

12.325
/ 54/5

TAINHE

Jelenkori

RANCZIADORSZ

ALAKULASA

3.

A JELENKORI
FRANCZIAORSZÁG
ALAKULÁSA

IRTA

TAINÉ HIPPOLIT ADOLF

FORDITOTTA

CSIKY GERGELY

ÖTÖDIK KÖTET

A FORRADALOM IV.

BUDAPEST,

KIADJA A M. T. AKADÉMIA.

1890.

A Magyar Tud. Akadémia könyvkiadó-vállalatának

V. cyclusában (1887—89.)

a következő művek jelentek meg:

1887.

Elbeszélések a rómaiak történetéből az V-ik században. — Arany-száju Szent János és Eudoxia császárné. — A keresztyén társadalom keleten. Irta Thierry Amadé. A francia eredetiből fordította dr. Öreg János. Budapest. 1887. I—XIII. 579.

Anglia története korunkban. Irta Mc Carthy Justus. Fordította Szász Béla. III. köt. Budapest. 1887. 481.

A föld és az ember. Anthro-po-geographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai. Irta dr. Ratzel Frigyes. Fordította dr. Simonyi Jenő. Budapest. 1887. 622.

Pindar szelleme és a lantos költészet a népek erkölcsi és vallási emelkedettségéhez való vonatkozásaiban. Irta Villemain. Francziából fordította Csiky Gergely. Budapest. 1887. 484.

A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. A Kisfaludy-társaságnál jutalmat nyert munka. Irta Beöthy Zsolt. II. köt. Budapest. 1887. 384.

Társadalmi elméletek és eszmények. Kritikai adalékok a társadalmi eszmék fejlődés-történetéhez. Irta Medveczky Frigyes. Budapest. 1887. I—IV. és 410.

Berryer válogatott törvényszéki beszédei. Fordította Tóth Lőrincz. Budapest. 1887. 398.

1888.

Az új socialismus és annak bírálata. Irta Leroy-Beaulieu Pál Bevezető előszóval Kautz Gyula, akad. rendes tagtól. Fordította Sasvári Ármin. Budapest. 1888. I—XII. és 496.

Szent Jeromos. — *A keresztyén társadalom nyugaton.* Irta Thierry Amadé. A francia eredetiből a 3-ik kiadás után fordította dr. Öreg János. Budapest. 1888. I—XXVI. és 588.

- Európa és a francia forradalom.* Irta Sorel Albert. Fordította Szathmáry György. Budapest. 1888. I. köt. VIII. és 717.
- Goethe Faustja.* Tanulmányok. Írták Boyesen Hjalmar Hjorth és Heinrich Gusztáv. Budapest. 1888. I. köt. I—XVI. és 272.
- Arczképek a francia újabbkori társadalomból.* Irta Sainte-Beuve. Francziából fordította, jegyzetekkel és bevezetéssel ellátta Wohl Janka. Budapest. I—XIX. és 416.
- Ujkori alkotmányok.* Irta Concha Győző. II. köt. Budapest. I—XVI. és 510.

1889.

- A római pápák az utolsó négy században.* Irta Ranke Lipót. A hetedik kiadás után fordította Lehr Albert. II. köt. Budapest. 1889. I—VIII. és 503. III. kötet. Fordította Acsády Ignác. Budapest. 1889. 279.
- A német irodalom története.* Irta Heinrich Gusztáv. II-ik kötet. Budapest. 1889. I—XV. 567.
- A magyar nyelv.* A művelt közönségnek írta Simonyi Zsigmond.
I. köt. *A magyar nyelv élete.* Budapest. 1889. I—VIII. és 301.
II. köt. *A magyar nyelv szerkezete.* Budapest. 1889. I—VIII. és 362.
- A jelenkori Franciaország alakulása.* Irta Taine Hippolit Adolf. Fordította Csiky Gergely. IV. és V. köt. *A forradalom.* Budapest. 1889. 424 lap.
-

A JELENKORI
FRANCZIAORSZÁG ALAKULÁSA.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATA

A JELENKORI
FRANCZIAORSZÁG
ALAKULÁSA

IRTA

TAINÉ HIPPOLIT ADOLF

ÖTÖDIK KÖTET.

BUDAPEST, 1890.

A JELENKORI
FRANCZIAORSZÁG
ALAKULÁSA

IRTA

TAINÉ HIPPOLIT ADOLF

FORDITOTTA

CSIKY GERGELY

ÖTÖDIK KÖTET

A FORRADALOM IV.

BUDAPEST,

KIADJA A M. T. AKADÉMIA.

1890.

HORNÝÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.

A Magyar Tudományos Akadémia föladata lévén a tudományok önálló művelése és emelése mellett, azoknak *terjesztésére* is hatni, 1872. január 22-én tartott összes ülésében egy bizottságot alakított oly célból, hogy az részint a külföldi tudományos irodalmak jelesebb termékeinek lefordíttatása, részint a tudományokat a mai színvonalukon előadó eredeti magyar művek készíttetése által a tudományos műveltség terjesztése érdekében működjék.

A Magyar Tudományos Akadémia ezen *könyvkiadó bizottsága* föladatának megfelelni kívánván, mindenek előtt azon hiányokra fordította figyelmét, melyek az egyes tudományszakok körében leginkább érezhetők. Sietett ennélfogva elismert tekintélyű hazai szakférfiakat tudományos kézikönyvek szerkesztésével megbízni; egyúttal gondoskodott, hogy a külföldi tudományos irodalmak számos jelesebb művei hazai nyelvünkön mielőbb közrebocsáttassanak.

Ekkép a bizottság eszközlésére, részint a Magyar Tudományos Akadémia, részint egyes vállalkozó könyvkiadók kiadásában, tudományos eredeti műveknek és fordításoknak sorozata fog megjelenni; hivatva a kül-

föld tudományos munkásságának eredményeit a magyar közönségre nézve megközelíthetőkké tenni.

Megjegyzendő azonban, hogy a bizottság, midőn az eredeti munkák szerzői és a fordítók megválasztása által — az utóbbiaktól, hol szükségesnek vélte, mutatványt is kívánva — már eleve is gondoskodni igyekezett a munkálat sikere felől, utólagos bírálatát nem terjeszthette ki a beadott munkák soronkénti kijavításáig, s így a szerzőkről vagy fordítókról minden felelősséget a részletekben magára nem vesz.

Budapesten, 1879. február havában.

A M. T. Akadémia könyvkiadó bizottsága.

NEGYEDIK KÖNYV.

A KORMÁNYZOTTAK.

I. FEJEZET.

Az elnyomottak. — I. A forradalmi irtás nagysága. — Az irtás négy művelete. — Kiűzés kényszerített kivándorlás és törvényes számkivetés által. — A kiűzöttek száma. — A testi szabadságtól való megfosztás. — A megidézettek, az internáltak, az otthon elzártak, a bebörtönözöttek. — Számuk és helyzetök. — A gylkosság ítélet után vagy ítélet nélkül. — Az ítélet után lefejezettek vagy agyonlőttek száma. — Más elpusztított életek számára vonatkozó újmutatások. — Terjedelmesebb rombolás szüksége és terve. — A fosztogatás. — Terjedelme. — Az elharácsolás. — A tiszta veszteség. — Az egyesek és az állam tönkrementje. — Legjobban az előkelők vannak elnyomva. — II. Az előkelők értéke a társadalomban. — Az előkelők különböző fokai és különböző fajai 1789-ben. — A társadalmi táborok. — A nagyvilági emberek. — Jó modoruk. — Értelmi műveltségök. — Emberiességök és ember-szeretetök. — Erkölcsi edzésök. — A gyakorlati emberek. — Ujonczozásuk. — Illetékességök. — Tevékeny jóságuk. — Ritkaságuk és becsök. — III. Az előkelők három osztálya. — A nemesség. — Testi és erkölcsi előkészítése a fegyveres életre. — Katonai szellem. — A tisztek viselkedése 1789-től 1792-ig. — Mily alkalmazásra való volt e nemesség. — IV. A papság. — Ujonczozása. — A hivatás vonzó tulajdonai. — Az egyháziak függetlensége. — Érdemök szilárdasága. — Elméleti műveltségök és gyakorlati jártasságuk. —

Elosztásuk a területen. — Hivataluk hasznossága. — Viselkedésök 1789-től 1800-ig. — Bátorságuk. — Áldozatra való képességök. — V. A polgárság. — Ujjonczozása. — A régi uralom alatti és a modern hivatalnok különbsége. — A hivatalok birtokolása. — Testületek. — A hivatalnok függetlensége és biztossága. — A becsvagyak korlátoltak és ki vannak elégítve. — Nyugalmas, tisztességes és józan erkölcsök. — Becsülést keresnek. — Értelmi műveltség. — Szabadelvű eszmék. — Tiszteletreméltóság és közbuzgalom. — A polgárság viselkedése 1789-től 1800-ig. — V. A fél-előkelők. — Ujjonczozásuk. — Falusi és czéhbeli syndikusok. — Választóik illetékessége. — Választóiknak érdekekben áll, hogy jól válaszszanak. — Képességök és tiszteletreméltóságuk. — Az emberek megrostálása a régi uralom alatt. — A fentartás és haladás föltételei egy család számára. — Örökösödési és személyi jog a vagyonra és rangra nézve. — VII. Az egyenlőségi socialismus elve. — Az állapot minden felsőbbsege törvénytelen. Ez elv jelentősége. — A polgáriatlan előnyök és élvezetek. — Hogyan érintik a forradalmi törvények az alsó osztályt is. — A tömegestül sujtott népeiségek. — A nép embereinek aránya a proscibáltak lajstromában. — Hogyan érintik a forradalmi törvények szigorúbban a nép előkelő embereit. — VIII. A szigorúság növekszik az osztály emelkedésével. — A sajátképeni előkelőket ezen minőségökben sujtják. — Taillefer, Milhaud és Lefiot végzése. — A közvezeclés Montargisban. — IX. A felsőbb osztály két jellemvonása: a vagyon és a nevelés. — E jellemvonások mindegyike vétség. — Rendszabályok a gazdag vagy jómódú emberek ellen. — Tömegestül és szakok szerint sujtják. — Rendszabályok a tanult és csiszolt emberek ellen. — A műveltség és kitünőség veszedelmes. — A «tisztes emberek» általános prosciptiója. — X. Kormányzottak és kormányzók. — A Sèvres-útczai foglyok s a Croix-Rouge forradalmi bizottsága. — A kis trónörökös és nevelője, Simon. — Bírák és bíráltak. — Trincharde és Coffinhal, Lavoisier és André Chénier.

I.

A jakobinusnál mindenekelőtt arról van szó, hogy megsemmisítse bebizonyított vagy vélt, valószínű vagy

lehetséges ellenfeleit. Négy erőszakos művelet működik közre, együtt vagy egymás után, ama francziák physikai és társadalmi elpusztításában, kik még nem, vagy többé nem tagjai a felekezetnek és pártnak.

Az első művelet abból áll, hogy kiűzik őket a területről. — 1789. óta a kényszerített kivándorlás által dobták ki őket; védelem s önvédelem engedélye nélkül ki lévén téve a falusi parasztlázadásoknak és a városi zendüléseknek,* három negyedrészők csak azért hagyta el Franciaországot, hogy megmeneküljön a nép durvaságai elől, melyek ellen a törvény és a közigazgatás nem nyújtott többé védelmet nekik. A mily mértékben, jakobinusabbá válván, ellenségesebb lett irántok a törvény és a közigazgatás, annál nagyobb csapatokban távoztak. Augusztus 10-ike és szeptember 2-ika után tömegestül kellett menekülniök; mert ettől fogva, ha valaki tovább is otthon akart maradni, csaknem bizonyos lehetett arról, hogy börtönbe kerül s ott a lemészárlást vagy nyaktilót várva kell élnie. Ugyanez időtájt a menekülőkhöz a törvény a száműzötteket csatolta, minden fölesketlen egyházit, egy egész osztályt, közel 40,000 embert.** Úgy számítják, hogy a rémuralom végén a száműzöttek teljes lajstroma 150,000-nél több nevet foglalt magában.*** Több is lett volna, ha a

* V. ö. *La Révolution*, I. k. 1. f., III. k. 9. és 10. f.

** Grégoire : *Mémoires*, II. 172. «A kivándoroltak közt mintegy 18,000 egyházit számlálnak, kik az első időszakban távoztak. Körülbelül 18,000 más egyházi önmagát deportálta vagy deportáltatott szeptember 2-ika után.»

*** U. o. «A kivándoroltak irodájának főnöke a rendőriminisztériumban körülbelül 200,000 egyént számlál, kiket a kivándorlási törvények érintettek vagy sujtottak (1805. május 9-én). — Lally-Tollendal : *Défense des émigrés* (2-ik rész, 62. l. és több

határt nem őrzik őrjáratok, ha az átkelésnél nem kell éltöket kockáztatni; és sokan kockáztatják is éltöket, hogy átkelhessenek, álöltözetben, bolyongva, éjjel, tél közepén, puskalövések között, elszántan megmenekülni, bármibe kerüljön, hogy Svájcba, Olaszországba, Németországba, sőt Magyarországra is elmenjenek, biztosságot keresni és jogot arra, hogy a magok módja szerint imádkozzanak Istenhez.*

Ha a száműzöttek vagy deportáltak közül valaki vissza mer térni, hajszolják, mint a fenevadat: mihelyt

helyen). Több ezer egyén, kiket mint kivándorlottakat irtak be, nem távozott Franciaországból; a helyi igazgatóság lajstromába vezette őket, vagy mert más megyében laktak s nem nyerhették meg a törvény által kívánt számos bizonyítványt a lakhely megállapítására, vagy mert a lajstrom készítői semmibe se vették az előmutatott bizonyítványokat. Kellemesnek találták kivándorlót gyártani, hogy törvényesen elkobozhassák vagyonát s nem kevésbé törvényesen le is fejezhessék, mint hazatért kivándoroltat. — A directorium izenete az ötszázakhoz, V. ventôse 3-án: «A pénzügyminisztérium irodáiban tett szemle szerint a kivándoroltak általános lajstromába beirtak száma 120,000-nél többre megy; s még van néhány megye, melynek lajstroma nem jutott el hozzánk.» — Lafayette: *Mémoires*, II. 181. (Levél de Maubourg úrhoz, 1799. október 17-én, jegyzet.) «1800. október 19-én a rendőrminiszter jelentése szerint, a kivándoroltak kilencz kötetes lajstroma még 145,000 egyént foglalt magában, daczára a directorium 13,000 és a consuli kormány 1200 törlésének.»

* V. ö. Louvet, Dulaure és Vaublanc emlékiratait. — Mallet-Dupan: *Mémoires*. II. 7.: «Többek, kikkel beszéltem, a szó betűszerinti értelmében körüljárták Franciaországot többféle álruhában, a nélkül, hogy kijárót találtak volna; csak regényes kalandok után sikerült mintegy torony-irányban elérniök Svájcot, az egyetlen, még némileg hozzáférhető határt.» — Sauzay, V. 210, 220, 226, 270. (54 charquemonti lakos kivándorlása, kik Magyarországra telepednek le.)

megfognak, azonnal a nyaktilóra viszik.* Choiseul és más boldogtalanok hajótörés által a normandiai partra vetőd-
vén, a népjog nem elég oltalmukra; katonai bizottság elé
viszik őket; megmenekülvén egyelőre a közszánalom kiál-
tása következtében, börtönben maradnak, míg az első
consul közérjük és az embergyilkos törvény közé nem lép,
s kegyelemből meg nem engedi, hogy a hollandiai határra
vitessenek.

A ki a köztársaság ellen fegyvert ragadott, ki van
szakítva az emberiségből: a foglyúl esett martalóczczal
ügy bánnak, mint emberrel; a foglyúl esett kivándorolttal
ügy bánnak, mint farkassal: agyonlövük az ülés folyamán.
Néha még a rövid törvényes formáságoktól is fölmentik ma-
gokat, öt illetőleg. «Ha szerencsém van egyet-egyed elcsipni,
írja Vandamme tábornok,** nem fárasztom a katonai bizott-
ságot ítéletökkel: peröket azonnal elintézzük. Kardom és
pisztolyaim elbánnak velök.»

A második művelet abból áll, hogy a gyanúsakat
megfosztják szabadságuktól, és e megfosztásban több fok
van; mert több mód van, mely szerint kezét lehet vetni
az emberekre. Majd «megidézik» a gyanúsát, azaz feje

* U. o. IV., V., VI. és VII. kk. (A számúzótt papokról, kik
otthon maradtak hivataluk gyakorlására, és a kiúzótt papokról, kik
hazatérnek, hogy hivataluknak éljenek.) — Hogy számot adhassunk
a kivándoroltak s rokonaik vagy barátjaik helyzetéről, olvassuk el
a III. brumaire 25-iki törvényt (1794. november 15), mely meg-
újítja és általánosítja az előbbi törvényeket: 14. 10 éves gyerme-
kek vannak érintve; semmi sem nehezebb, még ha Franciaország-
ban maradtak is, mint bebizonyítani, hogy nem vándoroltak ki.

** *Moniteur*, XVIII. 215. (Vandamme, hadosztály-tábornok
levele a conventhez, Furnes, II. brumaire 1.) E levél felolvasását
«ismételt tapsokkal» fogadták.

fölött függve marad az elfogási rendelet, örökös fenyegetés alatt él, melyet rendszeren eredmény szokott követni, s minden reggel várhatja, hogy estére fogházban fog aludni. Majd községének határai közé szorítják. Majd otthon zárják el, örökkel vagy örök nélkül, és az első esetben mindig azon kötelességgel, hogy őreit fizesse. Majd végre, s ez a leggyakoribb eset, valami fogházba vagy börtönbe zárják. Egyedül Doubs megyében* 1200 megidézett férfi és nő található, 300 olyan, kit községébe internáltak, 1500, kit otthon zártak el, és 2200 a börtönben. Párisban 36 tág börtön és 96 ideiglenes börtön, melyeket szakadatlanul megtöltének a forradalmi bizottságok, nem elegendő a szolgálatra,** és úgy számítják, hogy Franciaországban, nem számítva a több mint 40,000 ideiglenes börtönt, 1200 színig tele börtön van, melynek mindegyike 200-nál több foglyot zár magába.*** Párisban,† daczára a nyaktiló okozta mindennapi hézagoknak, a foglyok száma II. floréal 9-én 7840-re megy; és a következő messidor 25-én, daczára az 50 vagy 60 személyből álló nagy szállítmányoknak, melyeket naponkint a vérpadra visznek, még mindig 7502-re rúg a számuk. 975 fogoly van Brest börtöneiben; ezernél több Arras börtöneiben, 1500-nál több a toulousei börtönökben, 3000-nél több a strassburgiak-

* Sauzay, V. 196. (Az összeg 5200-ra megy; valószínűleg hozzá kell még adni néhány száz nevet, mert több faluból hiányzik a lajstrom.)

** Buchez et Roux. XXXIV. 434. (Fouquier-Tinville pöre. Thirriet-Grandpré, a polgári közigazgatási, rendőrségi és törvényzéki bizottság osztályfőnökének, az 51-dik tanúnak vallomása.)

*** Saladin jelentése, 1795. márczius 4.

† Wallon: *La Terreur*, II. 202.

ban, 13,000-nél több a nantesiakban.* Vaucluse és Bouches-du-Rhône megyékben Maignet képviselő, ki a hely színén van, 12—15,000 elfogásról tesz jelentést.** «Valamivel thermidor előtt, mondja Beaulieu képviselő, a foglyok száma közel 400,000-re emelkedett; ez tűnik ki a névsorokból és lajstromokból, melyek akkor a közbiztossági bizottság előtt voltak.»***

* Duchatelier: *Brest pendant la Terreur*. 105. l. — Paris: *Histoire de Joseph Lebon*, II. 370. — Pescayre: *Tableau des prisons de Toulouse*, 409. l. — *Recueil de pièces authentiques sur la Révolution à Strasbourg*, I. 65. (Az elfogások lajstroma II. prairial 7-től.) «Az alább említett elfogások idejében már 3000 személy volt bezárva Strassburgban. — Alfred Lallié: *Les Noyades de Nantes*, 90. l.

** Berryat Saint-Prix, 436. l. (Maignet levele Couthonhoz, Avignon, II. floréal 4.)

*** Beaulieu: *Essais*, V. 283. — Már 1793. december vége felé így irt Camille Desmoulins: «Nyissátok meg a börtönök ajtait, e 200,000 polgár előtt, kiket gyanúsaknak neveztek» (*Le Vieux Cordelier*, 4. sz. II. frimaire 30.) Ám a foglyok száma sokkal megnőtt a következő két hónap alatt. — Beaulieu nem mondja határozottan, mit értettek a közbiztossági bizottságban a *letartóztatottak* alatt: vajjon csak azokról van-e szó, kiket a nyilvános börtönökben tartóztattak le, vagy azokat is oda kell érteni, kik otthon voltak bezárva? Ellenőrizhetjük állítását s meghatározhatjuk a valószínű számokat, oly megyét véve tekintetbe, hol a forradalmi kormány szigorúsága közepes volt s a lajstromok kimutatása csaknem teljes. Az 1791-iki népszámlálás szerint Doubs megyének 221,000, Franciaországnak 26 millió lakója volt, és Doubsban láttuk a minden osztálybeli foglyok számát; ez arány szerint Franciaországban 258,000 személy van börtönben, 175,000 otthon van bezárva, 175,000 községébe határolva vagy megidézve, összesen 608,000 személy van megtámadva szabadságában. A két első osztály összege 433,000, mely szám elég közel áll Beaulieuéhoz.

E boldogtalanok közt gyermekek is vannak, és pedig nemcsak a nantesi börtönökben, hol a forradalmi hajtvadászatok az egész falusi népséget összeszedték; az arrasi börtönökben,* húsz más hasonló eset közt, ott van egy szénkereskedő nejével s hét fiával és leányával, kiknek legidősbike tizenhét, legfiatalabbika hat éves; egy özvegy négy gyermekével, tizenhétől tizenkét évig; egy másik nemes özvegy, kilencz gyermekével, tizenhétől három évig, hat gyermek ugyanegy családból, atya és anya nélkül, huszonháromtól kilencz évig. Csaknem mindenütt úgy bánnak ez államfogyokkal, mint a tolvajokkal és gyilkosokkal sem bántak a régi uralom alatt. Kezdetül «átkutatás» alá vetik őket, azaz meztelenre vetkőztetik, vagy legalább kikutatják egész testöket, ingök alatt is; asszonyok és leányok elájulnak e vizsgálat alatt, melyet hajdan csak a gályarabok számára tartottak fenn, midőn a gályára léptek.** Gyakran, mielőtt börtöneikbe vagy fülkéikbe zárják őket, két-három éjen át összevissza keveredve hagyják valamely pincze-teremben, vagy az udvaron, a kövezeten, ágy és szalma nélkül.» . . . «Kinozzák őket minden érzelmökben és úgyszólván minden pontján érzékenysé-

* Paris: *Histoire de Joseph Lebon*, II. 371, 372, 375, 377, 379, 380. — Poirier et Morjay de Dunquerque: *Les Angoisses de la mort*, (2-ik kiadás, III. év.) «A foglyok házaiban megmaradtak még gyermekeik és meghittjeik; ezeket épen úgy nem kimélték, mint minket . . . Mindenfelől láttunk gyermekeket érkezni, az ötödik évtől fogva, s hogy kivonják az atyai tekintély alól, időről időre biztosokat küldtek hozzájuk, kik erkölcstelen nyelven beszéltek velök.»

** *Mémoires sur les prisons* (Barrière és Berville gyűjt.) II. 354. és F. függelék. — U. o. II. 261, 262. «A nőket először kutatták át.» (Az arrasi börtönök és a du Plessis börtön Párisban.)

göknek. Egymásután elveszik javaikat, assignátaikat, bútorait, élelmi szereiket, a nap és a lámpa világát, a szükségük és gyöngélkedéseik számára kívánatos segílyt, a közesemények ismeretét, a közvetetlen, sőt írásbeli közlekedést is atyáikkal, fiaikkal, hitveseikkel.»* Kötelezik őket, hogy megfizessék lakásukat, öreiket, táplálékukat; ellopják az ajtónál élelmi szereiket, melyeket kívülről hozatnak; a börtöni étkezésre szorítják: nem adnak nekik mást, mint elégtelen és undorító ételeket, «rothadt tőkehalat, mételyes heringet, penészes húst, tökéletesen megromlott főzeléket, mind ezt egy félpint szajnai víz kíséretében, melyet némi szerekkel vörösre festettek.» Kíéheztetik őket,** készakarva gorombáskodnak velök, bosszantják

* Taillandier : *Documents sur Daunou* (Daunou elbeszélése, ki egymásután a Forceban, a Madelonettesben, az angol benediktinusoknál, a Hôtel des Fermesben és Port-Libreben volt letartóztatva. — A börtöni életmódról v. ö. Toulousere nézve, Pescayre : *Tableau des prisons de Toulouse*; Arrasra és Amiensre nézve : *Un séjour en France de 1792 à 1795.* és *Les Horreurs des prisons d'Arras*; Lyonra nézve, Alexandrine des Echerolles : *Une famille sous la Terreur*; Nantesre nézve : *Le procès de Carrier*; Párisra nézve Nougaret : *Histoire des prisons*, 4. k. és *Mémoires sur les prisons*, 2. k.

** Bizonyoságot szolgáltatnak : Blanqui képviselő, ki a Forceban, és Beaulieu képviselő, ki a Luxembourgban és Madelonettesben volt letartóztatva. — Beaulieu : *Essais*, V. 290. «A Conciergerie még tele volt a boldogtalanokkal, kiket lopásról és gyilkosságról vádoltak, s kik a nyomortól rothadtak és undorítók voltak . . . Ezekkel zárták össze, a legmételyesebb börtönökben a grófokat, a marquiskat, élvkedvelő pénzembereket, előkelő uracsokat s nem egy boldogtalan bölcsészt, addig is, míg a guillotine üres helyet csinál a tábori ágyakkal ellátott szobákban. A megérkező csaknem mindig szalmára jutott; s néha tizenöt napnál tovább maradt ott . . .

őket, mintha elhatározták volna, hogy kifárasztják türelmüket és lázadásra hajtják, melyre szükségök van, hogy tömegestül végezhessek ki mindnyájokat vagy legalább igazolják a guillotine növekedő gyorsaságát. Tizével, húszával, harminczával halmozzák össze őket ugyanazon helyiségben, a Forceban, «nyolczat egy tizennégy négyszög lábnyi szobában», hol minden ágy érinti egymást, hol több ágy egymáson lovagol, hol nyolcz fogoly közül kettő kénytelen a földön aludni, hol hemzseg a féreg, hol a bezárt szelelő nyílások, a benyagott dézsák, a testek összehalmozása megmérgezik a levegőt.

Több helyen nagyobb a betegek és holtak aránya, mint egy négerszállító hajó fenekén. «Kilenczven egyénből, kikkel két hónappal ezelőtt be voltam zárva, írja egy strassburgi fogoly,* nyolcz nap alatt hetvenet vittek a kórházba». A nantesi börtönökben két hónap alatt 13,000

Pálinkát kellett velök inni; este, szalmájok mellé rakva ürülekeiket, elaludtak szemétdombjokon . . . E három borzalmas éjszakát félig ülve töltöttem el, egyik lábamat kinyujtva egy padon, a másikat földre helyezve s hátamat a falhoz támasztva.» — Wallon: *La Terreur*, II. 87. (Grandpré jelentése a Conciergerieről. 1793. márczius 17.) «26 ember egy szobában 21 szalmazsákon fekszik, a legméltósebb levegőt szívja és félig rothadt rongyokkal takarózik»; egy másik szobában 45 ember és 10 ágy; a harmadikban 39 haldokló 9 fekvőhelyen; három más szobában 80 boldogtalan. 16, féreggel telt, szalmazsákon; másutt 54 nő, kiknek 9 szalmazsájok van s kik felváltva álló helyzetben vannak. A legrosszabb börtönök Párisban a Conciergerie, Force, Plessis és Bicêtre voltak. — Pescayre: *Tableau des prisons de Toulouse*, 316. l. «Majd meghalva az éhségtől, a kutyáktól ragadtuk el az élelmökre szánt csontokat és porrá törtük, hogy levest készítsünk belőlök.»

* *Recueil de pièces authentiques*, I. 3. (Burger Frigyes levele, II. prairial 2.)

fogolyból 3000 hal meg hagymázban és a rothadástól.* Négyszáz pap,** egy hajó-fedélzet közébe zárva az aixi révben, egymásra rakva, éhségtől elgyengülve, férgektől rágva, levegőhiánytól fuldokolva, félig megfagyva, megverve, kicsúfolva és örökösen halállal fenyegetve, többet szenved, mint a négerék a hajó fenekén; mert a négerszállító kapitány érdekből jó egészségben akarja tartani emberi árúczikkeit, míg az aixi hajószemélyzet forradalmi rajongásból gyűlöli taláros szállítmányát s a víz fenekén szeretné látni. — Ez eljárás mellett, mely thermidor 9-ig napról-napra súlyosodik, a fogság kínszenvedéssé, gyakran halálössá lesz, mely lassúbb és fájdalmasabb, mint a guillotine*** úgy, hogy tőle szabadulandó Chamfort megnyitja ereit és Condorcet mérget vesz.

* Alfred Lallié: *Les Noyades de Nantes*, 90. l. — Campardon: *Histoire du Tribunal révolutionnaire de Paris*, (Carrier pöre), II. 55. Thomas orvos vallomása: «A forradalmi menedékházban (Nantesban) két nap alatt 75 foglyot láttam elveszni; csak rothadt matrácokat lehetett ott találni, melyeknek mindegyikén a ragály 50 egyénnél többet emésztett föl . . . A közraktárban számos holttestet találtam szerte-szét szórva; gyermekeket láttam vergődni és megfúlni az emberi ürülékkel tele dézsákban».

** *Relation de ce qu'ont souffert les prêtres insermentés, déportés en 1794, dans la rade d'Aix*, több helyen.

*** *Histoire des prisons*, I. 10. «Menjetek meglátogatni, mondja egy kortárs, a börtönöket, melyek *Grand-César*, *Bel-Air*, *Bombée*, *Saint-Vincent* (a Conciergerieben) stb. neveket viselnek, s mondjátok meg, nem előbbvaló a halál ily tanyánál?» Valóban némely fogoly, hogy gyorsabban végezzen, levelet ír a közvádolóhoz, önmagát vádolja, királyt és papokat kíván; óhajta szerint rögtön lefejezik. — Mit szenvedtek a foglyok, midőn útban voltak végleges börtönük felé, v. ö. Riouffe: *Mémoires*, és a *Translation des cent trente-deux Nantais à Paris* elbeszélését.

Harmadik eszköz a gyilkosság, ítélettel, vagy ítélet nélkül. — Százhetvennyolcz törvényszék, melyből negyven mozgó,* a terület minden pontján halálítéleteket mond, melyeket a helyszínen és rögtön végrehajtanak. 1793. ápril 16-tól II. thermidor 9-ig a párisi törvényszék 2625 személyt fejeztet le,** és a vidéki bírák épen olyan jól dolgoznak, mint a párisiak. Magában a kis Orange városban 331 személyt fejeztetnek le. Egyedül Arras városában 299 férfit és 93 nőt nyakasztatnak le. Egyedül Nantes városában a forradalmi törvényszékek és a katonai bizottságok naponkint átlag száz személyt fejeztetnek le vagy lövetnek agyon, összesen 1971-et. Egyedül Lyon városában a forradalmi bizottság 1684 kivégzést vall be, s Robespierre egyik levelezője, Cadillot, 6000-ról tesz neki jelentést.*** E gyilkosságok kimutatása nem teljes, de 17,000-et számítottak,† «melyeknek nagy része formások és bizonyítékok nélkül történt», sőt vétség nélkül is, többek közt «1200-nál több nőnek, köztök több nyolczvanévesnek és betegnek» legyilkolása,†† névszerint hatvan nőé, kiket, mint az ítéletek mondják, azért ítélték halálra,

* Berryat Saint-Prix, 9. l. és több helyen.

** Campardon, II. 224.

*** Berryat Saint-Prix, 445. l. — Paris: *Histoire de Joseph Lebon*, II. 352. — Alfr. Lallié, 90. l. — Buchez et Roux, XXXII. 394.

† Berryat Saint-Prix, 23, 24. l.

†† U. o. 458: l. «Orangeban De Latour-Vidau asszonyt, aki nyolczvanéves volt s több év óta eszelős, kivégezték fiával együtt. Beszéli, hogy midőn a vérpadra vitték, azt hitte, hintóba ültetik látogatásokat tenni, s ezt mondta fiának.» — U. o. 471. Thermidor után az orangei bizottság bírái vád alá helyeztetvén, az esküdszék kijelenté, «hogy vonakodtak meghallgatni a mentő tanúkat s hivatalos védőket adni a vádlottaknak».

mert egy fölesketlen pap miséjére jártak vagy «elhanyagolták» a fölesketett pap miséjét. «A vádlottakat szabályos sorokra osztva vizsgálat nélkül itélték el.» Száz meg száz ítélet körülbelül egy perczet foglalt el fejenkint. Halálra ítélték hét éves, öt éves, négy éves gyermekeket. Az atyát halálra ítélték fiáért, a fiút atyjáért. Halálra ítélték egy kutyát. Egy papagályt tanúkép vezettek elő. Számos vádlottat kivégeztek, kiknek ítéletét nem lehetett megírni. Angersben több mint 400 férfi és 360 nő ítéletét, kiket a börtönök kiürítéseért végeztek ki, a lajstromban csupán F. vagy G. betűvel jelölték meg. (*Fusillé* vagy *Guillotiné*, agyonlövetett vagy lenyakaztatott).*

Párisban, valamint a vidéken a legcsekélyebb ürügy elég volt,** hogy bűnt alkosson és igazolja a gyilkosságot. A híres festő, Vernet József leányát*** lefejezték, mint «órgazdát», mert magánál tartott ötven font gyertyát,

* Camille Boursier: *la Terreur en Anjou*, 228. l. (Edin özvegy vallomása.) «La Persac, beteg, gyöngé apáca, kész volt letenni az esküt. Nicolas, Vacheron futárja, több más személy segítségével, kirántotta az ágyból és szekérre tette; 90–94 mást lőttek agyon vele együtt.»

** Berryat Saint-Prix, 161. l. E végzések példái: «F. (*fusillé* agyonlövetett) germinal 13-án Ménardné özvegy, hetvenkét éves, vén arisztokrata, senkit sem szeretett, megszokta egyedül élni.» — A marseillei bizottság végzése germinal 28-án, halálra ítéli Cousinérít, «mert folytonosan bolyongott, mintegy futva a nép bosszúja elől, melyet polgáriatlan viseletével magára vont s gyűlölte a forradalmat». — Camille Boursier, 72. l. — II. floréal 15-án kivégzik «Gérard-t, ki abban volt bűnös, hogy nem tartotta méltónak jelen lenni a szabadság fájának ültetésénél Vouillé községben, 1792. szeptemberében, s több helyhatósági tisztet rávett, hogy osztozzék arczátlan és szabadsággylkos megvetésében».

*** Wallon: *Histoire de Tribunal rév. de Paris*, V. 145.

melyet a La Muette hivatalnokai közt osztottak ki a civillista liquidátorai. A 16 éves ifjú De Maillé* lefejezték, mint «összeesküvőt», mert «börtönőrének fejéhez vágott egy rothadt heringet, melyet felszolgált neki». De Puy-Verine asszonyságot lefejezték, mint «bűnöst», mert nem vett el vak, süket és gyermekes vén férjétől egy erszényt, melyben a játékjegyek a király képével voltak megjegyezve. — Ürügy hiányában** föltételezték az összeesküvést: fizetett küldötteknek tiszta lajstromot adtak, melylyel a különböző börtönökbe mentek s kiválogatták a fejek szükséges számát; a neveket kedvök szerint irták be, s ez szolgáltatott szállítmányt a nyaktiló számára. — «A mi engem illet, mondá Vilate esküdt, én soha sem jövök zavarba, mindig meg vagyok győződve. Forradalomban mind azt, ki megjelen a törvényszék előtt, el kell itélni.» — Marseilleben a Brutus-bizottság*** «közvádló és esküdtek nélkül ülésezve, kihozatta a börtönből azokat, kiket halálra akart küldeni. Miután megkérdezték tőlök nevöket, hivatásukat és vagyonuk állását, leszállították és szekerre helyezték, mely a törvényszéki épület ajtaja előtt állt; a birák aztán megjelentek az erkélyen

* U. o. V. 105. (De Maillé asszonyság vallomása.) — V. 189. (Lhuiller vallomása.) — V. ö. ugyanez ügyekben Campardon művét.

** Campardon. II. 189, 190, 193, 196. (Beaulieu, Duclos, Tirard és Ducray vallomásai.)

*** Berryat Saint-Prix, 395. (Bayle Mózes képviselő levele.) U. o. 216. (Lecarpentier képviselő szavai Saint-Maloban): «Mire való ez a lassúság? Hova vezetnek ez örökös vallasások? Mit szükséges annyit tudnotok? A név, a foglalkozás, a bukfencz s vége van a pernek.» — Nyilvánosan mondá a följelentőknek: «Nem tudjátok, mily tényért jelentsétek föl a mérsékelteket? Nos, tudjátok meg, hogy egy mozdulat, egyetlen mozdulat elég nekem.»

és kimondták a halálítéletet». — Hasonlókép jártak el Cambraiban, Arrasban, Nantesban, Le Mansban, Bordeauxban, Nîmesben, Lyonban, Strassburgban és másutt. — Világos, hogy az ítélet látszata csak parádé; felhasználják, mint illő eszközt, a többi illő eszköz között, hogy kiirtsák az embereket, kiknél nincsenek meg a megkívánt vélemények vagy a kik a proscibált osztályokhoz tartoznak;* Samson Párisban és kollégái a vidéken, a kivégzést kísérő csapatok Lyonban és Nantesban csak dolgozó társai a tulajdonképeni felkonczolóknak, és a törvényes mézszárlásokat azért gondolták ki, hogy kiegészítsék a tiszta és egyszerű mézszárlásokat.

Ez utóbbi fajtából vannak először is a touloni agyonlövészek, hol az agyonlöttek száma jóval túlmegy az ezren;** a nantesi nagy vízbefulasztások, hol 4800 férfi, nő és gyermek veszett el;*** a többi vízbefulasztás, †

* Berryat Saint-Prix, 466. Payan levele Formosa Román, orangei bíróhoz: «Az összeesküvők büntetésére rendelt bizottságokban nem kell semmi formaság; ott van a bíró lelkiismerete, s az pótolja . . . A bizottságoknak politikai törvényszékeknek is kell lenniök; jusson eszökbe, hogy a ki nem volt a forradalom mellett, már ez által ellene volt, mivel semmit sem tett a hazáért . . . Így szólok a bírákhoz a haza nevében: Rettegjetek megmenteni egy bűnöst.» — Robespierre szintígy szólt a jakobinusoknál, II. frimaire 19-én: «A politikában a felvilágosult hazafiasság gyanúival ítélünk.»

** *Mémoires de Fréron* (Barrière és Berville gyűjt.) 364. l. Fréron levele, Toulouse, nivôse 16.: «Már 800 touloni van agyonlöve.»

*** Lallie: *les Noyades de Nantes*, 90. l. (A tizenegy külön vízbefulasztás, melyet Lallié megállapít, II. pluviôse 12-ig terjed.)

† *Moniteur*. XXII. 227. (A conventben felolvasott hivatalos iratok, III. vendémiaire 21.) Ez iratok egy további vízbefulasztást állapítnak meg, melyet II. ventôse 9 én Lefèvre főhadsegéd rendeletére hajtottak végre: 41 személyt fulasztottak vízbe, kik közül

hol nem lehet megállapítani a halottak számát; végre a számtalan népgyilkosság, melyet Franciaországban 1789. júl. 14-től 1792. aug. 10-ig elkövettek; az 1300 fogoly lemeszárlása Párisban 1792 szeptemberében; a gyilkosságok sorozata, melyek 1792. júliusában, augusztusában és szeptemberében az egész területen szétterjednek; végre a foglyok legyilkolása, kiket Lyonban és a Nyugaton ítélet nélkül lőttek agyon vagy hánytak kardéltre. Még kivéve is azokat, kik harcolva estek el és azokat, kik fegyveres kézzel fogatván el, rögtön és a helyszínén agyonlövettek vagy kardra hányattak, körülbelül 10,000-re megy az ítélet nélkül meggyilkoltak száma az egy Anjou tartományban: * de igaz is, hogy a közjóléti bizottság utasításai, Francastel és Carrier irott rendeletei meghagyták a tábornokoknak, hogy «vérét vegyék» a föllázadt tartománynak ** és ne kiméljenek ott semmi életet; a nyugati tizenegy megyében a minden korú és nemű halottak számát közel félmillióra becsülik. ***

2 férfi, az egyik 78 éves és vak, 12 nő, 12 leány és 15 gyermek, kik közül tizen 6—10 évesek és 5 csecsemő; a művelet a bourgneufi öbölben történt. — U. o. XXII. 578. (Carrier szavai a conventben, a viselős nők vizbefulasztásáról: «Lavalban, Angersben, Saumurben, Château-Goutierben, mindenütt oly dolgokat míveltek, mint Nantesban.»)

* Camille Boursier, 159. l.

** U. o. Francastel képviselő kijelenti «a változhatatlan szándékot, utolsó cseppig vérét venni a vendéi nemzedéknek». — Ugyane Francastel így irt Grignon tábornokhoz: «Meg fogod remegtetni a haramiákat, kiknek semmi kegyelmet sem kell adni; börtöneink telve vannak; foglyok a Vendéban! . . . Be kell fejezni e föld pusztává való átalakítását. Semmi lágység, semmi kegyelem . . . Ezek a convent nézetei . . . Esküszöm: a Vendée néptelenné lesz.»

*** Granier de Cassagnac: *Histoire du Directoire*, II. 241. —

Ez kevés, a jakobinus felekezeti programját és elveit tekintve; sokkal többet kellett volna ölniök. Szerencsétlenségre hiányzott idejük; uralkodásuk rövid tartama alatt, a kezökben lévő eszközzel megtették azt, a mit lehetett. Tekintsük e gépet, fokozatos és lassú szerkezetét, működésének folytatólagos állomásait, kezdetétől thermidor 9-ig, és lássuk, mily rövid ideje volt a működésre. 1793. márczius 30-án és ápril 6-án állítatván fel, a forradalmi bizottságok s a forradalmi törvényszék csak tizenhét hónapig dolgoztak. Egész erejükből csak a girondisták bukása után dolgoztak, kivált 1793. szeptember óta, azaz tizenegy hónapon át. A gép csak 1793. deczemberétől fogva, azaz nyolcz hónapon át szedte rendbe össze nem függő szerveit s működött egész összességében a központi rugó hatása alatt. Tökéletesítve a prairial 22-ki törvény által, a két utolsó hónap alatt sokkal többet és sokkal jobban dolgozik, mint előbb, hétről-hétre növekedő gyorsasággal és erélylyel. — Ez időtájt s még ez időpont előtt a párt theoretikusai kimérték tanuk jelentőségét és vállalatuk föltételeit. Sectariusok lévén, hitők van; már pedig az orthodoxia nem tűrheti az eretnekséget, és mivel az eretnekek megtérése sohasem őszinte és tartós, el kell nyomni az eretnekeket, hogy elnyomják az eretnekséget. «Csak a halottak nem jönnek vissza», mondá Barère, messidor 16-án. Thermidor 2-án és 3-án** a közjóléti bizottság Fouquier-Tinvillehez 478 vádlott névsorát küldi, azon rendelettel, hogy «rögtön helyezze vád

(Hoche tábornok levele a belügyminiszterhez, 1796. február 2.): «Öt ember közül csak egy maradt meg az 1789-iki népességből.»

* Campardon, II. 247, 249, 251, 261, 321. (Fouquier-Tinville kihallgatása és védbeszéde, és Cambon helyettes szavai.)

alá a nevezetteket». Már Baudot és Jean Bon Saint-André, Carrier, Antonelle és Guffroy több millióra tették az életek számát, melyeket el kell metszeni,* és Collot-d'Herbois szerint, kinek néha festői képzelme volt, «a politikai kipárolgásnak elég bőnek kell lenni arra, hogy csak tizenkét vagy tizenöt millió francia elpusztítása után állapodjék meg».

Kárpótlásul csaknem egész végig^a eljutottak munkájuk negyedik és utolsó részében: mind azt megtették, a mit megtehettek az egyének, a családok, sőt az állam tönkretételére; mind azt elvették, a mit el lehetett venni. — E részben az alkotmányozó és a törvényhozó gyűlés megkezdte már a munkát a tized és minden hűbéri jog

* Guffroy cikke *Le Rougiff* című hirlapjában: «Le minden nemessel, s a jók baja, ha ilyenek vannak köztök! — A guillotine legyen állandó az egész köztársaságban; Franciaországnak elég lesz öt millió lakos». — Berryat Saint-Prix, 445. (Fauvety levele, Orange, II. prairial 22.): «Csak nyolczezer foglyunk van kerületünkben; mily csekélység!» — U. o. 447. (Az orangei bizottság levele a közjóléti bizottsághoz, messidor 3.): «Midőn a bizottság teljes működésben lesz, ítélet alá fog helyezni minden papot, nagykereskedőt, volt-nemest.» — (Juge levele, messidor 2.): «A jelek szerint háromezer főnél több fog lehullni a megyében...» U. o. 311. Részletek egy terjedelmes vérpad építéséről Bordeauxban, hét kapuval, melyek közül két nagynak csúrajtó formája van; ezt négy késű nyaktilónak nevezték, hogy gyorsabban és nagyobb kiterjedésben dolgozzék. Az építési felhatalmazás és rendelet II. thermidor 3-ról és 8-ról van. — Berryat Saint-Prix, 285. (Blutel, rocheforti kiküldött képviselő levele thermidor után.) «Egy másik, kicsapongásba és bűnbe sülyedt ember merte (itt) proscibálni az erényes hazafiasságot, mert nem osztozott vérengző túlzásaikban; azt mondták, hogy a szabadság fája csak tiz lábnyi embervérben verhet gyökeret.»

kárpótlás nélküli eltörlésével, minden egyházi birtok elkobzásával; a jakobinus műtők folytatják és befejezik e munkát; láttuk, mily rendeletekkel, mily ellenséges indultal a testületi és egyéni tulajdon ellen, vagy az államnak tulajdonítva minden bárminő, még világi testületnek is, collegiumoknak, iskoláknak, tudományos vagy irodalmi társaságoknak, kórházaknak és községeknek javait, vagy kifosztva a magánosokat, közvetve az assignáták és a maximum által, közvetlenül a kényszerkölcson, a forradalmi adók,* az arany- és ezüstpénz s az ezüstnemük lefoglalása, az életre szükséges mindenféle tárgyak behaj-

* *Recueil de pièces authentiques concernant la Révolution à Strasbourg*, I, 174, 178. A forradalmi bírságok példái: Milhaud, Ruamps, Guyardin képviselők végzése, mely helybenhagyja a következő megadóztatásokat, II. brumaire 20.:

3 stützheimi egyénre.....	150,000	livre
3 Offenheimi »	30,000	»
21 molheimi »	367,000	»
17 oberehnheimi »	402,000	»
84 rosheimi »	507,000	»
10 mutzigi »	114,000	»

A bizottságnak, mely ideiglenesen a kerületi közigazgatóságot helyettesíti, két tagja, Daum és Tisserand a következő végzést hozzák: «Tekintetbe véve, hogy a falusi aristokratáknak is köszönhető, hogy a köztársaság a háború terhét viseli», helybenhagyják a következő bírságokat:

a Geispolzheimeri aristokratákra...	400,000	livre
az Oberschoeffolsheimi » ..	200,000	»
a Düttelheimi » ...	150,000	»
a Duppigheimi » ...	100,000	»
az Achenheimi » ...	100,000	»

«Kimutatása a strasbourgi kerület falusi községeiben behajtott bírságoknak, Stamm, kerületi ideiglenes prokurátor felosztása szerint, 3.196,100 livre.»

tása, a foglyok javainak lefoglalása, a kivándoroltak, száműzöttek, deportáltak és halálra ítélték javainak elkobzása által. — Semmi ingó vagy ingatlan tőke, pénzbeli vagy természetbeli jövedelem, akármi a forrása, bérlet, jelzálog vagy magánkövetelés, évdíj vagy állampapír, az ipar, földmivelés vagy kereskedés haszna, a takarékoság vagy munka gyümölcse, a bérlő, kereskedő és gyáros fölszerezésétől a magánosok köpenyéig, ruhájáig, ingéig és czipőjéig, ágyáig és szobájáig,* semmi sem menekül meg ragadozó kezeiktől: a mezőkről elviszik még a vetni való magot is; Strassburgban és a Haut-Rhinben minden konyhaedényt; Auvergneben és másutt még a pásztorok fazekait is. Minden értékes tárgy, még ha nem közhasználatra való is, behajtás alá esik: például a bayonnei forradalmi bizottság** lefoglal egy csomó vásznat és mousselinet «azon ürügy alatt, hogy nadrágot készít belőle a haza védőinek».

* U. o. I. 23. «A képviselők II. brumaire 25-iki rendeletére a helyhatóság huszonnégy óra alatt mezitlábossá tette az egész strassburgi községet, és házról házra küldött beszedni a polgárok czipőit.» — Lemane és Baudot képviselők végzése, II. frimaire 1-én, mely kijelenti, hogy a «konyhaedények, üstök, fazekak, lábasok, dézsák s más réz és ólomedények», úgyszintén a föl nem dolgozott réz és ólom, melyek Strassburgban és a megyében találhatóak, behajtás alá esnek.» — Nemzeti levéltár, AF. II. 92. (Taillefer végzése, II. brumaire 3., Villefranche-l'Aveyron.) Tíz személyből álló bizottságot állít fel, mely házlátogatásokat tesz s fel van hatalmazva «beszedni minden vasat, ólmot, aczélt, rezet, melyet a gyanúsak házaiban talál, hogy minden konyhaedény ágyúkká alakuljon át.» — Mallet-Dupan: *Mémoires*, II. 15.

** *Moniteur*, XXV. 189. (Blutel képviselő beszéde, 1795. július 9.)

Jegyezzük meg, hogy a behajtott tárgyakat, még ha hasznosak is, gyakran nem hasznosítják: a lefoglalás és felhasználás közé lép az elharácsolás, a tolvajlás, az értékeszállítás és a megsemmisítés. Strassburgban* a kiküldött képviselők fenyegető felhívására a lakosok levetkeztek s néhány nap alatt a helyhatósághoz vittek «6879 kabátot, nadrágot és mellényt, 4767 pár harisnyát, 16921 pár cipőt, 863 pár csizmát, 1351 köpenyt, 20518 inget, 4524 kalapot, 523 pár gomboló harisnyát, 143 bőrszakot, 2673 ágynemüt, 900 takarót, azonkívül 29 mázsa tépést, 21 mázsa ócska fehérnemüt s nagyszámú más tárgyat». De «e tárgyak legnagyobb része felhalmozva maradt a raktárakban: egy részök elrothadt, vagy a patkányok ették meg; a többit oda adták a legelső ajánlkozónak. *A fosztogatás célja el volt érve*». — Tiszta veszteség a magánosok részére, semmi vagy legkisebb nyereség az állam részére, végeredményben ez a forradalmi kormány mérlege. Miután kezet tett Franciaország ingatlan vagyonának három ötödrészére, tíz vagy tizenkét milliárd ér-

* *Recueil de pièces* stb. I. 24. — Grégoire jelentései a vandálistumról, II. fructidor 14. és III. brumaire 24. (*Moniteur*, XXII. 86 és 751.) — U. o. 1796. decz. 24-iki levél: «Elpusztítottak, nem mondom, milliókat, hanem *milliárdokat*». — U. o. *Mémoires*, I. 334. «Kiszámíthatatlan a vallási, tudományos és irodalmi tárgyak vesztesége. A Blanc-kerület (Indre) igazgatósága értesített, hogy egy könyvtár megmentése végett minden könyvét hordókba rakatta.» — «Másfél millió frankot költöttek az egyházi atyák szobrainak ledöntésére, melyek a Rokkantak kupolája körül kört formáltak.» — Számos tárgyat értéktelenné tett használatának megszüntetése: például a meauxi székesegyház 600 frankért tüzték ki árverésre és nem talált vevőt. Az anyagot 45,000 frankra becsülték; de a kézimunka költségei igen nagyok voltak. (Egy meauxi lakos elbeszélése)

tékü ingó és ingatlan vagyont elragadott a községektől és magánosoktól, az államadósságot, mely 1789-ben nem volt több négy milliárdnál, 50 milliárdnál többre emelte,* nem lévén képes hivatalnokait fizetni, hadseregeinek és önmagának fentartása végett arra szorulván, hogy kényszeradókat hajtson be a meghódított népektől: a csőddel végzi, megtagadja adósságának két harmadát, s hitele oly alacsony, hogy ez utolsó harmad, consolidálva, újból biztosítva általa, másnap nyolczvanhárom százalékot veszít: kezei közt az állam épen annyit szenvedett, mint az egyesek. — Ezek közül 1.200,000-nél többen szenvedtek személyökben; több millió, mind azok, kik birtak valamivel, nagyok és kicsinyek, szenvedtek javaikban.** De az elnyomottak e sokaságában az előkelők, a *notablek* voltak legjobban sújtva s szenvedtek legtöbbet javaikban és személyökben.

II.

Ha meg akarunk becsülni egy erdőt, először is kétfelé osztjuk növényeit, egy részről a nagy fákat, a töl-

* Eugène Sturm : *Les origines du système financier actuel*, 53, 79. l.

** Meissner : *Voyage à Paris* (1795. végén), 65. l. «Az osztály, mely valóban nyert a forradalom által . . . csak agioteurökből, vállalkozókból, hadiszállítókból és alárendeltjeikből áll, néhány kormányügynökből és bérlőkből, kik gyarapították új szerzeményeiket, s elég kemények és előrelátók voltak, hogy elrejtsek gabonájokat, elássák aranyukat s állhatatosan visszautasítsák az assignátát.» — U. o. 68, 70. Az úton kérdezi, kié ez a szép kastély, s jelentősen így felelnek : «Egy néhai tetvesé.» — Vesoulban a fogadósné így szólt hozzá : «Ah! uram, míg a forradalom egyet meggazdagított, higyje el, ezret tett szegényenyé.»

gyeket, bikket, jegenyeket, más részről a cserjét és bozótot. Hasonlóképp ha meg akarunk becsülni egy társadalmat, két csoportra kell osztanunk az egyéneket: egy részről a mindennemű és fokú előkelőket, más részről a közönséges embereket. Ha az erdő régi és nem volt rosszúl kezelve, a százados tenyészletnek csaknem minden eredménye a nagy fában van összegyűlve: a néhány ezer szép fa, a tartalék három vagy négyszázezer régi és új sudara, több hasznos vagy becses anyagot foglal magában, mint a húsz vagy harmincz millió fácska és bokor. Hasonlóképp ha a társadalom sokáig élt félig-meddig szabatos igazságszolgáltatás és rendőrség alatt, a százados polgárosultságnak egész eredménye előkelőiben központosúl, és mindent egybevéve, ilyen volt a francia társadalom állapota 1789-ben.*

Tekintsük először az első személyiségeket. — Igaz, hogy az arisztokráciában számos család, a legvagyonosabbak és legjobban szembe ötlők, megszűntek eltartásuk költségével arányos szolgálatokat nyújtani. Mint udvari urak és hölgyek, világias püspökök és apátok, saloniás parlamenti tagok, nagyobb részben nem igen tudtak mást, mint művészettel kegy után járni, kellemmel reprezentálni és túlságosan költeni. A rosszúl értett műveltség eltérítette őket természetes feladatuktól, hogy diszfákká legyenek, melyek gyakran odvasok, csenevésznek, gyöngye ned-

* A következő leírások és becslések igen terjedelmes vizsgálat gyümölcsei; alig idézem tizedrészét a tényeknek és szövegeknek, melyek szolgálatomra voltak; az olvasót tehát utalnom kell egész sorozatára a nyomtatott vagy kézirati okmányoknak, jelesen azokra, melyeket vagy e kötetben, vagy a megelőző háromban említettem.

vüek voltak, nagyon megnyesve, nagyon költségesek, tömérdek trágyafölddel, erős öntözésekkel táplálva; és a tudós kertészet, mely mesterséges alakzatokba és ligetekbe csoportosította őket, elkorcsosította gyümölcseiket, hogy szaporítsa virágaikat. — De a virágok kiválóak voltak s ily virágzás még a moralista szemében is valami. A finomság, illedelem és jó modor tekintetében, az erkölcsök és szokások a nagyvilágban akkoriban a tökéletesség oly fokára emelkedtek, melyen azelőtt soha sem álltak s melyet többé nem értek el. sem Franciaországban, sem másutt,* és minden művészet közt, melylyel az emberek levetkeztek az eredeti otrombaságot, az talán a legbecsesebb, mely a kölcsönös figyelembevételre tanítja őket. Ha ezt gyakorolják, nem csupán a salonban, hanem a családban, az ügyvitelekben, az utczán is, a barátok, rokonok, alattvalók, cseledek s mindenki iránt, épen annyi méltóságot, mint szelidséget visz az emberi életbe; az illemszabályok finom megtartása szokássá, ösztönné, második természeté lesz, és e felöltött természet szebb, kedvesebb, mint az első; mert a benső törvénykönyv, mely ekkor a cselekvés és szó minden részletét kormányozza, épen úgy parancsolja a szabatos magatartást és önmagának becsülését, mint a finom előzékenységet és mások tiszteletét. — Adjuk ez érdemhez a szellem műveltségét. Egy aristokratia sem érdeklődött annyira az általános eszmék és szép nyelv iránt; sőt ez nagyon is érdeklődött; nála az irodalmi és bölcséleti elfoglaltságok kizárták a többieket, a positiveket és gyakorlatiakat; csevegett, a helyett hogy cselekedjék. De a speculativ okoskodás és tiszta irodalom kor-

* *L'Ancien Régime*, II. k. II. f. 4. §.

látolt körében kitűnő volt; az írásművek és az írásmód képezték a jó társaság rendes beszélgetését; a gondolkozók minden eszméjét meghányták a salonokban; a salonok izlése szerint képezték az írók tehetségüket és stíljöket;* Montesquiou, Voltaire, Rousseau, d'Alembert, a nagy és kis encyclopaedisták, Beaumarchais, Bernardin de Saint-Pierre, Chamfort, Riverol önkénytelenül a salonokban keresték hallgatóságukat, s nemcsak bámulókat és házi gazdákat találtak ott, hanem barátokat, oltalmazókat, pártfogókat, jótévedőket és híveket is.

A mesterek oktatása mellett a tanítványok philanthropokká lettek; különben is az erkölcsök szelidsége részvétre és jó akaratra vezette a lelkeket. «A gazdag emberek legjobban attól féltek, hogy érzéketleneknek tartják őket».** Foglalkoztak a kicsinyekkel, szegényekkel, parasztokkal; fejüket törték, mint enyhítsenek sorsukon; buzgólkodtak minden elnyomás ellen, szánakoztak minden szerencsétlenségen. Még azok is, kik hivataluknál fogva kötelesek voltak keménynek lenni, magyarázatokkal vagy lazítással mérsékelték hivataluk keménységét. «Tíz évvel a forradalom előtt, mondja Roederer,*** a bünyefenyítő törvényszékek Franciaországban nem hasonlítottak többé magokhoz . . . Régi szellemök megváltozott . . . A fiatal bírák valamennyien, s bizonyíthatom, mert magam is közülök való voltam, inkább Beccaria elvei, mint a törvények szerint ítélték».

* U. o. IV. k. I., II., III. ff.

** Lacretelle: *Histoire de France au dix-huitième siècle*, V. 2. — *L'Ancien Régime*, 212, 392. l.

*** Morellet: *Mémoires*, I. (Roederer levele Beccaria leányához, 1797. május 20.)

A mi a hatalmon lévő embereket, közigazgatókat és katonai parancsnokokat illeti, lehetetlen türelmesebbnek lenni, jobban kimélni az emberi vért; ez oldalon is hibákká váltak jó tulajdonságaik, mert túlságos emberieségből képtelenek voltak fentartani a közrendet: láttuk, mint viselték magokat a lázadásokkal szemben 1789-től 1792-ig. Mikor még kezökben volt is a hatalom, a leggonoszabb bántalmazások és halálos veszedelmek közt, vonakodtak felhasználni az erőt; nem szánhatták el magokat, hogy elnyomják a barmokat, a gazembereket és az örülteket; XVI. Lajos példájára a nép pásztorainak tekintették magokat és inkább lábbal tiportatták magokat, hogysen nyájokra lőjjenek. — Alapjában a sziv nemes volt, sőt nagylelkű és nagy. A kerületi gyűlésekben, 1789. márcziusában, jóval az augusztus 4-ki éjszaka előtt, önként lemondtak minden pénzbeli kiváltságukról s a legkeményebb megpróbáltatásokban, bátorságuk, megszépítve a jó modor által, előkelőséget, tapintatot, vidámságot vitt még hősiességökbe is. A legromlottabbak, mint egy Orleans herczeg, a legkönnyelműebbek és legblazirtabbak, mint egy Biron herczeg, a stoikusok megvetésével s hidegvérével halnak meg.** Finom nők, kik salonjaikban a léghuzam ellen

* Mallet-Dupan: *Mémoires*, II. 493. «Orleans herczeg hírlapot olvasott, mialatt kihallgatták.» — U. o. 497. Senki sem halt meg több szilárdsággal, lelki megnyugvással és büszkeséggel, mint Orleans herczeg; újra vérbeli herczeggé lett. Midőn a forradalmi törvényszéknél azt kérdezték tőle, nincs-e valami mondanivalója? védelmére, így felelt: «Inkább ma, mint holnap halni meg: tanácskozatok erről.» Ezt meg is adták neki. — Biron herczeg vonakodott elmenekülni, úgy találván, hogy ily zűrzavarban nem méltó a fáradságra. «Az ágyban tölté idejét bordeauxi bor ivásával. . . Midőn a forradalmi törvényszék előtt nevét kérdezték, így felelt:

is panaszkodtak, most nem panaszkodnak, hogy deszkán vagy szalmán kell aludniok a fekete, nyirkos börtönben, hol felöltözve fekszenek le, nehogy megbénultan ébredjenek föl, és minden reggel láthatók a Conciergerie udvarán, a mint szokott mosolyukkal szállnak le. Férfiak és nők a börtönben épen oly gonddal öltözködnek, mint hajdan, hogy ugyanazon kecscesel és szellemmel csevegjenek egy rostélyozott folyosón, két lépésre a forradalmi törvényszéktől és a vérpád előestéjén.* — Világos, hogy erkölcsi edzésök a legritkábbak közül való; ha vétkezik, leginkább onnan van, mert nagyon finom, alkalmatlan a használatra, jó a diszítésre.

«Káposzta, répa, Biron, a mint akarják, mindegy.» — «Hogyan! mondák a bírák, ön arczátlan.» — «Önök pedig szószátyárok. A dologra! Nem mondhatnak mást nekem, mint hogy lefejeznek, és nekem nincs semmi felelni valóm.» — Azonban mégis vallatni kezdték állítólagos árulásairól a Vendéekben stb. — «Nem tudják, mit mondanak; önök tudatlanok, kik semmit sem értenek a háborúhoz; vessenek véget kérdéseiknek. Számadást adtam viseletemről a közjóléti bizottságnak, mely annak idején helyeselte; ma megváltoztatta véleményét s azt rendelte önöknek, hogy elveszítsenek: engedelmesskedjenek s ne vesztegessük az időt.» — Biron bocsánatot kért Istentől és a királytól; soha sem volt szebb, mint a szekéren.»

* Morellet, II. 31. — Tourzel herczegnő, Des Écherolles kisaszony stb. emlékiratai. — Beugnot: *Mémoires*, I. 200—203. «A gyöngéd ötleteket, finom célzásokat, elmés válaszokat a rács egyik oldaláról a másikra cserélték ki. Kellemesen beszélgettek itt mindenről, nem ereszkedve mélyen semmibe. Ugy beszéltek itt bajukról, mint rossz gyermekről, a kin csak nevetni kell, és tényleg igen őszintén nevettek Marat istenségén, Robespierre papságán, Fouquier hatóságán, s így látszottak szólni az egész vérengző cselédséghez: «Megölhettek, ha tetszik, de nem akadályozhattok abban, hogy szeretetre méltóak legyünk.» — Nemzeti levéltár; F⁷, 3116⁷. (a megfigyelő Charmont jelentése, II. nivôse 29.) «A nép, mely jelen

De a felső osztályban, a léha aristocratia két vagy háromezer henye tagja mellett körülbelül ugyanannyi komoly ember volt, kik a saloni tapasztaltságot az ügyekben való tapasztaltsággal kötötték össze. E számból valók csaknem mindnyájan, kik hivatalban voltak vagy működtek: nagykövetek, tábornokok, hajdani miniszterek, Broglie tábornagtól Machaultig és Malesherbesig, a székes püspökök, mint Durfort Besançonban,* a püspöki helyettesek és kanonokok, kik tényleg és a helyszínén igazgatták az egyházmegyét, a főpapok, kik Provenceban, Languedocban, Bretagneban jog szerint üléseztek a tartományi gyűlésekben, a papság ügynökei és képviselői Párisban, a szerzetes rendek és társulatok főnökei, a tizenhét katonai kormányzat első és másodparancsnokai, a minisztériumok

van a kivégzéseken, különösen csodálja a szilárdságot és bátorságot, melyet a vérpadra lépve tanúsítanak. Ugy látszanék, mondják, mintha lakodalomra mennének. A nép nem tud ehhez hozzászokni, s némelyek azt mondják, hogy természetfölötti dolog van benne.»

* Sauzay, I. Bevezetés. — De Tocqueville: *L'ancien régime et la Révolution*, 166.: «Elég türelmem volt elolvasni nagyobb részét a jelentéseknek és vitáknak, melyeket a régi tartományi rendek hátrahagytak, kivált Languedocban, hol a papság még inkább bele volt keveredve, mint másutt, a közigazgatás részleteibe, úgyszintén az 1779-ben és 1787-ben tartott tartományi gyűlések jegyzőkönyveit; és korom eszméivel fogván ez olvasmányhoz, bámulva láttam a püspököket és apátokat, kik közül többen épen úgy kitűntek szentségök, mint tudományuk által, jelentéseket tenni valamely út vagy csatorna építéséről, alapos ismerettel tárgyalni a kérdést, végtelen tudománnyal és művészettel vitatni, melyek a földművelési termékek gyarapításának legjobb eszközei, biztosítani a lakosok jólétét és felvirágoztatni az ipart, mindig utólérvén, gyakran fölül is múlván mind ama világiakat, kik velök együtt ugyanazon ügyekkel foglalkoztak.»

első segédei, mindegyik tábornoki kerület felügyelői, minden parlament tisztviselői, a főbérlők, a főadószedők, és még különösebben minden tartományban a két első rendből való helyi méltóságok vagy birtokosok, a nagyiparosok, kereskedők, hajószerelők, bankárok, tekintélyes polgárok, szóval a nemesség, papság és harmadik rend azon színe, melyből 1778-tól 1789-ig ujonczozták a huszonegy tartományi gyűlést, s mely bizonyára a társadalmi tábor-kart alkotta Franciaországban.

Nem mintha felsőbbrendű politikusok lettek volna: egy sem volt ilyen ebben az időben, s alig néhány száz illetékes ember, csaknem mind szakemberek. De e néhány emberben székelte Franciaországnak csaknem egész képessége, tanultsága, politikai józan esze; az ő fejökön kívül, a többi huszonhat millió agyban nem volt egyéb található, mint veszedelmes vagy üres formulák; egyedül ők lévén, kik parancsoltak, alkudoztak, tanácskoztak, igazgattak, ők voltak az egyedüliek, kik körülbelül ismerték az embereket és dolgokat, következőleg, kik nem voltak egészen képtelenek vezetésükre. A tartományi gyűlésekben ők kezdeményezték és vezették a legjobb reformokat; eredmény-nyel, lelkiismeretesen dolgoztak, épen annyi méltányosság-gal és hazafisággal, mint értelemmel és igyekezettel; a nagy köz- és magánszolgálatok főnökei és másodfőnökei, a bölcsélet által vezetve s a közvélemény által támogatva, húsz év óta tettek bizonyosságot tevékeny jóságukról is.*

* *L'Ancien Régime*, 392. l. — *La Révolution*, I. k. 154. — Buchez et Roux, I. 481. — A király által 1787-ben összehívott notablek névsora körülbelül fogalmat nyújt arról, mi lehetett e társadalmi tábor-kar. A főbb hercegeken és főurakon kívül 134 tag

Semmi sem becsesebb, mint az ily emberek; mert ők a lelkei hivataluknak s nem lehet őket tömegestül, rögtönözve, ugyanoly érdemű emberek által pótolni. A diplomatiában, pénzügyben, törvénykezésben és közigazgatásban, a nagykereskedésben és nagyiparban nem lehet egy napról a másikra igazgató és gyakorlati képességet gyártani; az ügyek ott igen terjedelmesek és bonyolultak; nagyon sok különféle érdeket kell kimélni, sok közeli és távoli ellenhatást előre látni; a technikai részletek ismeretének hiányában rosszul fogják fel az egészet, hirtelenkednek, törnek-zúznak, végül kaszabolnak, és kénytelenek a rendszeres durvaságot alkalmazni, hogy befejezzék az elbizakodott járatlanság munkáját. Kivéve a háborút, hol a tanulóidő rövidebb, mint másutt, hogy valaki az emberek és tőkék jó kormányzója legyen, tíz évi gyakorlatra van szüksége, tíz évi előzetes nevelésen kívül; adjuk hozzá a hatalom kísértései ellen, melyek erősek, a hivatalos becsület és ha lehet, a család hagyományai által erősített jellem szilárdságát. — Miután már két éven át kormányozta a pénzügyeket,* Cambon még nem tudja, hogy a közvetett adók főbérlői és a közvetetlen adók fő beszedői különböző ténykedést gyakorolnak; következésképp a negyvennyolcz adószedőt belefoglalja vagy

között volt 12 tábornagy, 3 államtanácsos, 5 kérvényi előadó, 14 püspök és érsek, a parlamentek és főtörvényszékek 20 elnöke és 17 főügyésze, 25 nagyvárosi polgármester, kereskedelmi elnök, bíró, a burgundiai, artoisi, bretagnei és languedoci rendek követei, három miniszter és két első segéd. — A tehetségek megvoltak a nagy reformra, de nem volt meg a vezető és erős kéz, egy Richelieu, egy II. Frigyes keze.

* Gaudin gaëtai herczeg emlékiratai, I. 17.

belefoglaltatni engedi a rendeletbe, mely a hatvan bérlőt a forradalmi törvényszék elé küldi, azaz a nyaktilóra; és tényleg oda is jutottak volna mindnyájan, ha egy szakember, Gaudin, kincstári biztos, kikiáltani hallván a rendeletet az utcán, nem fut a pénzügyi bizottságba megmagyarázni, hogy «nincs semmi közös» a proscibáltak két csoportja közt, hogy a bérlők engedményesek, szerződéssel és esetleges nyereséggel, hogy az adószedők megszabott fizetésű hivatalnokok, és hogy az előbbieknél bebizonyított vagy be nem bizonyított vétsége nem számítható be az utóbbiaknak. A rögtönzött pénzügyérek nagyon elbámulnak. «Felkiáltanak, mondja Gaudin, azt állítják, hogy tévedek. Én a mellett maradok, ismétlem, a mit mondtam, Cambon elnök előtt, becsületemre állítom igazságát és bizonyságokat kínálok; végre meggyőzőm őket és az elnök így szól az egyik taghoz: «Ha így van, menj a jegyzőkönyvek irodájába és *töröld ki a főadószedők neveit* a ma reggeli rendeletből». — Ime mily szörnyű baklövéseket követhet el a betolakodott, még az igyekező is, ha nem figyelmeztetik és tartóztatják vissza hivatalának veteránjai. Azért Cambon, daczára a jakobinusoknak, meg is tartja irodáiban mind azt, a mit lehet, a régi személyzetből. Ha Carnot ügyesen viszi a háborút, onnan van, mert maga is tanult tiszt s megtartja a hivatalban Arçon, Obenheimot, Montalembert-t, Marescot-t, a kitünő embereket, kiket a régi uralom reája hagyott.*

* Mallet-du-Pan : *Mémoires*, II. 23. 44. «A hadügyi bizottság mérnök- és táborkari tisztekből alakult, kiknek főbbjei Meusnier, Favart, Saint-Fief, d'Arçon, Lafitte-Clavé és néhány más. D'Arçon vezette Dunquerque és Maubeuge ostromának megszüntetését . . . E tiszteket gondosan válogatták ki; ők szerkesztik és

A külügyi minisztérium, mely thermidor 9-ke előtt tökéletes semmiséggé szállt alá, csak akkor lesz újra hasznos és tevékeny, mikor a hivatásszerű diplomaták, Miot, Colchen, Otto, Reinhardt* újra fölül kerekednek vagy befolyásra jutnak. Barthélemy, ez a hivatásszerű diplomata volt, a ki thermidor 9-ke után tényleg vezette a convent külpolitikáját s a bázeli békét megkötötte.

III.

Három osztály, a nemesség, papság, polgárság szolgáltatta e magasabb választékot, s a nemzet többi részéhez hasonlítva, maga is választékot képezett. — Harmincz-ezer nemes, szétszórva a tartományokban, gyermekkorától fogva a hadi mesterségre nevelkedett; legtöbben szegé-

készítik elő a hadműveleteket; a hadi raktárból nyert térképek, tervek és kémszemlék segítségével, a birodalom nagy hadvezéreinek lángesze szerint működnek.»

* Miot de Melito: *Mémoires*, I. 47. — *Correspondance de Mallet-du-Pan avec la cour de Vienne*, André Miche kiadásában. I. 26. (1795. január 3.): «A convent annyira érzi, mily szüksége van oly szolgálókra, kik képesek zavart ügyeinek terhét viselni, hogy ma már a nyilvánvaló királypártiak közt is keresi azokat. Például épen most ajánlotta fel a királyi kincstár vezetését Dufresne úrnak. ki ez osztály első főnöke volt a boldogult király uralkodása alatt és 1790. óta visszavonult. Ugyan e szellemben s még rendkívüliebb választás útján, a külügyi biztosságot Gérard de Rayneval úrra szándékozik bízni, ki első levelezési főnök volt Choiseul herczeg miniszterségétől Montmorin gróf miniszterségéig bezárólag; véleményeire és jellemére nézve egyaránt merev ember ez, a ki 1790-ben elhagyta a hivatalt, idegenkedésből az elvek iránt, melyeket a forradalom erőszakkal bevitt oda.»

nyek voltak, mezei kastélyaikban fényüzés, kényelem, rendkívüliségek nélkül éltek erdészeik és vadászaik közt, szerényen, falusiasan, szabad levegőn, hogy erőssé tegyék testöket. Hat éves korában lóra ültették a gyermeket; követte a vadászatot, hozzá törődött az idő viszontagságaihoz;* azután az akademiákon hozzá idomította tagjait minden gyakorlathoz s megszerezte az ellenálló egészséget, melyre szüksége van annak, a ki sátor alatt él és táboroz. Első gyermekkorától fogva eltelt a katonai szellemmel; apja és nagybátyjai nem beszéltek másról az asztalnál, mint hadi koczkázataikról és fegyvertényeikről; képzelete tüzet fogott; megszokta, hogy ez állapotot egyedül tartsa méltónak a bátor és fajbeli emberre, és oly kora érettséggel rohant beléje, melyet mi többé nem tudunk megérteni. Számos meggyilkolt, lefejezett vagy kivándorolt nemes szolgálati táblázatát olvastam;** csak-

* Marmont tábornagy emlékiratai. — Kilencz éves korában már lóra ült s mindennap vadászott atyjával.

** Egyéb kézirati okmányok közt Symon de Carneville levele, 1881. márczius 11-én (a Carneville és Montmorin-Saint-Herem családokról 1789-ben). Az utóbbi család Franciaországban maradt: tagjai közül kettőt felkonczoltak, kettőt kivégeztek, az ötödik «megmenekült a vérpadtól, megelőzván a nép igazságszolgáltatását»; a hatodik a forradalmi hadseregbe állván, tizenkilencz éves korában lövés következtében megvakult. — A másik család kivándorolt, és fejei, Carneville gróf és vicomte közül az egyik egy szabadcsapatot vezényelt az osztrák hadseregben, a másik egy huszárezredet Condé seregében. E két csapat tizenkét tisztje sógora, unokaöccse, unokatestvére volt a két parancsnoknak. Az első tizenöt, a második tizenegy éves korában lépett szolgálatba. — V. ö. Ligne herczeg emlékiratait: «Hét vagy nyolcz éves koromban már csatát hallottam, egy ostromolt városban voltam s ablakomból három ostromot láttam. Valamivel idősebb koromban katonáktól voltam körülvéve;

nem mindig tizenhatodik évök előtt léptek pályájokra, gyakran tizennégy, tizenhárom, tizenegy éves korukban. Des Écherolles,* kapitány a poitoui ezredben, magával vitte a hadsereghez kilencz éves egyetlen fiát s egy tuczat ugyanazon korú kis unokaöcscsét: e gyermekek úgy harczoltak, mint a vén katonák; egyiköknek egy golyó szétzúzta a lábát; tizenkét éves korában a kis Des Écherolles egy kardvágást kapott, mely fülétől felső ajkáig ketté hasította arczát, s már hét sebe volt, midőn még egész fiatalon megkapta Szent-Lajos keresztjét.

Szolgálni az államot, neki menni a kardvágásnak, kitenni életüket: előttök ez rangjok kötelességének, örökölt adósságnak tűnt fel; kilencz vagy tizezer tisztból, kik ez adósságot megfizették, a legnagyobb rész nem gondolt másra, mint hogy kiegyenlítse azt, és ezen túl nem vágyott semmire. Vagyon és pártfogás nélkül lévén, lemond-

regi, több rendbeli szolgálat után visszavonult tisztek, az atyám birtokával szomszédos jószágokon, ébren tartották szenvedélyemet. Turenne, mondám, tiz éves korában egy ágyútalpon aludt . . . Háborús hajlamom oly erős volt, hogy megegyeztem egy két mértföldre állomásozó helyőrség kapitányával: ha megízenik a háborút, megszököm, s nem tudva senkitől, csak általa, csapatába állok, hogy semmi másnak ne köszönjem szerencsémét, mint vitéz tetteimnek.» — V. ö. «Mémoires du maréchal de Saxe». Tizenkét éves korában katona volt a szász légióban s puskával vállán ment a többiekkel, gyalog tévén meg az útát Szászországtól Flandriáig. s tizenhárom éves kora előtt részt vett a malplaqueti ütközetben.

* Alexandrine des Écherolles: *Une famille noble sous la Terreur*, 3, 5. l. — V. ö. *Correspondance de Mlle de Fernig*, Honoré Bonhommetól. A két nővér, az egyik tizenhat, a másik tizenhárom éves, férfiruhában atyja oldalán harczolt Dumouriez seregében. — Az ifjú nemesség ez érzelmeit látni lehet még Berquinnél és Marmontelnél is. (*Les Rivaux d'eux-mêmes*.)

tak az előmenetelről; tudták, hogy a magas fokok a nagy családok örökösei, a versaillesi udvaroncok számára vannak. Tizenöt vagy húsz évi szolgálat után hazatértek, kapitányi oklevéllel és a Szent-Lajos-keresztel, néha egy kis évdíjjal, megelégedvén azzal, hogy megtették kötelességeiket és tiszteletreméltók voltak saját szemökben. A forradalom közeledtével ősi becsületök, megvilágítva az új eszmék által, csaknem polgári erénynyé lett: * láttuk viseletöket 1789-től 1792-ig, mérsékletöket, hosszú türesöket, önszeretetök feláldozását, stoicus önmegtagadásukat és nyugodtságukat; láttuk, mint vonakodtak sujtani, láttuk lelki erejököt, melylyel elfogadták az ütéseket, a nélkül, hogy viszonzónak, csak hogy fentartsák, ha nem is a közrendet, legalább a közrend utolsó látszatát. Születésöknél, nevelésöknél és állapotuknál fogva épen úgy hazafiak, mint katonák lévén, természetes és külön faiskolát képeztek, melyet legfontosabb megóvni, mert ez adja a társadalomnak védelemre kész eszközeit, belül a gonoszok és barmok ellen, kívül az ellenség ellen. Kevesebb komolysággal és több dologtalansággal, mint a porosz falusi nemesség, lazább fegyelem alatt és világiasabb erkölcsök között, de több szelidséggel, finomabb műveltséggel és szabadelvűbb eszmékkal, Franciaország huszonhatezer nemes családja fentartotta fiaiban a hagyományokat és előítéleteket, a szokásokat és képességeket, a test, szív és szellem erélyét,**

* *La Révolution*, I. 207, 421. — U. o. De Bussy ügye. 383. ; a caeni nyolczvankét nemes ügye, 408. — L. Rivarolnál (*Journal politique national*) a testörök csodálatraméltó viseletének részleteit, Versaillesban 1789. okt. 5-én és 6-án.

** A nemes családokat, a régi uralom alatt, a hadfiak családjainak lehet nevezni.

melyekkel a porosz *junkerek* megalkották a porosz hadsereget, szervezték a német hadsereget és Németországot Európa első hatalmasságává tették.

IV.

Hasonlóképen az egyházban, csaknem az egész személyzet, az egész alsó és közép papság, plébánosok, helyettesek, káptalani kanonokok és káplánok, iskolai, collegiumi, papnöveldei tanárok és igazgatók, több mint 65,000 egyházi, egészséges, jól szervezett testületet alkottak, mely méltóan tölté be hivatalát. «Nem tudom, mondja Tocqueville,* vajjon mindent összevéve s daczára némely tagja bűneinek, volt-e valaha a világon kiválóbb papság, mint a katolikus papság Franciaországban azon időben, midőn a forradalom meglepte, felvilágosultabb, nemzetiebb, kevésbé szoritkozva a merő magánerkölcsökre, jobban felruházva közérényekkel és egyszersmind több hittel . . . Előítélettel voltam tele ellene, midőn a régi társadalom tanulmányozásához fogtam, s tisztelettel eltelve értem végére.»

Először is, a mi fontos dolog, a városi lelkészségekben, a háromszáz társas káptalanban, a székes káptalanok kis kanonokságaiban a javadalmasok legnagyobb része jobb családokból való volt, mint manapság.** A gyer-

* Tocqueville: *L'Ancien Régime et la Révolution*, 169. — A szövegek tanulmányozására alapított itéletem itt is, mint másutt, megegyezik Tocquevilleével. Az okmányok, melyek sokkal számasabbak, hogysen idézni lehetne, kivált az életrajzokban és helyi történetekben találhatók.

** Sauzay, I. bevezetés. — Lud. Sciout: *Histoire de la Constitution civile du Clergé*, I. bevezetés. — (L. Sauzaynál a

mekek számosak voltak akkoriban, nem csak a parasztnál, hanem az alsó nemességben s az előkelő polgárságban is; következőleg minden család szívesen szenteltette föl egyik fiát s erre nem is kellett őt kényszerítnie. Az egyházi hivatásnak oly vonzó tulajdonai voltak, melyekkel ma nem bír, s nem voltak azon kellemetlenségei, melyeket ma magával hoz. Nem voltak kitéve a democraticus gyanakodásnak és ellenségeskedésnek; biztosak lehettek, hogy az útczán a munkás, a mezőn a paraszt köszönteni fogja őket. A helybeli polgárságban övéik közt, csaknem családi körben találták magokat, s az elsők közé tartoztak; számolhattak rá, hogy életüket állandó hivatalban, tiszteltben, csendesben, a néptisztelet és közjóakarát ölen fogják tölteni.

Más részről kevésbbé voltak zabolázva, mint napjainkban. A pap nem volt az állam fizetett hivatalnok; a magánjövedelemhez hasonlóan, illetménye, előre félretéve, a fentartott javakból, a helyi tizedekből, külön pénztárból meritve, soha sem volt elvonható tőle egy megyefőnök jelentésére, egy miniszter szeszélyéből, s nem volt folytonosan a költségvetés zavarai s a polgári hatalom rosszakarata által fenyegetve. Egyházi fölebbvalóival szemben tisztelettel viselte magát, de független volt. A püspök nem volt az megyéjében, a mi a concordatum óta lett, absolut uralkodó, a ki tiz plébános közül kilenczet szaba-

besançonni egyházmegye főbb méltóságainak életrajzait és tudományfokait.) A székesegyházi és a szent Magdolna-káptalanba csak nemesség vagy tudományfokozat által lehetett bejutni; megkívánták, hogy a javadalmasnak atyja nemes vagy doktor lett legyen, s ő maga is theologiai vagy kánonjogi doktor legyen. Hasonló, bár kisebb czímet kívántak a társas kanonoktól és házi káplánoktól.

don nevezhet ki s tetszése szerint tehet le. Négy üresedés közül három esetben, néha tizenöt üresedés közül tizenegyben* nem ő választott; az új javadalmast majd a székes káptalan testületileg, majd a társas káptalan testületileg, majd a földesúr, kinek ősei alapították vagy javadalmazták az egyházat, bizonyos esetekben a pápa, néha a király vagy a község jelölte ki. E sokféleség és keresztezés korlátolta a hatalmakat. Különben is, egyszer kinevezve, a kanonoknak vagy plébánosnak biztosítékai voltak; nem lehetett önkényesen elmozdítani; csaknem minden esetben, hogy letegyék, vagy csak fel is függeszszék, előbb be kellett perelni, a megszabott formák szerint, kihallgatással, perbeszéddelel és tárgyalással, az egyházi hivatal vagy törvényszék előtt. Tényleg elmozdíthatatlan volt s leggyakrabban személyes érdeme elég lett volna oltalmazására.

Mert ha a legmagasabb helyeket a születés és kedvezés adta, a középhelyeket a szabályosságnak és tudásnak tartották fenn. Számos kanonok és közhelynök, csaknem minden városi plébános hittani vagy kánonjogi tudor volt, és az igen erős egyházi tanulmányok ifjúságuknak nyolcz vagy kilencz évét foglalták el.** Bár a módszer

* *La Révolution*, I. 233. — V. ö. Émile Ollivier: *L'Église et l'État au concile du Vatican*, I. 134.; II. 516.

** Morellet: *Mémoires*, I. 8. 31. — A Sorbonne, melyet Robert Sorbon, szent Lajos gyóntatója alapított, oly társulat volt, mint az oxfordi vagy cambridgei kollégium, azaz birtokos testület, melynek háza, jövedelmei, szabályai, benlakói voltak; czélja a theologiai tudományok tanítása volt; rendes tagjai, számszerint mintegy százan, nagyobbrészt püspökök, közhelynökök, kanonokok, Páris és a főbb városok plébánosai voltak. Ez készítette elő a kiváló egyéneket az egyház fő hivatalaira. A vizsgálatok, melyek a doktorátust megelőzték, a *kisérleti*, a *kisebb*, a *sorbonnei* és a *nagyobb*

elavult volt, sokat tanultak a Sorbonneban és a Saint-Sulpiceben; legalább is jó logikusok lettek az értelem tudós és hosszas gymnastikája által. «Kedves abbém, mondá mosolyogva Turgot Morelletnek, csak mi tudunk szabatosan okoskodni, kik elnyertük a licentiatust.» Igazat szólva, theologiai előkészítésök körülbelül felért a mi bölcséleti előkészítésünkkel; ha kevésbbé tágra nyitotta is a szellemet, jobban ellátta alkalmazható fogalmakkal; kevésbbé izgató, de gyümölcsözőbb volt. A tizenkilencedik század Sorbonnejában néhány elszigetelt, eltérő agy speculativ szerkesztéseit tanulják, melyek nem birtak tekintélyvel az emberi tömeg fölött; a tizennyolczadik század Sorbonnejában oly egyház dogmáját, erkölcstanát, fegyelmét, történetét, kánonjait tanulták, mely már ezerhétszáz évet élt s mely százötven millió lelket foglalva magában, ma is uralkodik a polgárosult világ felerészén.

Az elméleti neveléshez csatoljuk a gyakorlati nevelést. A plébános, annál inkább a kanonok, a főesperes, a püspök, nem volt jött-ment idegen, az állam taláros fizetett hivatalnoka, épen úgy elválasztva a századtól szolgálata, mint ruhája által, szellemi ténykedéseire szorítva; hanem gondját viselte javadalma javainak, bérleteket kötött, javított, épített, érdeklődött az aratás eredménye, valamely út vagy csatorna építése iránt; mind ebben épen annyi tapasztalata volt, mint a világi birtokosnak. S a mi több, tagja lévén egy kisebb birtokos testületnek, azaz a káptalannak vagy templomnak, s egy nagyobb bir-

voltak. A vitalkozás és érvelés tehetségét különösen kifejlesztették. V. ö. Ernest Renan: *Souvenirs d'enfance et de jeunesse*, 279. l. (Saint-Sulpiceről és a theologiai tanulmányról.)

tokos testületnek, azaz az egyházmegyének s a francia egyháznak, közvetlenül vagy közvetve része volt a nagy világi ügyekben, a gyűlésekben, tanácskozásokban, együttes költségekben, a helyi és az általános költségvetés megállapításában; következőleg a közügyekben és közigazgatásban illetékessége hasonló s csaknem egyenlő volt a polgármester vagy a helyettes, a főbérlő vagy a felügyelő illetékességével. A mi több, szabadelvű is volt: soha máskor nem volt a francia papság oly szabadelvű, az utolsó plébánostól a legelső érsekig.*

Jegyezzük meg végre területi elosztását. A negyven-ezer plébánia legkisebbikében volt egy plébános vagy helyettes lelkész; az ezernyi kis félreeső és szegény faluban ez volt az egyetlen ember, ki folyékonyan tudott írni és olvasni: számos nagyobb, de földművelő községben,** a helyben lakó földesúron s néhány félművelt törvénytudón és orvoson kívül, ő volt csak a tanult ember.***

* V. ö. a papság iratkötegeit a rendi gyűlésen és az egyháziak jelentéseit a tartományi gyűléseken.

** *La Révolution*, I. 95.

*** Némely egyházmegyében, jelesen a besançoniban, a falusi plébániákat gyakran kiváló emberek foglalták el. (Sauzay, I. 6.) «Nem volt meglepő európai hírű embert látni ott, mint p. Bergier-t, ki oly sokáig volt flangebouchei plébános, vagy nagy érdemű csillagászt, mint Mongin-t, Grand'Combe des Bois lelkészét, kinek dolgozatai oly tiszteletreméltó helyet foglalnak el Lalande bibliográfiájában; itt töltötték életüket parasztok közepett. — Rochejeanban, egy nagy szellemű és nagy szívű pap, Boillau, kiváló természettudós, lelkészlakát természetrajzi múzeumná s egyszersmind kitünő kollégiummá tette . . . Nem volt ritka dolog, a társadalom legmagasabb osztályaihoz tartozó papokat látni, mint temetik magokat önként a falvak mélyébe, de Trévillers Trévillersben, Balard de Bonneraux Bonétageban, de Mesmay Mesmayben, du Bouvot

Valóban, hogy valaki, a ki elvégezte tanulmányait és latinul tudott, kész legyen évi 600, sőt 300 frankért elszigetelten, nőtlenül, csaknem nélkülözésben élni szükölködők és parasztok közt, papnak kellett lennie: hivatalának minősége hozzátörte állásának nyomorúságaihoz. Mint a dogma hirdetője, az erkölcs tanítója, az irgalom szolgája, a szellemi élet vezére és osztogatója, vigasztaló s egyszersmind visszatorló világi elméletet tanított, melyet a külső istentisztelet által érzékített meg, s ez istentisztelet volt az egyedüli, mely megfelelt nyájának. Világos, hogy a francziák, kivált a kézi és durva munka művelői, csak formulái által képzelhették az eszményi világot; erre nézve a történelem, a legfőbb bíró, már kimondta a végső ítéletet: semmi eretnokség, semmi szakadás, sem a reformatio, sem a janzenizmus nem tudott győzni az örökölt hiten. Végtelenül sok és mély gyöker csatolta a nemzet erkölcsseihez, a faj vérmérsékletéhez, képzelmének és érzékenységének neméhez. A szívbe, lélekbe s még az érzékekbe is beültetve az emlékezetet haladó hagyomány és gyakorlat által, az állandó szokás ösztönszerű, csaknem testi szükségé lett, és az orthodox, a pápával közösségben lévő katolikus lelkész körülbelül oly nélkülözhetetlen volt a falura, mint a közkút: ő is szomjat oltott, a lélek szomját; kívülre nem volt iható a víz a lakosok számára.

És ha számot vetünk az emberi gyöngeséggel, elmondhatjuk, hogy a papságban a jellem nemessége megfelelt a hivatás nemességének: legalább senki sem vonhatta kétségbe áldozatkészségét: mert készséggel szenvedett

Osselleben, némelyek családi uradalmuk közepén, s nem elégedve meg azzal, hogy jövedelmeiket megosztották szegény híveikkel, rájok hagyták haláluk után vagyonuk nagy részét is.»

azért, a mit igazságnak hitt. Ha 1790-ben számos pap tett esküt a papság polgári alkotmányára, ezt fentartásokkal tette, vagy mivel az esküt megengedettnek vélte; de a püspökök letétele s a pápa kárhoytatása után sokan visszavonták esküjüket, életök veszélyeztetésével, nehogy szakadásba essenek; visszatértek a csatasorba, kiszolgáltatták önmagokat a tömeg otrombaságának és a törvények szigorúságának. Azonkivül és kezdettől fogva, a papság két harmada, daczára minden fenyegetésnek és kísértésnek, nem akart esküt tenni; az igen magas rangokban, a világias egyháziak közt, kiknek scepticismusa és lazasága ismeretes volt, a hit hiányában a becsület ugyanezt a bátorságot tartotta fenn; csaknem mindnyájan, nagyok és kicsinyek, alárendelték érdekeiket, biztosságukat, életüket méltóságukra való gondjoknak vagy lelkiismeretök aggályainak. Engedték kifosztani magokat; elviselték a száműzetést, börtönt, halált, vértanúságot, mint az első egyház keresztényei; győzhetetlen szelidségök által, mint az első egyház keresztényei, kifárasztották hóhéraik megátalkodottságát, kimerítették az üldözést, átalakították a közvéleményt s még azokat is, kik megmaradtak a XVIII. századból, azon vallomásra kényszerítették, hogy hívő, érdemes és bátor emberek voltak.

V.

A nemesség és a papság alatt állt a harmadik notable-osztály, mely csaknem egészen a városokban központosult,* a polgárság, mely felső rangjai által a két

* De Tocqueville, 134. 137.

előbbivel volt határos, és különféle csoportjai, a parlamenti tagtól a jómódú kereskedőig és gyárosig, magokban foglalták a többi körülbelül művelt embert, mintegy 100,000 családot, melyeket ugyanazon föltételek mellett újonczoztak, mint a jelenkori polgárságot: ezek voltak a «nemes módon élő polgárok», azaz a kik jövedelmeikből éltek, a nagyiparosok vagy kereskedők, a szabadművészeti pályák emberei, ügyvédek, jegyzők, ügyészek, orvosok, építészek, mérnökök, művészek, és jelesen a hivatalnokok: de ezek, kik igen számosan voltak, két lényeges vonás által különböztek a miéinktől. Egy részről hivataluk, mint ma a jegyzői iroda vagy váltóügynöki állás, *magántulajdon* volt. Igazságügyi és pénzügyi hivatalok a kerületekben, elnökségnél, választásnál, sótárnál, pénzverőnél, erdészethnél, elnöki, tanácsosi, királyi ügyészi állások a különféle polgári, közigazgatási és bünyfenyítő törvényszékeknél, kincstárnoki, ellenőri, beszédői állások az adó különféle ágainál, mind ezt és sok más hivatalt egy század és hosszabb idő óta elidegenített készpénzért az állam; azóta az egyes szerzők kezébe jutottak: mindegyik oly czímen bírta a magáét, mint az ingatlant, és törvényesen eladhatta, a mint vette, kialkudott áron és kihirdetés mellett.*

Másrésről minden városban a helyi hivatalnokok különféle csoportjai testületté alakultak, hasonlóan a mi

* Albert Babeau: *La ville sous l'ancien régime*, 26. l. — (Hirdetések a *Journal de Troyes*-ban, 1784. 1789.): «Eladó egy tanácsosi iroda és hivatal a sézannesi sótárnál; évi jövedelem 8—900 livre; kívánt ár 10,000 livre.» — «Valaki e városban (Troyes) egy hatósági vagy pénzügyi hivatalt óhajtana venni; 25,000—60,000 livret, sőt többet is adna érte; az illető készpénzzel fizet, ha kívánják.»

jegyzői kamaráinkhoz és váltóügynöki syndikátusainkhoz: a kis társaságnak megvoltak a maga szabályai, gyűlései, pénztára, gyakran polgárjogi képessége és perlekedési joga, néha politikai képessége és választási joga a helyhatósági tanács számára:* következőleg személyes érdekein kívül minden tagnak megvolt testületi érdeke. Igy helyzete más volt, mint ma, és természetes visszahatásnál fogva jelleme, erkölcsi, hajlamai is mások voltak. Először is sokkal függetlenebb volt; nem félt, hogy elmozdítják vagy áthelyezik, hirtelen, váratlanul, a felügyelő jelentésére, politikai okból, hogy helyet csináljon, mint ma, egy képviselő jelöltjének vagy egy miniszter teremtményének. Ez nagyon sokba került volna; mindenekelőtt meg kellett volna téríteni hivatala árát, még pedig a vételi áron, azaz a hivatal jövedelmének legalább tizszeresét.** Különben is védelmére, felszó-

* De Tocqueville, 356. Az angersi helyhatósági gyűlés, egyéb tagokon kívül, az elnökség, a vizek és erdők, a választás, a sótár, a vállóosztály, a pénzverő, a consuli birák két-két követét foglalja magában. Az egyetemes rendszer a régi uralomban, minden egyének testületté való csoportosítása és minden testületnek, különösen a notablek minden testületének képviselője. Az angersi helyhatósági gyűlés következőleg az ügyvédek és prokurátorok testületéből két követet, a jegyzők testületéből kettőt, az egyetemből, káptalanból egyet-egyet, az irnokok syndikusát stb. foglalja magában. — Troyesban (Albert Babeau: *Histoire de Troyes pendant la Révolution*, I. 23. l.) a helyhatóság notablejai közt a papság egy tagjának, két nemesnek, egy kerületi bírósági tisztnek, a többi joghatóságok egy más tisztjének, egy orvosnak, egy vagy két polgárnak, egy ügyvédnek, egy jegyzőnek vagy prokurátornak, négy üzérnek vagy kereskedőnek és a czéhek két tagjának kell lennie.

** Albert Babeau: *La ville*, 26. l. (V. ö. az előbbi jegyzet.) Rethel bevételét 1746-ban 150,000 livreért adták el; 11,000 egész 14,000 livret jövedelmez. A vevő azonkívül köteles az állam-

lamlásra, kegyvesztésének elhárítására mögötte állt volna egész testülete, gyakran a többi rokon testület, néha az egész város, mely rokonaival, feleivel és társaival volt tele. A kegyelés szeszélyei s az önkény durvaságai ellen a raj megvédte a méhet, és volt olyan prokurátor Párisban, ki társaitól támogatva a legmegalázóbb jóvátételre kényszerítette a nagy urat, a ki bántalmazta.* Tényleg a régi uralom alatt a hivatalnok csaknem elmozdíthatatlan volt; ezért gyakorolhatta hivatalát biztossággal és méltósággal, a nélkül, hogy minden nap a főváros felé legyen köteles tekinteni, hogy Párisba menjen irodai levegőt szivni, hogy fentartsa pártfogásait, vigyázzon összeköttetéseire, úgy éljen, mint a madár az ágon.

nak megfizetni a kinevezési illetéket; 1762-ben ez illeték 940 livret tesz a troyesi kerületi bíróság egy tanácsosi hivataláért. — D'Espréménil, tanácsos a párisi parlamentnél, hivataláért 50,000 livret fizetett, azonfelül 10,000 livre kinevezési illetéket.

* Émile Bos: *Les Avocats au conseil du Roi*, 340. — Pernot mester, prokurátor, a Comédie française erkélyén ült, midőn Chabillant gróf oda ment és el akarta venni helyét. A prokurátor ellenáll, a gróf az őrséget hívja és börtönbe viteti. Pernot mester panaszt tesz, pert indít, Chabillant barátjai közbenjárnak a pecsétőrnél, a nemesség közbeveti magát, az ügyvédek és prokurátorok egész testülete ellenáll, Chabillant gróf atyja 40,000 livret ígér Pernotnak, ha visszalép; *Pernot megtagadja*. Végre Chabillant grófot 6000 livre kártérítésre és kamataira ítélik, melyek a szegényeknek és foglyoknak jutnak, és köteles az ítéletet 200 példányban kinyomatni. — Dufort de Cheverny: *Mémoires* (kiadatlan), Robert de Crèvecoeur közlésében: «Hajdan az ember egy hivatalt 40—50,000 livren vett meg, hogy ne legyen több jövedelme 300 livrenél; de a tisztelet, mely vele járt, s a biztosság, hogy egész életén meg fog benne maradni, kárpótolták ez áldozatért, s mennél jobban megőrizte, annál nagyobb súlyt nyert reá és gyermekeire nézve.»

Másodszor, becsvágya korlátolva volt: nem gondolt szüntelen arra, hogy egy fokkal feljebb emelkedjék a hierarchiában, hogy ugyanazon czímmel közép városból nagy városba jusson: a művelet nagyon terhes és nagyon bonyodalmas lett volna: először is vevőt kellett volna találnia, hogy eladja hivatalát, azután eladót találnia s más drágább hivatalt vennie: egy bordeauxi váltóügynök, egy lyoni jegyző nem gondol arra, hogy párisi váltóügynök vagy jegyző legyen.

Nem volt akkoriban semmi, a mi hasonlított volna e vándorló gyarmathoz, mely felsőbb parancsra igazgatni megy mindegyik városunkat, e jött-ment idegenekhez, kik állandóság, ingatlan vagyon, helyi érdekek és kötelek nélkül, bérelt lakásban, gyakran bútorozott szobában, néha vendéglőben tanyáznak, örökös nomádok, a táviró rendelkezésére állva, mindig készen a hurczolkodásra, hogy száz mértföldnyire költözzenek, száz tallérnyi fizetésemelésért, ugyanazt az elvont munkát végezni. Elődjök a vidékről való volt, állandó és elégedett; nem szállta meg az előmenetel vágya; testületének és városának határai közt volt életpályája. Nem lévén vágya, sem gondolata, innen kijutni, hozzá alkalmazkodott; magára öltötte a testület szellemét, fölülemelkedett az egyéni önzésen, becsvágya lett, hogy mindenki iránt és ellen fentartsa társaságának kiváltságait és érdekeit. Egész életére szülővárosában, régi kollégák, számos rokon és gyermekkori barátok között telepedvén le, sokat adott véleményökre. Kivéve a bosszantó vagy nagyon súlyos adók alól, némi jóléttel bírván, tulajdonosa lévén legalább hivatalának, fölül állt a szennyes gondokon és durva szükségeken. A régi erkölcsök által egyszerűséghez, józansághoz, takarékosághoz

szokván, nem gyötörték jövedelmének és kiadásának aránytalansága, a reprezentálás és fényűzés követelményei s az a szükség, hogy minden évben többet szerezzen. Így irányozva és felszabadulva, a hiúság és nagylelkűség ösztönei, melyek a francziának lényegét teszik, fölényt nyertek; a tanácsos vagy ellenőr, mint a király embere, a közönséges emberek felett állónak, mintegy a harmadik rend nemesének tekintette magát. Nem annyira arra gondolt, hogy vagyont szerezzen, hanem becsülést; fő szenvedélye az volt, hogy tisztelt és tiszteletreméltó legyen; «könnyű és tisztelt életet élt . . . hivatala gyakorlatában . . . minden más becsvágy nélkül, mint hogy azt gyermekeire hagyja . . . a feddhetetlen hírnév örökségével.»*

* Albert Babeau: *La Ville*, 27. l. — *Histoire de Troyes*, I. 21. l. — E leírás több vonása gyermekkori emlékekből és családi elbeszélésekből van kölcsönözve. Alkalmam volt részletesen megismerni így két vagy három vidéki kis várost, az egyik 6000 léleknyi, hol 1800. előtt csaknem minden notable, negyven család, rokon volt; ma mind szét vannak szórva. Minél jobban tanulmányozzuk az okmányokat, annál helyesebbnek és alaposabbnak találjuk a meghatározást, melyet Montesquieu ad a társadalom fő rugójáról Franciaországban a régi uralom alatt: e rugó a *becsület* volt. — A polgárság azon részében, mely egybeolvadt a nemesiséggel, azaz a parlamenti tagoknál, a hivataloskodás ingyenes volt; a tisztviselőt tisztelettel fizették ki. — (*Moniteur*, V. 520., 1790. aug. 30-iki ülés, Espréménil beszéde). «Ime ennyibe került egy tanácsos; magamat veszem például. Hivataláért 50,000 livret fizetett, azonkívül 10,000 livre kinevezésiilletéket. Fizetése 389 livre és 10 sou volt, melyből le kellett vonni 367 livre fejadót. A Tournelle rendkívüli szolgálataért a király 45 livret adott nekünk. — Azt mondják: Hát az illetmények? — A Nagy Kamara, melyet leginkább vádoltak erről, száznolczvan tagból állt; az illetmények 250,000 livre-re rugtak, és ez nem súlyosult a nemzetre, hanem a

A polgárság többi csoportjaiban ugyanazon állandósági szokások, ugyanazon biztosság, mértékletesség, ugyanazon intézmények és erkölcsök* körülbelül hasonló érzelmeket tápláltak, és a szellem műveltsége nem volt ott középszerű. Idejük lévén, olvastak; nem lévén a hírlapoktól ostromolva, olvasásra méltó könyveket olvastak: régi vidéki könyvtárakban, egy gyáros vagy egy kisvárosi prokurátor utódainál, Voltaire, Rousseau, Montesquieu, Buffon, Condillac teljes kiadásait találtam; a kötetekben maradt jelzők mutatják, hogy a tizennyolczadik század vége előtt valamely házbeli olvasta azokat.

A mi észszerű és szabadelvű volt a XVIII. század bölcseletében, sehol másutt nem talált oly jó fogadtásra; ez osztályból kerültek ki az 1789-iki hazafiak; ez

pörös felekre. — Thouret urat hívom bizonyságul, ő perelt a roueni parlament előtt. Kérdem, lelkére és lelkiismeretére, mit nyert egy tanácsos hivatalából? 500 livret sem . . . Ha egy végzés 900 livrebe került a pörös félnek, a király 600 livret levont belőle . . . Összevéve az egészet: hivatalomból nekem 7 livre 10 sou jövedelmem volt.»

* Albert Babeau: *La Ville*, II. f. és *Histoire de Troyes*, I. 1. f. — Troyesban ötven kiváló kereskedő választja a consul-birót és két consult; a kereskedők községének megvannak a maga csarnoka és gyűlései. — Párisban a posztóárusok, fűszeresek, szatócsok, szűcsök, harisnyaárusok, ötvösök képezik a kereskedők hat testületét. A kereskedők testülete mindenütt a többi ipartestület fölé van helyezve és különös kiváltságokkal bir. «A kereskedőknek, mondja Loyseau, tisztos minőségök van, tiszteletreméltó embereknek, tiszteletreméltó személyeknek, városi polgároknak lévén minősítve, mely minőségek nem tulajdoníthatnak sem a földműveseknek, sem a törvényszolgáknak, sem a mesterembereknek, még kevésbé a kézi munkásoknak.» — Milyen volt az atyai tekintély és házi fegyelem e régi polgári családokban, I. Beaumarchais és atyja történetét. (Loménie: *Beaumarchais*, I. k.)

adta nem csupán az alkotmányozó gyűlés többségét, hanem mind ama tisztességes embereket, kik 1789. júliusától 1791. végéig önzetlenül, igyekezettel és buzgalommal vitték a közigazgatást, annyi nehézség, veszély és undor közepett. Feuillantokból vagy monarchistákból álván, oly típusokkal bírván, mint a troyesi Huez vagy a strassburgi Dietrich, s oly vezérektől képviseltetvén, mint Lafayette és Bailly, a harmadik rend legjobb elméit, legszilárdabb erényeit magában foglalta. Világos, hogy ez osztály volt, a mely a nemességgel és papsággal fölszedte a történelemnek csaknem egész tiszta eredményét, legnagyobb részét az értelmi és erkölcsi tőkének, melyet nemcsak a század, hanem az előbbi századok is összehalmoztak.

VI.

Mint valami magaslaton, sötét és hideg helyen meggyújtott tűz, a polgárosultság, melyet az emberi barbárság közepett nagy költséggel tartanak fenn az ormokon, csak fokozatosan gyengülve ragyog. A mily mértékben ér távolabbi és mélyebb rétegekhez, abban a mértékben csökken fénye és melege. De ez is, az is, mégis elég messzire s mélyen hatol, mielőtt egészen elbágyadna, és ha meg akarjuk becsülni erejét Franciaországban a XVIII. század végén, az előkelőkhöz kell vennünk a fél-előkeleket is, azaz oly embereket, a kik, mint a nép, kézi munkával foglalkoznak, de a kik a nép élén állanak, talán 150,000 család, jómódú bérlők, mezei kisbirtokosok, boltosok, részletárosok, iparos mesterek és munkásgazdák, falusi és czéh-syndikusok,* megállapodott és valamely tőkés-

* Albert Babeau: *Le Village sous l'ancien régime*, 56. l. III. és IV. fej. (a falusi syndikusokról). U. o. 357., 359. l.: «A

vel bíró emberek, kiknek földjök és házok van, vagy kereskedelmi készletök, szerszámaik és vevőik, azaz előlegök és hitelök, nem szorulván arra, hogy napról napra éljenek, következéleg a függetlenség, sőt tekintély némi kezdetével birván, szóval a társadalmi műhely munka-vezetői, a társadalmi hadsereg őrmesterei és káplárjai.

Ezek sem voltak méltatlanok rangfokozatukra. A falu vagy czéh községében a syndikus, hozzá hasonlói és

parasztoknak joguk volt közvetlenül tanácskozni közös ügyeiről és szabadon választani főügyvivőiket . . . Ismerték közös szükségüket, tudtak áldozatokat vállalni az iskoláért, az egyházért . . . az óra és harang kijavításáért . . . Magok nevezték ki ügyvivőiket s rendszeren a legképebbeket választották.» — U. o. (*La Ville sous l'ancien régime*, 29. l.) A mesteremberek testülete 124 volt Párisban, 64 Amiensben, 50 Troyesben és Châlons-sur-Marneban, 27 Angersben. Az 1776-iki rendeletek 44-re szállították le Párisban, s legfőlebb 20-ra a párisi parlament hatáskörébe tartozó főbb városokban. «Minden testület város volt a városban. . . Mint a községnek, megvoltak különös törvényei, választott fejei, gyűlései, közös háza vagy legalább szobája, zászlaja, címere, érmei, színei.» — U. o. *Histoire de Troyes pendant la Révolution*, I. 23. 529. — Az ipartestületek és községek, melyeknek nevei alább következnek, 1789-ben sérelmi kérvényt szerkesztenek: Gyógyszerészek, ötvösök és órássok, könyvárusok és nyomdászok, fodrázmesterek, szatócsok, viaszkművesek és gyertyaöntők, pékek, szabók, vargák, fogadósok, vendéglősök, korcsmárosok, kalaposok, kőművesek, házfedők, mész-, gipsz- és cementmunkások, ácsok, asztalosok, bognárok, műasztalosok, kések, fegyvergyártók, fegyvercsiszolók, rézöntők, tűcsinálók, lakatosok, bádgosok, kovácsok, más vasmunkások, eczetgyártók, szűrszabók, kötélgyártók, timárok, mázoló és üvegfestők, nyereggyártók, szijgyártók, szénégetők, kártyakészítők, papírárusok, harisnyaárusok. — Némely városban egynéhány ily természetes testület fenmaradt a forradalom alatt s most is fennáll, például a mészárosoké Limogesban.

szomszédjai által választva, nem jutott vaktában hivatalához; reá nézve minden választója illetékes volt: a parasztok látták őt földjén dolgozni; a kovácsok vagy asztalosok látták őt műhelyében dolgozni. És mivel reájok nézve közvetlen, jelen és kézzelfogható érdekeikről volt szó, érdekeiknek legjobban megfelelően választották, nem valami hírlapi ajánlatra, dagályos és határozatlan hitvallásra, nagy, üres frázisokra, hanem személyes tapasztalásuk és alapos ismeretök után, melylyel felőle bírtak. A kit a falu a felügyelőhöz, a testület a városházára küldött, rendesen legképesebb és legjogosultabb tagja volt a falunak vagy testületnek, valószínűleg egyike azoknak, kik munkájok, értelmességök, becsületességök és gazdálkodásuk által legjobban boldogultak; valamely iparos mester vagy gazda, kit a gyakorlat hosszú évei tanítottak ki, a ki ismerte a részleteket és előzményeket, helyes ítélettel és jó hírrel bírt, több érdeke lévén, mint másnak, fentartani a község érdekeit, s több ideje, mint másnak, hogy a közös ügyekkel foglalkozzék.* A dolgok erejénél fogva ez ember magára vonta társainak figyelmét, bizalmát, tiszteletét, s mivel természetes képviselőjük volt, törvényes képviselőjökké is lett.

Egészben véve, e régi társadalomban, ha a nyomások rosszul voltak is elosztva, ha az összes egyensúly állhatatlan volt, ha a felső részek nagyon nehezen súlyosodtak az alsó részekre, legalább a rostálás, mely minden polgárosult államban szakadatlanul elválasztja a magot a polyvától, csaknem jól működött; kivéve a központot és

* F. Leplay: *Les ouvriers européens*, V. 456. (2-ik kiad.)
(a párisi ács munkások testületéről).

az udvart, hol egy század óta a rostáló gép találmára s néha visszásan működött, a lendülés szabályosan történt, lassabban, de talán helyesebben, mint jelenkori demokra-
tiánkban. Több kilátás volt akkor arra, hogy a jog sze-
rint kiváló, tényleg kiválónak legyen: a nehézség cseké-
lyebb, a hajlandóság nagyobb volt valamely család vagy
mű alapítására, fentartására, örökössé tételére; gyakrabban
néztek magokon túl; a szem természetszerűleg kihatolt a
személy szűk köréből, a jelen élet mögé és elé. Az egyenlő
osztály intézménye, a kényszerített osztály rendszere, a
természetben való osztály szabálya és polgári törvény-
könyvünk egyéb rendelkezései nem darabolták fel az örök-
séget s nem rombolták le a tűzhelyeket.* A szülők
engedékenysége s a gyermekek fesztelensége nem gyön-

* U. o. IV. 377. Olv. négy család (az alsó-bretagnei Bordier, az armagnaci Brassier, az alsó-provencei Savonnier, a lavedani Paysan) monographiáit. VII., VIII., IX. fej. — U. o. *L'organisation de la famille*, 62. l. s az egész kötet. — Leplay úr módszeres, szabatos és alapos kutatásai által elsőrendű szolgálatot tett a poli-
tikának s ennek következtében a történelemnek. Aprólékosan meg-
figyelte és leírta a régi társadalmi szervezet szétszórt romjait: e
romok elemzése és összehasonlítása feltűnteti sűrűségét és terjedel-
mét a csaknem elpusztult rétegnek, melyhez tartoztak. Saját helyi
megfigyeléseim több francia tartományban és gyermekkori emlé-
keim megegyeznek Leplay úr fölfedezéseivel. A mezei kisbirtoko-
sok állandó, tisztos és virágzó családjairól v. ö. u. o. 68. l. (Arthur
Young megfigyelései Béarnban), és 75. l. — Sok ily család volt
1789-ben, sokkal több, mint ma, jelesül Gascogneban, Languedoc-
ban, Auvergneban, a Dauphinéban, Franche-Comtéban, Elsassban
és Normandiában. — U. o. 499., 503., 508. l. — A polgári törvény-
könyv hatása a gyár vagy kereskedelmi ház átszállására Francia-
országban és a földművelésre Savoyában; számos per, melyet a
kényszerített osztály rendszere idézett elő Franciaországban.)

gitették még meg a tekintélyt s nem szüntették meg a tiszteletet a családban. Nem lehetett még látni, hogy a hasznos és természetes társulásokat csirájokban eltiporta vagy fejlődésökben megállította a törvény rendszeres ellenségeskedése. A szállítások könnyűsége és olcsósága, az iskolák vegyessége, a verseny heve, mindenkinek minden hivatalra való hivatása, a becsvágy és kapzsiság növekedő emelkedése nem szaporította minden mértéken fölül az elégedetlen proletárokat és kártékony nomádokat. A politikában nem volt uralkodó a képtelenség, irigység és otrombaság: az általános szavazat nem zárta ki a hatalomból azokat, kik ennek gyakorlására születtek, nevelkedtek és képesítették: a számtalan közhivatal nem volt zsákmányúl dobva a politikusok nyegleségének és csel-szövényének. Franciaország nem volt még azon az úton, mint ma, hogy nagy fogadóvá legyen, mely találomra akadó vezetőknek van kiszolgáltatva s időszakonként bukásokra kárhoztatva, névtelen lakókkal népesítve, kik közömbösök egymás iránt, minden helyi kapocs, testületi érdek és érzelem nélkül, egyszerű jött-ment lakók és étkezők, kik számozva ülnek az egyenlőségi és köznapi ebédlő asztal körül, hol mindenki csak magára gondol, lehető gyorsan szolgál magának, annyit kaparit el és eszik, a mennyit tud, s végre is rájő, hogy ily helyen a legjobb állapot, a leghölcsebb dolog, nőtlenül élnie, életjáradékban helyezve el minden vagyonát.

Hajdan minden osztályban és minden tartományban számos család volt, mely helyben meggyökerezett, száz, kétszáz és annál több óta. Nemcsak a nemességben, hanem a polgárságban és harmadik rendben is, valamely munka örökösének folytatnia kellett azt; mint a kastély és a nagy

uradalom, mint a polgári ház és az örökölt hivatal, úgy a szerény mezei birtok, a bérlet, a bolt és műhely is érintetlenül szállt át nemzedékről nemzedékre.* Az egyén, akár kicsiny volt, akár nagy, nem egyedül önmaga iránt érdeklődött; gondolkozása elnyúlt a jövőbe és multba, ősei és utódai felé, a határozatlan lánczra, melynek az ő élete csak egy gyűrűje volt; hagyományokkal bírt, példákkal tartozott. E két czímnél fogva kétségbe nem vonatott házi tekintélye:** az övéi mind vezetését követték, eltérés és ellenállás nélkül. Ha e benső fegyelem erejénél fogva valamely család ugyanazon helyen egy századon át egyenesen és tiszteltetve tartotta fenn magát, könnyen feljebb emelkedhetett egy fokkal s bejuttathatta egyik tagját a felsőbb osztályba, az ekétől vagy mesterségtől a kisebb hivatalokba, a kisebb hivatalokról a nagyokra és a parlamenti méltóságokra, a négyezer megneemesítő hivatalról a törvényes nemességre, az új nemességről a régi nemességre mehetett át. Kivéve a két vagy hárromezer aranyozott herét, mely a közmézet falta Versaillesban, kivéve az udvari elődieket és inasikat, Franciaország három vagy négyszázezer előkelője és félelőkelője így

* F. Leplay: *L'organisation de la famille*, 212. l. (A Mé-louga család története 1856-tól 1869-ig, Cheyssontól), és 269. l. (a fölmenő rokonság osztályainak nehézségéről, Claudio Jannetől).

** Rétif de la Bretonne: *Vie de mon père* (az atyai tekintély egy burgundiai paraszt családban). E czikkre nézve minden olvasómat kérem, kérdezze meg nagyszüleinek visszaemlékezéseit. — A polgárságra nézve feljebb idéztem a Beaumarchais családot. — A nemességre nézve olv. Buffon csodálatraműtő levelét 1787. jún. 22-ről (Buffon levelezése, 2. k., Nadaud de Buffon kiadásában), megszabván fiának, mint viselje magát a neje által okozott botrány után.

szerezte vagy tartotta meg helyét, tekintélyét és vagyonát; következőleg törvényes tulajdonosa volt. Atyáról fiúra a paraszt birtokos, az iparos mester reggeli négy órakor kelt föl, egész nap fárasztotta karjait és nem ivott. Atyáról fiúra a gyáros, kereskedő, jegyző, ügyvéd, hivatalnok gondos, gazdálkodó, jártas, kitartó volt irodájában, szabályos irataiban, pontos számadásaiban. Atyáról fiúra a nemes vitézül katonáskodott, a parlamenti tag méltányosan ítelt, becsületből, csekélyebb fizetéssel, mint az összeg kamatja, melyet rangfokozatának vagy hivatalának megszerzéseért fizetett. Ez emberek mindegyike csak azt kapta, a mi megillette; vagyona és rangja fajának megtakarítása, a társadalmi szolgálatok bére volt, melyeket az érdeemes halottak hosszú sora tett; az, a mit ősei, a mit atyja és önmaga teremtettek vagy megőriztek állandó értékben; az örökölt erszényben, melyet kezében tartott, minden darab arany egy élet maradékát, családfája valamelyik tagjának fenmaradt munkáját képviselte, és ez aranydaraboknak egy részét ő maga tette oda.

Mert a személyes szolgálatokat számba vették még a főnemességben is, annál inkább a középnemességben, a harmadik rendben és a népben. A minden fokú előkelők közt, kiket leirtunk, a legnagyobb rész 1789-ben bizonyára kész emberekből állt, sok volt köztök az érett ember, több a koros ember, volt néhány aggastyán; következőleg rangjának és fizetésének, jövedelmének és vagyonának igazolására mindegyikük tizenöt, húsz, harmincz, negyven évi munkára és tisztességre hivatkozhatott, a magánéletben úgy, mint a közéletben, az egyházmegye püspöki helyettese úgy, mint a minisztérium első segéde, a tábornoki kerület felügyelője, mint a legfőbb törvény-

szék elnöke, a városi plébános, a nemes tiszt, a hivatal birtokosa, az ügyvéd, az ügyész, a nagy-gyáros és nagyiparos, valamint a jó módú földműves és jól ellátott mestermember.

Igy nemcsak a nemzet színe, legbecsesebb része, az erdő sudarai voltak: hanem egyszersmind minden törzs fája a törzshöz tartozott: annak a termése, tenyészetének műve volt; a törzs hozta létre egészen, saját hajtásának szakadatlan és önkéntes hatása, benső nedvének régi és új munkája által: e jogcímnél fogva tiszteletben kellett tartani. Kettős merénylettel, bűntényt követtek el mind-egyik emberi törzs ellen, és bűntényt követtek el a francia erdő ellen, midőn a sudarakat dönték ki a jakobinus favágók. Elvök abban a parancsban jut végeredményre, hogy nem kell állva hagyni egy válogatott és becses törzset sem, egyetlen kiváló fát sem, a legnagyobb tölgytől a legpiczinyebb csemetéig.

VII.

Nem, mintha a pusztítás itt megállapodnék; az elv hatása sokkal messzebbre terjed. Alapszabály: a jakobinus elvek szerint minden állapotbeli felsőbbség, minden köz vagy magán előny, melyet egy polgár élvez s a többiek nem élveznek, törvénytelen. A II. év ventôse 19-én Henriot parancsnokló tábornok körülfogván a Palais Royalt és összeszedvén egy csomó gyanús embert, így tesz jelentést vállalatáról: * «Százharmincz uracsot fogtunk el . . . Ez urakat a minoritákhoz szállítottuk. Nem sansculotteok;

* *Moniteur*, XIX. 669.

kövérek és jó gömbölyűek.» Henriotnak igaza volt: jól táplálkozni polgáriatlan dolog. Ha valaki ellátja magát étellemmel, bűnös, még ha nagyon messzire is ment ételmi szereit keresni, ha nem fizetett is többet városnegyede mézárósának, ha egy uncia húst sem vett el szomszédjai részéből; mihelyt fölfedezik, elveszik tőle és megfenyítik.

«Valamely polgár Páristól hat mértföldnyi távolságból egy kis szopós malaczt hozatott és aztán levágatta. Három óra múlva a malaczt lefoglalták a biztosok s kiosztották a nép közt, a nélkül hogy a tulajdonos egy darabot kapott volna belőle»: s mi több, a nevezett tulajdonost «börtönbe vetették».*

Összevásárló! a jakobinusra, az üres gyomrokra nézve nincs ennél nagyobb bűn; képzelmök csak e bűntényt tudja fölfedezni, hogy megmagyarázza kedvenczök Hébert elfogatását. «Azt mondják a vásárcsarnokban,** hogy szent Antalnak egy társát egészen elkaparította és huszonöt font bretagnei vaját»: ez nekik elég; azért is «egyhangúlag a nyaktilóra szánják Duchesne apót».

Minden kiváltságok közül a legsérelmesebb hát az ételmi szerek birása: «Szükséges most, hogy a kinek két tál étele van, az egyiket annak adja, kinek egy sincs»;*** minden ember, ki többet akar enni másnál, tolvaj; mert először meglopja a községet, az ételmi szerek egyedüli törvényes birtokosát: azután meglopja, még pedig személyesen, mind azokat, kiknek kevesebb ennivalójok van mint neki.

* Dauban: *Paris en 1794.* 245. l. (Bacon jelentése, II. ventôse 25.)

** U. o. 253. (Perrière jelentése, ventôse 26.)

*** U. o. 245. (Bacon jelentése, egy szónok beszéde a Contrat social-sectio közgyűlésén, ventôse 25.)

Hasonló szabály áll a többi dolgokra nézve, melyeknek bírása kellemes és hasznos: az egyenlőségi socialismusban, mely a megállapított kormányforma, minden kényelem, melyet az egyén mások kizárásával élvez, egy-egy tál étel, melyet elcsezen a közös asztalról s melyet magának tulajdonít mások kárával. Erre nézve a kormányzó theoreticusok egy értelmén vannak az uralkodó rongyosokkal. A kinek két jó kabátja van, aristocrata; mert soknak csak egy rossz van.* A kinek jó czipője van, aristocrata; mert soknak csak fasarúja van, vagy mezitláb jár. A tulajdonos, a ki beszedi a házbért, aristocrata; mert mások, lakói, beszédés helyett fizetnek. A lakó, a kinek bútorai vannak,

* *Un séjour en France* (1792. szept.). Egy párisi levele: «Még nem biztos tisztes ruhában sétálni az utcán; kénytelen voltam bugyogót, ujjast, színes nyakkendőt és durva inget szerezni magamnak, melyeket felöltöttem, mielőtt ki mertem menni.» — Beaulieu: *Essais*. V. 281. «Uracsaink hosszú bajuszt növesztettek; felborzolták hajukat, bepizskolták kezöket, undorító ruhát öltöttek. Bölcsészeink, íróink nagy kucsmát viseltek, melyről hosszú róka-fark lógott, mely vállokon lebegett; némelyek nagy, kerek kardot czipeltek; tatároknak tartották őket. A nyilvános gyűlésekben, a színházi páholyokban nem lehetett mást látni az első sorban, mint szörnyű vörös sipkákat: úgy látszott, mintha Európa minden gályarabja elhagyta volna gályáját, hogy eljöjjön divatot szabni e büszke városnak, mely azelőtt hangadó volt egész Európában.» — *Un séjour en France*, 43. l. (Amiens, 1792. szeptember.) «Rendesen bántalmazták az utczákon az oly nőket, kik nagyon jól öltöznek vagy oly színeket viselnek, melyeket a népnek aristocraticusoknak tetszik nevezni. Magamat is csaknem földre löktek, mert szalmakalapot viseltem zöld szalagokkal.» — Nolhac: *Souvenirs de trois années de la Révolution à Lyon*, 132. l. «Kihirdették, hogy a kinek két kabátja van, az egyiket sectiójába kell vinnie egy jó republicánus felruházására és az egyenlőség uralmának biztosítására.»

aristocrata; mert sokan bútorozatlan szobában laknak, vagy a csillagos ég alatt. A ki bármely csekély tőkével bir, pénzben vagy természetben, földdel és házzal, féltuczat ezüst evőszerrel, melyet rokonaitól kapott házassága napján, harisnyaszárral, melyben egyenként húsz vagy harmincz tallér gyűlt össze, összes megtakarítása, a ki valamely tartalékkal vagy megtakarítással bir, egy kevés élelmi szerrel vagy árúczikkal, évi termésével, fűszerkészletével, az mind aristocrata, kivált ha vonakodik odaengedni s kimutatja elégedetlenségét, midőn a forradalmi adó, a behajtás, a maximum, a becses érczek elkobzása által ingyen vagy feláron kénytelen kiszolgáltatni csekély megtakarítását.

Alapjában véve egyedül azokat tartják hazafiaknak, kiknek semmi tulajdonuk sincs és napról napra élnek, «koldusok,* nélkülözők, csavargók, koplalók»: mert a legszerényebb, legkevésbé tanult és legrosszabb módú munkással mint bűnös ellenséggel bánnak, egyedül azért, mert valami segélyforrást gyanítanak nála: hiába mutatja fel-

* Buchez et Roux, XXVI. 455. (Robespierre beszéde a jakobinusoknál, 1793. május 10.) «Minden gazdag az ellenforradalom után vágyódik; csak a koldusok, csak a nép menthetik meg a hazát.» — U. o. XXX. (Robespierre jelentése a conventben, 1793. nov. 25.) «Az erények a boldogtalan évi járadéka és a nép öröksége.» — Nemzeti levéltár, AF, II, 72. (A montaubani helyhatóság levele, IV. vendémiaire 23.) Sok gyári munkást megrontottak «a dühös demagógok, a club szónokai, kik feltüntették előttök a vagyonegyenlőséget és úgy állították eléjük a forradalmat, mint zsákmányát az osztálynak, melyet sansculottenak neveztek . . . A maximum törvénye, melyet eleinte elég jól hajtottak végre, a gazdagok megalázása, roppant javaiknak lefoglalása valósítani látszottak e szép ígéretek.»

pattogzott és kerges kezeit, nem menekül meg, sem a kifosztástól, sem a börtöntől, sem a nyaktilótól.

Troyesben egy szegény boltos leányt, ki kölcsönvelt pénzzel kis üzletet nyitott, s egy bukás következtében félig, a maximum következtében egészen tönkre jutott, beteg volt és egymásután darabonként emésztette föl készletének maradékát, 500 livre-rel adóztatnak meg.* Elsass falvaiban rendelet szerint el kell fogni a község öt, hat vagy hét leggazdagabb emberét, még ha nem gazdagok is; következőleg elfogják a legkevésbé szegényeket, mint ilyeneket, például Heiligenberghen hat «földmívest, kiknek egyike napszámos», mint gyanúsat, mondja a börtönlajstrom. «mert jómódban él.»** Ennélfogva sehol sincs annyi gyanús, mint a népben; a bolt, a major és a műhely több aristocratát rejt magában, mint a plébánia és a kastély. Valóban, a jakobinusok szerint,*** «a földművelők csaknem mind aristocraták»; «minden kereskedő lényegileg

* Nemzeti levéltár, F⁷, 4421. Patris Magdolna kérvénye. — Quetrent Cognier, szövőgyáros kérvénye, «a ki sansculotte és az elsők egyike a troyesi nemzetőrség alkotásánál.» (A styl és helyesírás tökéletesen barbár.)

** Nemzeti levéltár, AF, II, 135. (Kivonat a strassburgi forradalmi bizottság tanácskozásainak lajstromából, az elfogottak névsora s minden elfogás megokolása.) Oberschoeffolsheimban két földmívest fogtak el, «mert ők ketten voltak a község leggazdagabb egyénei». — *Recueil des pièces* stb. I, 225. (Welker forradalmi biztos nyilatkozata). «Én alulírott kijelentem, hogy Clauer polgár, kerületi biztos rendeletére, Strassburgba szállítottam Oberschoeffolsheimból a hét leggazdagabbat; a nélkül, hogy tudtam volna, miért.» — A hétből négyet lefejeztek.

*** Buchez et Roux, XXVI, 341. (Chasles beszéde a conventben, 1793. május 2-án.)

ellenforradalmár,* és különösen a közvetlenül szükséges tárgyak eladói, a borkereskedők, pékek és mészárosok, kivált ezek, bebizonyított «összeesküvők», «benső ellenségek», kiknek «aristocrátiája elviselhetetlen». Ime már a kis emberek közt is sok büntetni való vétkes van.

De sokkal többet büntetnek: mert azon a bűnön kívül, hogy nem nélkülöznek, hogy valamijök van, hogy visszatartják az életre szükséges tárgyakat, ott van a tulajdonképeni aristocrazia bűne, azaz az idegenkedés, a buzgalomhiány vagy még a közömbösség is a fennálló uralom ellen, a bánkódás a megdöntött uralom után, a rokonság, viszony, bizalmasság valamely kivándorolttal, valamely magasabb osztályú elitélttel vagy fogolylyal, a proscibáltaknak teljesített szolgálat, valamely pap látogatása. Már pedig számos szegény ember, bérlő, mesterember, cseléd, szolgálja követte el e bűnt;** és több tartományban, több

* *Moniteur*. XVIII. 452. (Hébert beszéde a jakobinusoknál, brumaire 26.) — Schmidt: *Tableaux de la Révolution française*, II. 19. (Dutard jelentése, jún. 11.) — Nemzeti levéltár, F⁷, 3116⁷. (Pourvoyeur jelentése, II. nivôse 6.) «A nép panaszkodik, hogy még mindig van néhány benső összeesküvő, mint a mészárosok és pékek. de különösen az előbbieket, kik elviselhetetlenül aristocraticusak. Nem akarnak többé húst árulni; borzasztó látni, mit adnak a népnek.»

** *Recueil de pièces* stb. I. 69 és 91. Strassburgban a népből számos nőt bebörtönöznek «mint aristocratát és rajongót», minden más okra való hivatkozás nélkül, s állapotaik a következők: divatárusnők, kárpitosnők, gazdaasszonyok, bábák, pékek, cukrárszok, kávéosok, szabók, fazekasok, kéményseprők nejei. — U. o. II. 216. «Roth Orsolyát, ki egy kivándoroltnál szolgált, elfogják, hogy megtudják, nem rejtett-e el ura valamit . . . Faber Máriát elfogják, mert gyanú van rá, hogy papnál szolgált.» — Nemzeti levéltár, AF. II. 135. (A nemzeti kollégium épületében

nagy városban, az egész népesség, mely kézimunkát végez, elköveti és megátalkodik benne ; a jakobinus ügynökök jelentése szerint ez fordul elő Elsassban, a Franche-Comtéban, a Provenceban, Vaucluseben, Anjouban, Poitouban, Vendéban, Bretagneban, Picardiában, Flandriában, Marseilleben, Bordeauxban, Lyonban. Egyedül Lyonban, írja Collot-d'Herbois, «hatvanezer egyén van, ki soha sem lesz köztársasági ; szét kell őket eresztetni s óvatosan szétszórni a köztársaság területén».* Végre a közokokból üldözött

letartóztatott gyanús nők névsora.) A legtöbbet mint kivándoroltak vagy deportált papok anyját, nővérét, nejét vagy leányát fogták el, sokan boltosok vagy mesteremberek nejei. Az egyiket, mesterségénél fogva betegápolót, elfogják, mint «aristocratát és rajongót». — (A letartóztatott férfiak névsora) : Egy bognár, mint «aristocrata», egy paczalárús, mint «igen polgárialan, ki soha sem mutatott ragaszkodást a forradalom iránt» ; egy kőműves, mint a ki «soha sem mutatott hazafiasságot» ; egy varga, mint a ki «mindig aristocrata volt és portási állást fogadott el a zsarnok alatt» ; négy nemzeti erdészt, «mint a kiknek nincs hazafias érzésök» stb... *Recueil de pièces* stb. II. 220. «Gunz polgárnő, hetvenöt éves, és leánya, negyvennégy éves, arról vádoltatva, hogy 1792. május 22-én, ezüstben 36 frankot küldtek az előbbi kivándorolt fiának, lefejeztettek.» — V. ö. Sauzay, III., IV. és V. kötet (függelékek), a kivándorlottak és elfogottak névsorát Doubsban ; megtalálhatók ott a minőségek és foglalkozások, a bebörtönzés okaival. — Magában Párisban (Nemzeti levéltár, F⁷. 3116⁷. Latour-Lamontagne jelentése, 1793. szept. 20-án) a kormány elleni idegenkedés a legalacsonyabb rétegekig eljut : «E nők (a kofák) mind megegyeznek egy pontban, hogy a dolgok új rendje szükséges ; panaszkodnak minden fennálló hatalom ellen, egyet sem véve ki ; . . . még nincs szájokban a király, de félni lehet, hogy már szívökben van. Egy nő így szólt a Saint-Antoine külvárosban : «Ha férjeink forradalmat csináltak, mi majd tudunk ellenforradalmat csinálni, ha szükséges lesz.»

* L. feljebb, V. fej. 4. §. — Nemzeti levéltár, F⁷. 4435. 10. sz. (Collot-d'Herbois levele Couthonhoz, II. frimaire 11.)

népemberekhez vegyük a magán okokból üldözött népembereket: ugyanazon falu parasztjai, ugyanazon mesterség munkásai, ugyanazon városnegyed boltosai közt mindig van irigység, ellenségeskedés, harag: a kik közülök jakobinus létökre helyi basák lettek otthon, büntetlenül eleget tehetnek helyi féltékenységeknek vagy személyes bosszúvágyoknak, és nem is mulasztják el.*

Ezért a lefejezettek, bebörtönzöttek és kivándorlottak lajstromában az alsó osztályú férfiak és nők roppant számmal vannak, sokkal nagyobb számmal, mint felső és középosztálybeli társaik együttvéve. 12,000 halálraitélből, kiknek minőségét és hivatását kimutatták, 7545 paraszt, földmives, szántóvető, különféle munkás, kocsmáros és borkereskedő, katona és matróz, cseléd, mesteremberek leányai és nejei, szolgálók és varrónők.** Doubs megye 1900 kivándoroltjából több mint 1100 a néphez tartozik. 1794. április hava táján Franciaország minden börtöne földművesekkel telik meg;*** egyedül a párisi börtönökben, két hónappal thermidor 9-ke előtt, 2000 volt. † Nem szólva a tizenegy nyugati megyéről, hol négy vagy ötszáz négyszög mért-

* Külügyi levéltár, 331. k. (Bertrand levele, Nimes, frimaire 3.) «Fájdalommal látjuk, hogy a hivatalban levő hazafiak nem igen finnyásak az eszközökben, melyekkel elfognak, bűnösöket találnak, s hogy a mesteremberek becses osztálya nincs kivéve.»

** Berryat Saint-Prix: *La justice révolutionnaire*, I. kiadás, 229. l.

*** *Un séjour en France*, 186. l. «Ugy veszem észre, hogy a legtöbb ember, kit most elfognak, bérlő». (A gabonabehajtás és a gabona-maximum törvényének alkalmazása következtében.)

† *Bulletin du Tribunal révolutionnaire*, 31. sz. (Toutin, törvényszéki titkár vallomása.) — E holdogtalanok közül 1200 szabadult ki thermidor 9-ike után.

földnyi területet pusztítottak el, hol húsz várost s ezer-nyolczszáz falut romboltak le,* hol a jakobinus politika bevallott célja a földnek, az embereknek és állatoknak, az épületeknek, aratásnak, művelésnek s még a fáknak is rendszeres és teljes megsemmisítése, vannak kerületek s még tartományok is, hol az egész mezei és munkás népség börtönbe kerül vagy elfut: a Pyrenékben a régi bask népséget «elragadják szülőföldéről, a templomokban halmozzák össze, minden más ellátás nélkül, mint a mit irgalomból kapnak», tél közepén, úgy hogy 1600 fogoly meghal, «legtöbben hidegtől és éhségtől»;** Bédouinban, e 2000 lélekkel biró városban, hol ismeretlenek kivágták a szabadság fáját, négyszázharminczhárom házat lebontanak vagy felgyújtanak, tizenhat lakost lefejeznek, negyvenhetet föbe lönek, a többieket kiűzik, úgy hogy kénytelenek «csavargók módjára élni az erdőben s a barlangokban húzódni meg, melyeket a földbe ásnak.»*** Elsassban 50,000 földmives 1793. telén nőstül és gyermekestül átmenekül a

* *Moniteur*, 1797. jan. 29-iki ülés. (Luminais jelentése.) — Danican: *Les brigands démasqués*, 194 l.

** Meillan: *Mémoires*, 166. l.

*** Berryat Saint-Prix: *La justice révolutionnaire*, 419. l. — Nemzeti levéltár, AF. II. 145. (Maignet képviselő végzése, II. floreal 14, 15, 17.) — A bűnfenyítő törvényszék elítéli és kivégezti a főbb bűnösöket; a többi lakos 24 óra alatt kiüríti házait, elhordva bútorait. Aztán az egész várost fölégetik. Tilos újra építeni ott valamit, vagy a földet művelni. A lakosokat szétosztják a szomszéd községekben; tilos mindegyiköknek elhagyni a szánára kijelölt községet, különben mint kivándorolttal bánnak el vele; kötelesek decadonként egyszer megjelenni a helyhatóság előtt, különben gyanúsnak nyilvánítatnak és bebörtönöztetnek, stb.

Rajmán.* Szóval a forradalmi művelet pusztító irtás, mely végig vonul a népen úgy, mint a többi osztályokon, a cserjén úgy, mint a magas erdőn, gyakran úgy, hogy csupaszszá teszi a földet s a legalacsonyabb bokrokat is kipusztítja.

De e gyökeres irtásban a nép előkelőinek aránylag többet kell szenvedniök, mint a nép egyszerű embereinek, és világos, hogy a jakobinus favágó állhatatosan és kiválógatva veti magát a munka és takarékoság veteránjaira a nagybélőre, ki atyáról fiúra több nemzedéken át tartja ugyanazon majort, a munkás gazdákra, kiknek jól ellátott műhelyök és jó dolgoztatóik vannak, a becsült és kelendő boltok tulajdonosaira, kiknek nincsenek adósságaik, a falusi és czéhbeli syndikusokra: mert mindnyájan, mélyebben és láthatóbban, mint osztályuk többi emberei, viselik az öt vagy hat jegyet, mely kihívja a bárdot.

Jobb módúak, jobban el vannak látva a szükséges vagy kényelmes dolgokkal, s ez maga már bűn az egyenlőség ellen. Pénztáruk, néhány darab ezüstműjük, néha egy csomó tallérjok,** fehérnemű és ruha-készletök, lelmi szerek és árúcikkeik lévén, nem szívesen fosztatják ki

* *Recueil de pièces* stb. I. 52. (Baudot és Lacoste végzése, II. pluviôse 6.) «Tekintetbe véve, hogy nem lehet esküdteket kapni száz mértföldnyi kerületben, melynek lakói kivándoroltak stb.» — *Moniteur*, 1797. aug. 28. 29. (Harmand de la Meuse jelentése). — U. o. XIX. 174. (II. ventôse 26-iki ülés, Baudot beszéde): «Egyedül Hagenau és Weissenburg kerületből 40.000 minden korú és nemű személy menekült el a francia területéről a határok visszafoglalásakor. A nevek kezünkben vannak, a bútorok a savernei raktárban, és a birtokosok a köztársaság hatalmában.»

** Albert Babeau: *Histoire de Troyes*, II. 160. «Egy kertész gondosan tartogatott 8223 arany livret, mely megtakarításának gyümölcse volt: börtönnel fenyegetve, kénytelen volt kiszolgáltatni.»

magokat : ez az önzés vétsége. Önzők lévén, föl kell tenni, hogy ellenségei a testvériség uralmának, vagy legalább közömbösek, lanyhák a köztársaság iránt, azaz mérsékeltek, a mi roppant bűn.* Elsők lévén osztályukban, kevélyek, mint a nemesek és a polgárok, s többre becsülik magokat, mint a szűkölködőt, a csavargót, a tiszta sansculotteot : ez a negyedik bűn s a legkevésbé megbocsátható valamennyi közt. A mi több, magasabb állapotuknál fogva barátságot és viszonyt kötöttek a proscibált osztálylyal; a bérlő, a tisztartó gyakran ragaszkodik tulajdonosához vagy nemes gazdájához; ** számos régi és tisztelt családból való földműves, boltos, mesterember rokonságban áll a polgársággal vagy a papsággal, *** valamely

* Nemzeti levéltár, AF. II. 116. (Paganel képviselő végzése. Toulouse, II. brumaire 2.) «Megjött a nap, midőn a szenvtelenség hántalom a hazafiasságra, a közömbösség bűn. Nem felelünk többé a fősvénység ellenvetéseire; kényszeríteni fogjuk a gazdagokat a testvériség kötelességeire, melyet megtagadtak.» — U. o. (Kivonat a montaubani központi bizottság lajstromából, 1793. április 11., Jean Bon Saint-André képviselő helybenhagyásával.) «Megjött ime a pillanat, melyben a mérsékletnek, a royalismusnak, a kislelkűségnek s minden más haszontalan és honáruoló felekezetenek el kell tűnnie a szabadság talajáról. Minden vélemény, mely ellenkezik a sansculotteismussal, kárhozatos és büntetendő.»

** Nemzeti levéltár, F⁷. 2471. (A Tuilerie-sectio forradalmi bizottságának lajstroma, 1793. szept. 17-iki ülés.) Névsora hetvennégy személynek, kiket el kell fogni; többek közt De Noailles, a következő megjegyzéssel: «Az egész családot el kell fogni, oda értve Guy-t, titkárjokat, és Hervet-t, hajdani felügyelőjüket, a Saint-Honoré utczában.»

*** *Külügyi levéltár*, 322. k. (Ladonay levelei, Châlons, 1792. szept. 17. és 20.) «Meauxban a haramiák 15 foglyot koncoltak fel, köztök 7 papot, kiknek rokonai a városból vagy a környékről

fiú vagy testvér által, a ki egy fokkal feljebb emelkedett a kereskedelemben vagy az iparban, a ki tanult, plébános vagy törvénytudó lett, valamely leány vagy nővér által, a ki jól ment férjhez vagy apácza lett; már pedig a gyanúsnek rokona, szövetségese, barátja, társa, maga is gyanús.

Az utolsó forradalomellenes és döntő jegy ez: rendezett és szabályos erkölcsű emberek lévén, boldogulván vagy fentartván magokat a régi rend alatt, természetesen tisztelettel vannak a régi uralom intézményei iránt; önkénytelenül megtartják a tiszteletet a király s kivált a vallás iránt; gyakorló katolikusok. Következésképp fájdalommal látják az egyházak bezárását, az istentisztelet eltiltását, az egyháziak üldözését; szeretnének még misére járni, megülni a húsvétot, orthodox lelkésszel bírni, ki érvényesen szolgáltatná ki nekik a szentségeket, az igazi keresztséget, feloldozást, házasságot, utolsó kenetet.* Mind e czímnél fogva személyes ellenségeik a hivatalban levő zsinányok, és mind ez okoknál fogva lesujtják őket; a mi érdemök volt, az most bűnük. — Így a népszíne az, mely a népben leginkább esik irtás alá; az alárendelt aristocratia ellen, a kézi munka végzésére és vezetésére legalkalmasabb emberek ellen, a legtevékenyebb, legmértékletesebb, legjobb erkölcsű munkások ellen dühöngött legkeményebben a forradalom.

vannak. Ezért roppant nagy az elégedetlenek száma.» — Sauzay, I. 17. «A falusi plébánosok általában a mezei polgárságból s a legtisztességesebb földművelő családokból kerültek ki.»

* Sauzay, több helyen, különösen a III., IV., V., VI. kötetben.

VIII.

Ugyanez oknál fogva, midőn a tulajdonképeni előkelőkről van szó, még keményebben dühöng, nem csupán a nemesek ellen, régi kiváltságaik alapján, nem csupán az egyháziak ellen, azon az alapon, hogy engedetlen katolikusok, hanem a nemesek, egyháziak és polgárok ellen, előkelői közös minőségökben, azaz mivel a többiek fölé emelkednek és állapotuk fensőbbisége megkülönbözteti őket a tömegtől. Az igaz jakobinus szemében a harmadik rend előkelői nem kevésbé bűnösök, mint az első két rend tagjai. — «A polgárok,* a kereskedők, a nagybirtokosok», írja egy déli néptársaság, «mind a néhaiak követelésével állnak elő». — És a társaság panaszkodik, hogy «a törvény nem nyújt semmi módot, melylyel a nép embereinek szemét ki lehetne nyitni ez új zsarnokokra nézve». — Borzasztó dolog: bár állapotuk merénylet az egyenlőség ellen, büszkék reá; s a mi rosszabb, ez állapot köztiszteletet szerez nekik. — Következéleg «a társaság óhajtaná, ha a forradalmi törvényszék jogot nyerne, rögtöni letartóztatásra itélni e *gógös* egyének osztályát; a nép látná akkor, hogy *vétséget* követtek el, és felhagyna a tiszteletfélével, melylyel irántok viseltetik».

* Nemzeti levéltár, F⁷. 4437. (A clavissoni [Gard] néptársaság felirata, II. messidor 7.) — Rodolphe Reuss: *Seligman Alexandre, ou les tribulations d'un israélite strasbourgeois pendant la Terreur*, 37. I. (Diéche tábornok rendelete Coppinhoz, a papnöveldei börtön parancsnokához: «Használd a legnagyobb buzgalmat az aristokraták fecsegésének elnémitására.» Ilyen, kivonatban, minden hivatalban lévő jakobinus utasítása.

Mint javíthatatlan eretnekek és az új dogma megvetői, nagyon boldogok, ha pogányok gyanánt bánnak velök, körülbelül, mint a zsidók a középkorban. Azért ha türik is őket, csak azért teszik, hogy kedvökre fosztogassák, gyalázzal tetézzék, rettegés alá görnyeszszék. Majd bántalmazó gúnynyal alkalmat adnak nekik, hogy kényszerített adományokkal bizonyítsák be kétes polgári érzelmeiket. «Tekintetbe véve,* mondja Milhaud képviselő, hogy minden narbonnei polgár és polgárnő felhivatott a takarmány lerakására és átvitelére; hogy a képviselő ma reggel személyesen vizsgálván meg a műveletet, nem látott a csatornánál mást, mint sansculotteokat és néhány fiatal polgárnőt; hogy egy úri embert és úri asszonyt sem talált, hogy azon személyek, kiknek kezei kétségkívül nagyon gyöngék arra, hogy futólag is az izmos sansculotteok dicső munkájára adják magokat, másrésről vagyonguknál fogva több segélyforrásuk van; *meg akarván adni a nar-*

* Nemzeti levéltár, AF. II. 88. (Milhaud képviselő végzése, Narbonne, II. ventôse 9.) II. cikk: «A hazafiúi adomány megkészenedődik, ha három nap alatt nincs kiürítve minden bárka s nincs megrakva minden szekér azon mértékben, a mint megérkezik.» — IV. cikk: «A helyhatóság személyes felelősség mellett megbizatik, hogy a felosztást megtegye a legvagyonosabb narbonnei polgárok közt.» — VII. cikk: «Ha a rendelet huszonnégy óra alatt nem hajtatik végre, a helyhatóság kijelöli a helyőrségi parancsnoknak a gazdag önzöket, kik vonakodtak befizetni részöket», stb. — VIII. cikk: «A parancsnok különösen megbizatik huszonnégy óra alatt számot adni a nép képviselőinek a gazdag engedetlenek elfogásáról, és *saját fejével fog felelni* a jelen végzés pontos végrehajtásáról.» — U. o. AF. II. 135. (Saint-Just és Lebas végzése, Strasbourg, II. brumaire 10.) Ugyanily ironiával a strasbourgi gazdagokat úgy tüntetik fel, mint «kik kölcsönt sürgetnek a vagyonos személyektől és szigorú rendszabályokat a vonakodó önzők ellen».

bonnei gazdagoknak a becses előnyt, hogy szintén hasznára legyenek a köztársaságnak», elrendeli, hogy «a leggazdagabb narbonnei polgárok» huszonnégy óra alatt 100,000 livrenyi hazafias adományt fizessenek, melynek fele a katonai kórházaknak jusson; a másik felét «három jó sansculotteból álló jótékonyági bizottság kijelölésére» a község szegényei közt oszszák szét; «ha valamely gazdag önző vonakodik megfizetni a maga részét, azonnal a perpignani fogházba fogják vinni».

Nem dolgozni saját kezével, képtelennek lenni a fizikai erő munkáira, ez maga már folt a democratiában, s arra, kit beszennyez, nem csupán a pénzbeli adók növekedését, hanem a személyes robotok szaporodását is vonja. Villeneuve l'Aveyronban és az egész Cantal megyében* Taillefer képviselő és megbízottja, Deltheil, meghagyják a forradalmi bizottságoknak, «vessenek katonai sorozás alá minden gavallért az első korosztályon fölül, azaz 25-től 40 évig», kiket nem érint a törvény. «Gavallérok alatt értendők mind azon ily korú polgárok, kik nőtlenek és semmi hasznos foglalkozást se gyakorolnak», más szóval, azon emberek, kik jövedelmökből élnek. És hogy a közép és felső osztályokban senki se menekülhessen meg, a végzés külön megszorításokat, pótdókat, önkényes elfogást szab nem csupán a birtokosokra és tőkepénzesekre, hanem mind azon egyénekre is, kiket a következő minősítésekkel jelez: «aristocraták, feuillantok, mérsékeltek, girondisták, federalisták, gavallérok, babonások,

* Nemzeti levéltár, AF. II. 92. (Taillefer képviselő végzése, Villefranche-l'Aveyron, II. brumaire 3. és megbízottjái, Deltheil, II. brumaire 11.)

rajongók, királypártolók, babona- és federalismuspártolók, összevásárlók, egyedárúsok, agioteurök, önzők, hazafiatlanságról gyanúsak és általában mindenki, a ki közömbös a forradalom iránt ; a helyi bizottságok el fogják készíteni a névlajstromokat.

Néha valamely városban valami együttes lépés, szavazat, kérvény egészen készen nyújtja e lajstromot ;* elég megkapni az okmányt, hogy megismerjenek minden kiváló embert és a hely legtisztességesebb lakóit ; ettől fogva, politikai visszatorlás ürügye alatt, az egyenlősítők szabad folyást engedhetnek társadalmi gyűlöletöknek.

Montargisban, kilencz nappal az 1792. június 20-iki merénylet után,** 228 előkelő feliratot küldött a királyhoz tiszteletteljes rokonszenvének kifejezésére ; huszonegy hónappal később, visszaható csapással rájuk sujtanak, még pedig annál nagyobb gyönyörűséggel, mert láthatólag a város legtiszteltebb személyeit sujtják bennök, mind azt, a

* Ez az eset fordul elő Lyonban, Marseilleben, Bordeauxban és Párisban a 8000-es vagy a 20,000-es kérvény aláíróira, a feuillant-club tagjaira stb. nézve.

** Nemzeti levéltár, AF. II. 116. (Jegyzőkönyv a nyilvános ülésről, melyet II. ventôse 20-án Montargisban, az Ész templomában tartott Benon, «a község nemzeti ügynöke és a népképviselő külön ügynöke.» — Lefiot képviselő megelőző és későbbi végzései.) — 86 személy irta alá, kiket nyilvános vezeklés alá vetettek, köztök 24 asszony vagy özvegy ; a mi a párisi törvényszékhez küldött négy aláíróval és a 32 bezárt személylyel, 122-öt tesz. — Nagyon valószínű, hogy a 106, ki hiányzik a 228-ból, kivándorolt vagy száműzetett időközben, mint esküt nem tett papok. — U. o. DS. I. 10. (Delacroix, Louchet és Legendre végzései, Conches, II. frimaire 8. és 9.) A conchesi helyhatósági tisztek bebörtönzése, hasonló kérvény és a feuillantismus egyéb jelei miatt.

mit a futás és száműzés ott hagyott a nemes, egyházi, polgári vagy néparistocriatiából. Már «a montargisi hivatalok megtisztításakor elvonta a képviselő az aláíróktól a közbizalmat és elutasította őket minden közhivataltól». De ez nem elég; a fenyítésnek példásnak kell lenni.

Négyet közülök, a volt polgármestert, a volt adószedőt, egy kerületi igazgatót s egy előkelőt a párisi forradalmi törvényszékhez küldenek, hogy ott az elvek szerint nyaktilóra jussanak. Más harminczkettőt, régi tiszteket, Szent-Lajos-lovagokat, testőröket, nemeseket, papokat, bírakat, egy volt királyi ügyészt, Franciaország egy volt kincstárnokát, egy hajdani megyei igazgatót, két hölgyet, kiknek egyikét úgy jelzik, mint «a ki magát néhai marquisnőnek mondja», egész a békéig a montargisi börtönbe zárnak. A többi nyolczvanhat, hajdani helyhatósági tisztek, hajdani nemzetőrségi tisztek, törvénytudók, jegyzők, ügyvédek, orvosok, sebészek, a lajstromozó hivatal hajdani adószedője, a hajdani rendőrbiztos, a hajdani levélposta-igazgató, kereskedők, gyárosok, mindnyájan, férfiak és nők, hitvesek és özvegyek, vezeklést tartanak, s az Ész templomába rendeltetnek, hogy ott ventőse 20-án délutáni három órakor a nyilvános penitencia megalázásában részesüljenek.

Megjelennek; mert a rendelet kimondja, hogy «a ki meg nem jelen a kitűzött napon és órában, fogságba jut s ott marad a békéig». Megérkezve a jakobinus istentisztelet által megtisztított egyházba, «a fennálló hatóságok, a néptársaság és a közgyűlésre hívott polgárok jelenlétében», egyenkint fölmennek és megjelennek «egy három láb magas emelvényen», hogy jól szembe tűnjenek. A nemzeti ügynök vagy a polgármester egyenkint megkorholja őket ily szavakkal: «Ön elég gyáva volt aláírni egy

csúszómászó feliratot XVI. Lajoshoz, ki a leggyűlöletesebb és legsilányabb zsarnok, az emberi nem szörnyetege volt, ki csak kicsapongásokkal és bűnökkel táplálkozott. A nép megbélyegezte őnt. Figyelmeztetjük, hogy a legelső polgáriatlan vagy forradalomellenes tényre, melyet megenged magának, az alkotmányos hatalmak felügyelete tevékenyebb módon fog önre súlyosodni, hogy a törvényszékek szigorúbbak lesznek és a guillotine gyors és csattanós igazságot fog szolgáltatni.» Mindegyikök, névszerint felhíva, sorban megkapja a fenyegető intést, kurjongatások közt száll le az emelvényről és aláírja a jegyzőkönyvet.

De gyakran hiányzik bennök a töredelem s némelyeknek nincs eléggé bűnbánó kifejezésök. Következőleg a szertartás végével a nemzeti ügynök figyelmezteti a gyűlést «a szemtelenségre, melyet bizonyos aristokraták nyilvánítottak, kik annyira meg vannak átalkodva, hogy még a nemzeti igazságszolgáltatás sem piríthatja meg őket», és a forradalmi bizottság, «tekintetbe véve a felsemvevést és gúnyt, melyet e gyűlésen négy nő és három férfi nyilvánított a nemzeti megrovás hallatára, s tekintetbe véve, hogy lényeges dolog példásan megbüntetni ily megcsontosodott aristocratiát, mely tréfára látszik venni a büntetés tényeit, mely csak az erkölcsi részt támadja meg», azonnal elhatározza, hogy «a hét bűnös fogságba tétetik a Sainte Marie fogházban»: a három, ki felsemvevést tanúsított, három hónapig, a négy, ki gúnyolódás jeleit mutatta, egész a békéig lesz bezárva.

Mi több, a nemzeti ügynök végzését és az ülés jegyzőkönyvét kinyomtatják 6000 példányban a «leggazdagabb és leggyanúsabb» aláírók költségén, kik a következők: Franciaország egy hajdani kincstárnoka, egy jegyző,

egy fűszeres, egy hajdani csendőrparancsnok neje, egy özvegy, egy másik nő, «mindnyájan, mondja az ügynök, igen szilárdak gazdagságban és aristocratiában». — «Bravo!» kiált a gyűlés e szellemes ötletre: tapsolnak és a «nemzeti himnust» éneklük; esti kilencz óra van; a nyilvános vezeklés hat óráig tartott, és a montargisi jakobinusok munkájokra büszkén oszolnak szét, közmerénylet gyanánt fenytvén meg a tisztelet hajdani és törvényes nyilvánítását a köztisztviselő iránt, vérpadra vagy börtönbe küldvén, vezeklésre ítélvén vagy becsstelenséggel bélyegezvén meg a helység színét-javát, egészen a felügyelet alatt álló leányok és kiszabadult fegyenczek színvonalára süllyesztvén a tiszteletreméltó nőket és férfiakat, kik jog szerint az elsők a szabályos uralom alatt, és a forradalmi uralom alatt jog szerint az utolsók.*

* A jakobinusok benső érzése és végleges célja igen jól kitűnik Strassburgban (*Recueil de pièces authentiques* stb. I. 77. A helyhatósági testület nyilvános ülése, Bierlyn beszéde, II. prairial 25.) «Tüntessem-e elétek e (strassburgi) lakosok izetlen gögjét, esztelen ragaszkodásukat a patricius családokhoz, melyek keblökben vannak, némelyeknek képtelen feuillantismusát, másoknak aljas hizelkedését? Hogyan! mondták mindig, vagyontalan, hajdan alig ismert betolakodók akarnának befolyásra emelkedni a józan lakosokból és tisztcsaládokból álló városban, kik atyáról fiúra be vannak gyakorolva a közigazgatásba és százados hírnévvel bírnak?» — U. o. 113. (Monet polgármester beszéde, II. floréal 21.) «Az erkölcsi megtisztítás (Strassburgban) kevésbbé nehéz lett az egyenlőség által, mely ott a vagyonokban történt, és az üdvös rettegés által, melyet e kapzsi emberekbe oltottak . . . A polgárosodás hatalmas akadályokra talált e jómódú családok nagy számában, melyek a császárok alatt élvezett kiváltságaik emlékét táplálják és bánkódnak utánok; e családok külön kasztot képeztek az államban; gondosan megőrizve őseik goth képeit, csak egymás közt

IX.

Két előny, melyeknek egyike a másikat maga után vonja, a vagyon és a nevelés sorozza az embert a felsőbb osztályba; ezért majd az egyik, majd a másik, majd mind a kettő egyszerre jelöli ki az embert a kifosztás, börtön és halál számára. — Hiába tesz bizonysgot a jakobinismusról, a legszelső jakobinismusról. Hérault-Séchellest, ki a király meggyilkolására szavazott, ki a közjóléti bizottságban ül, ki a Haut-Rhinben kegyetlenül alkalmazta a leggonoszabb forradalmi törvényeket,* de a ki szerencsétlenségére gazdag és nagyvilági ember, vérpadra viszik, és a guillotine mindennaposai igen jól meg tudják magyarázni elítéltetését: nem volt hazafi; hogyan lehetett volna, mikor 200,000 livre jövedelme volt s a mi több, főügyész volt? ** E két bűnből egy is elég.

Először is, egyedül magában és önmaga által «a vagyonosság, irja Saint-Just, bectelenség»; és szerinte mind az gazdag, «a ki kevesebb gyermeket táplál, mint a hány ezer livre évi jövedelme van»: és valóban a «gazdag és önző» czímen bezárt emberek közt olyanokat

egyesültek. Kizártuk őket a közhivatalokból. Tisztos mesteremberek, kik ma minden hivatalra neveltetnek, izmos kézzel hajtják a forradalom szekerét.»

* Külügyi levéltár, 1411. k. (Hérault népképviselő utasításai a polgári biztosok számára, Colmar, II. frimaire 2.) Elszámolja azon emberek különféle osztályait, kiket el kell fogni; ez osztályok oly tágak és számosak, hogy tiz lakos közül kilencz oda tartozik.

** Dauban: *Paris en 1794*. 264. l. (Pourvoyeur jelentése, ventőse 29.) «Megjegyzik, hogy az ember nem lehet hazafi 200,000 livre jövedelemmel, kivált egy néhai főügyész.» (Helyesírási hibákkal tele.)

találunk, kik magának a forradalmi bizottságnak nyilvánítása szerint csak 4000, 3700, 1500, sőt 500 livre jövedelemmel bírnak.* — Különben is a vagyon vagy jólét forradalomellenes érzelmeket önt birtokosába; következőleg, ez idő szerint zavart okoz: «Gazdag vagy, szól hozzá Cambon egy prosopopeában, oly véleményed van, mely nekünk költségbe kerül»;** fizess hát, hogy kárpótolj bennünket, és köszönd meg irgalmunkat, ha óvatosságból és a békéig lakat alatt tartunk. — «Gazdag, ellenforradalmár és bűnös» Robespierre szerint,*** e három jellemvonás összefügg egymással; következőleg bármily felesleg bírása csalhatatlan jegye az aristocratiának, látható jele a hazafiatlanságnak, «a kárhozat bélyege», mint Fouché mondja: «a felesleg nyilvánvaló és hiábavaló megsértése lévén a nép jogainak, minden ember, ki szükségén fölül bír, nem élhet, hanem csak visszaélhet vele.† A ki nem viszi a tömeghez azt, a mi szoros szükségletén fölül van . . . önmagát helyezi a gyanús emberek közé . . .» — «Önző gazdagok, ti okoztatok minden bajunkat». †† — «Megvetőleg merészeltetek ne-

* De Martel: *Fouché*, 226—228. Például Neversben egy hatvan-két éves embert letartóztatnak, «mint gazdag, önző rajongót, ki semmit sem tett a forradalomért, birtokos és 500 livre jövedelemmel bír.»

** Buchez et Roux, XXVI. (Cambon beszéde, 1793. apr. 27.)

*** «Kik a mi ellenségeink? A romlott emberek és a gazdagok.» — «Minden gazdag az ellenforradalom után vágyódik.» (Robespierretől irt jegyzetek, 1793. június és júliusban, s Robespierre beszéde a jakobinusoknál, 1793. május 10.)

† Guillon, II. 355. (Collot-d'Herbois és Fouché utasításai, II. brumaire 26.)

†† De Martel, 117, 181. (Fouché végzése, Nevers, 1793. aug. 25. és okt. 8.)

vetni a sansculotte elnevezésén: * felesleggel birtatok testvéreitek oldalán, kik éhen haltak: nem vagytok méltók társaságukban maradni; és mivel nem méltóztatott asztalatokhoz ültetni őket, most ők hánynak ki titeket *örökkön* keblökből, és arra kárhoztatnak, hogy ti viseljétek a bilincseket, melyeket gondatlanságtok vagy bűnös fogásaitok készítettek számukra». — Más szavakkal, a kinek feje fölött jó fődél, testén jó kabát van, férfi vagy nő, henye vagy dolgos, nemes vagy paraszt, zsákmánya lesz a börtönnek vagy nyaktilónak, vagy legalább is rabszolga, kit kényök szerint faraghatnak és robotoltathatnak; tőkái és megtakarításai, ha nem szolgáltatja ki rögtön és önként, büntényt képeznek és bizonyoságul szolgálnak ellene.

A végzések leggyakrabban egyedül gazdag minőségében sújtják őt; együvé terelik egy-egy város valamennyi gazdagját, hogy egyenkint kisajtolják őket, vélt képességök szerint; Strassburgban** 193 személyt bírságnak meg, mindegyiket 6000-től 300,000 livreig; összesen kilencz milliót fizetnek huszonnégy óra alatt minden hi-

* Guillon, u. o. — Külügyi levéltár, F. 1411. A megfigyelők jelentései Párisról, 1793. aug. 12—13.: «A gazdag esküdt ellensége a forradalomnak.»

** Nemzeti levéltár, AF. II. 135. (Saint-Just és Lebas végzése. Strassburg, II. brumaire 10., kilenczvenhárom megadóztatott személy névsorával és illető bírságával.) — Többek közt: Frank bankár özvegye, 200,000 livre.» — U. o. AF. II. 49. (A belforti forradalmi adóra vonatkozó iratok): «Vieillard, mint mérsékelt és önző, 10,000; Keller, mint önző gazdag, 7000; mint aristocraták, kik közül az első- és másodszülött le van tartóztatva: a másodszülött Barthelémy, 10,000; az elsőszülött Barthelémy 3500; legifjabb Barthelémy, 7000; Barthelémy polgárnő, az anyja, 7000, stb.»

vatás vagy mesterség főbbjei, bankárok, hajhászok, kereskedők, gyárosok, tanárok, lelkészek, ügyvédek, orvosok, sebészek, könyvnyomtatók, kárpitosok, tükörkereskedők, kötélverők, kőművesek, kávéosok, korcsmárosok. És legyenek rajta, hogy fizessenek a megszabott határidő alatt; ha nem, pelengérré, vérpadra jutnak, szemközt állnak a nyaktilóval. «A község egyik legjobb polgárát, ki állandó bizonyítékait adta a forradalomhoz való ragaszkodásának, mivel egy nap alatt nem állíthatott elő 250,000 livrenyi összeget, a becstelenítő czölöphöz kötötték.»*

Néha egy egész osztályt sújt a rendelet, nem csupán a nemeseket és papokat, hanem valamely polgári foglalkozás vagy csaknem kézi mesterség minden tagját is. Strassburgban, valamivel később, «tekintetbe véve, hogy mindig az arany szomja vezette a község serfözőit, 250,000 livre bírságra ítélik őket, melyet ki kell fizetniök három nap alatt, különben a törvény ellen lázadókul nyilváníttatnak és javaik elkoboztatnak»; azután hasonló tekintetből 300,000 livre bírságot vetnek a pékekre és lisztárosokra.** A mi több, írják Milhaud és Guyardin képviselők,*** elrendeltük minden bankár, váltóügynök és

* *Recueil de pièces* stb. I. 22. A strassburgi hatóságok levele). — De Martel, 238. l. (Az allieri hatóságok levele): «Saincy, Balorre, Heulard és Lavaleisse polgárokat hat órán át pelengérré állították a legzordonabb évszakban (Moulinsban), ily feliratú táblával: «*Rossz gazdag, ki semmit sem adott a jótékonysági pénztárba.*»

** *Recueil de pièces* stb. I. 16.

*** U. o. I. 159. (II. brumaire 15-iki végzés.) — Ludovic Sciout, IV. 87. 147. (Maignet, marseillei kiküldött levele): «A guillotine ma és tegnap 43 gonosztevőt szállított el, kik közel 30 milliót hagytak a köztársaságra.» — (Baudot szavai, Bordeauxból való visszatérése után, a convent II. brumaire 12-iki ülésén): «Meghüntettük (lefejez-

jegyző befogását. . . . Minden vagyonuk zár alá került; azt hiszszük, hogy a lepecsételt összeg két vagy három millió ércpénzre, s 15 vagy 16 millió assignátára rúg».

Hasonló fogást tesznek Párisban: a megyei ügyész, Lhuillier rendeletére, minden «bankárnál, váltóügynöknél, pénzüzérnél, pénzváltónál stb.» fölteszik a pecsétet, s őket magokat a Madelonettes-börtönbe zárják; néhány nap mulva, kegyelemből, hogy kifizethessék váltóikat, szabadon bocsátják, de oly föltétellel, hogy fogságban lesznek otthon, saját költségökön, mindegyik két jó sansculotte őrizete alatt.*

tettük) Bordeaux polgármesterét (Saiget), ki 10 millióval bírt.» — Camille Boursier: *Essai sur la Terreur en Anjou*, 79. l. (Kivonat Mayenne megye directoriumának tanácskozási lajstromából): «Dubignon Péter levelezésben állt a vendéi haramiákkal; a gyanú tetőzéséül ingó, ingatlan és kereskedelmi javakban 40,000 livret jövedelmező vagyona van.» (Lefejezték II. frimaire 20-án.) «Dumas-Chalais, . . . 20,000 livre jövedelem biztosít szabadsággyilkos terveiről.» (Hasonlókép lefejezték.) — «Leclerc de la Rangère 40,000 livre jövedelemmel bír; következőleg önző . . . Ifjabb Monfrand, egy kivándorolt testvére, e czímen gyanús, s mi több, 30—40,000 livre jövedelemmel bír.» — Dufort de Cheverny: *Mémoires manuscrits*, (1794. utolsó hónapjai). — Kiszabadulva a börtönből és félig tönkre jutva, Chevernybe viszi Laurençot képviselőt, a hetvenhármak egyikét. Ez, «mihelyt meglátta a lakóház szépségét, átható naivsággal felkiáltott: «Hogyan! ön még él?»

* Nemzeti levéltár, F⁷. 2475. (A Piques-sectio forradalmi bizottságának lajstroma.) 1793. szeptember 9-én, reggeli 3 órakor, a bizottság kijelenti, hogy részéről 21 személyt fogatott el a fentnevezett osztályból. — Október 8-án két sansculotteot állít örül minden fentnevezett lakására, még azokéra is, kik távol lévén, nem voltak elfoghatók: «Ideje végre nagy rendszabályokat követni, hogy megkerítsük mind ama lényeket, kiknek gondatlansága és mérséklelete elveszti a hazát.»

Hasonlókép Nantesban,* Lyonban, Marseilleben, Bordeauxban a börtönök osztályokként telnek meg s osztályok szerint dolgozik a guillotine. Bordeauxban majd «a nagy színház minden tagjára», majd valamennyi nagy kereskedőre, «szám szerint 200-nál többre» kerül a sor, kiket egyetlen egy éjjel börtönöznek be.** Párisban majd a főbérlőket, majd a fővárosi parlamenti tagokat szállítják be. Toulouseból a város minden parlamenti tagját szekeken viszik el, hogy Párisban elítéljék és lefejezzék. «Aixben, írja egy ügynök,*** az ügyvédeken, a néhaiakon fog működni a nyaktiló; néhány száz törvényesen levágott fej a legnagyobb jót fogja okozni».

És mivel az új bűnökre új kifejezések kellenek, a «hazafiatlansághoz», a «mérséklethez» hozzácsatolják «a kereskedelmiséget», mely vétség igen el van terjedve s könnyen megállapítható. «A gazdagok és kereskedők, írja egy megfigyelő,† itt (Lilleben), mint másutt, született ellenségei az egyenlőségnek és kedvelői az undok federalismusnak»; «ez az egyetlen aristocratia, melynek eltiprása még hátra van». Barère a szószeréken még szabatosabban kijelenti, hogy a «kereskedés uzsoráskodó, monarchiai és forradalomellenes». †† Önmagában tekintve, úgy határozható meg, mint felhívás a rossz ösztönökhöz;

* Berryat Saint-Prix, 36. 38. Carrier gyanúsaknak nyilvánítja «a kereskedőket és a gazdagokat».

** *Moniteur*, XVIII. 641. (A bordeauxi kiküldött képviselők levele, II. frimaire 10.)

*** Külügyi levéltár, 329. k. (Brutus levele, 1793. október.)

† U. o. 329. k. (Duvivier Károly levele, Lille, II. vendémaire 15.)

†† Barère beszéde, II. ventőse 17.

úgy tünik fel, mint megrontó, polgárialatlan, testvériségellenes intézmény, és több jó jakobinus azt indítványozza,* hogy vagy megtiltsák a magánosoknak s egészen az államnak tulajdonítsák, vagy nyomják el az őt tápláló művészetekkel és gyárakkal, hogy ne maradjon Franciaországban más népeség, mint földművesek és katonák.

Az előkelők második előnye és második vétsége a nevelés felsőbbsége. «Minden tisztességes társaságban, írja egy hollandi utazó 1795-ben,** biztosak lehetünk, hogy a jelenlevő személyek fele be volt börtönözve»; a jelenlevőkhöz adjuk a távollevőket, azaz a lefejezetteket, száműzötteket, kivándoroltakat, s jegyezzük meg, hogy a másik szerencsésebb felerészben, a kik nem izlelték meg a börtönt, megkapták előizét. Mindegyikök minden nap várta az elfogatási parancsot. «Az volt a legrosszabb Robespierre alatt, mondák nekem az aggastyánok, hogy reggel soha sem lehetünk biztosak arról, vajjon ágyunk-

* Külügyi levéltár, 331. k. (Darbault, politikai ügynök levele, Tarbes, II. frimaire 11.) Terv a közvetítő kereskedők, hajhászok, bankárok megszüntetésére: «A bankári foglalkozás eltöröltetik. Tilos eladni minden értékpapírt, vételétől számítva egy év és egy nap előtt. Senki sem lehet egyszerre nagykereskedő és részletáros stb.» — E fajta terv számos van; a mi a tisztán földművelő és katonai köztársaságnak löbbé-kevésbé megállapított tervét illeti, olvasni lehet Saint-Just irataiban, a lyoni terroristák levelezésében: ezek szerint az új Franciaországnak nincs szüksége selyemmunkásokra. Mindig a Babouvistáknál lehet a rendszer végleges formuláit találni: «Veszszén el, ha kell, minden művészet, ha csak megmarad számunkra a valódi egyenlőség!» (Sylvain Maréchal: *Manifeste des Égaux*.)

** *Revue historique*, 1878. novemberi szám. (Falk levele. Páris, 1795. okt. 29.)

ban alszunk-e estére?» Egy jól nevelt ember sem volt, ki ne élt volna e félelemben. Lapozzuk át a gyanúsak, elfogottak, száműzöttek és kivégzettek jegyzékét valamely városban, kerületben, megyében: * rögtön lehet látni, minőségeikből és foglalkozásaikból, először, hogy a művelt emberek három negyedrésze be van oda írva, azután, hogy a szellemi műveltség már önmagában gyanús.** «Egyaránt bűnös volt, írják a strassburgi közigazgatók, akár a gazdag, akár a tanult ember . . . A (jakobinus) helyhatóság federalistának nyilvánítá az egyetemet; pro-scribálta a közoktatást s ennek következtében elfogatta a tanárokat, igazgatókat, iskolamestereket, minden köz- és magánnevelőt, még azokat is, a kiknek hazafisági bizonyítványuk volt . . . Bas-Rhin megyében minden protes-táns lelkészt és tanítót börtönbe vetettek, azon fenyege-téssel, hogy átszállítják a besançoni fellegrárba.»

A párisi jakobinusoknál Fourcroy, annak mentségére, hogy tudós, hogy előadásokat tart a vegytanból, hogy nem

* *Études sur l'histoire de Grenoble pendant la Terreur*, (Paul Thibaulttól.) (A köztudomású és az egyszerű gyanúsak névsora az Isère minden kerületében, 1793. április és májusban.) — V. ö. a doubsi különféle névsorokat Sauzaynél, és Troyesra nézve Albert Babeaunál.

** *Recueil de pièces authentiques* stb. I. 29. és Burger Fri-gyes második levele, thermidor 25-én. — Nemzeti levéltár, AF. II. III. (Merlino és Amar képviselők végzése, Grenoble, 1793. ápr. 27.) «Azon személyek, kik az oktatással és közvetlen igazgatással van-nak megbízva a nyilvános intézetekben, melyek e városban 1-ször az Árvák, 2-szor a Presentine-rendi apácák, 3-szor a Capuçine-apá-czák, 4-szer a Propagatio, 5-ször a női cselédek menedékháza nevei alatt ismeretesek, fogságba helyeztetnek s tilos beavatkozniok a tanít-ás, oktatás vagy nevelés bármely ténykedésébe.»

szenteli minden idejét a convent és a clubok fecsegésének, kénytelen volt kijelenteni, hogy szegény, hogy munkájából él, hogy «sansculotte apját és sansculotte nővéreit» tartja el. Bár jó republicanus, épen csak hogy megmenekül, nem különben 'a hozzá hasonlók. «Minden tanult embert üldöztek, mondja egy hónappal thermidor 9-ke után:* elég volt ismeretekkel bírni, irodalmi embernek lenni, hogy elfogják az embert mint aristocratát . . . Robespierre . . . ádáz művészettel széttépte, rágalmazta, undorral és keserőséggel töltötte el mind azokat, kik nagy tanulmányokra adták magokat, mind azokat, kik kiterjedt ismeretekkel bírtak; . . . érezte, hogy a tanult emberek soha sem fognak térdet hajtani előtte . . . Megbénították az oktatást, fel akarták égetni a könyvtárakat . . . Kell-e mondanom, hogy üléseitek ajtajára is helyesirási hibákat szegeznek? Nem tanulnak többé olvasni és írni.»

Nantesban Carrier dicsekedett, hogy «szétszórta az irodalmi kamarákat», s a rosszérzelműek felsorolásában a «kereskedőkhöz és gazdagokhoz» hozzáteszi a «szellemes embereket».** A börtönlajstromokban néha olvasni lehet, hogy ezt azért fogták el, mert «szelleme van és képes ártani», am azt, «mert így szólt a helyhatósági tagokhoz: Jó napot *uraim*»***

* *Moniteur*, XXI. 645. (A convent ülése II. fructidor 14.) — Nemzeti könyvtár, LB⁴¹. (A dijoni község hat sectiójának följelentése.) 3. l. «Jaj azoknak, kiket a tisztas jólet, gondos nevelés, illő viselet s némi tehetség megkülönböztet polgártársaiktól! Üldözésre és halálra voltak azok szánva.»

** *Moniteur*, XVII. 51. (Carrier levele. II. brumaire 17.) — Berryat Saint-Prix, 36. és 38. l.

*** U. o. 240. (Bresti foglyok.) — Duchatelier: *Brest pendant la Terreur*, 205. l. — A 975 foglyból 106 volt nemes, 239 nemes

Mert az udvariasság, mint a jó nevelés többi jele, bélyeg lett: a jó modort nemcsak a régi uralom maradványának, hanem az új intézmények elleni lázadásnak is tekintik; fellázadnak a fennálló uralom ellen, ha vonakodnak a munkás és a katona otromba pajtáságától, közönséges káromkodásaitól, szennyes beszédeitől.

Egészben véve a jakobinismus tanai és tényei, börtönei és hóhérai által így kiált a nemzethez, melyet veszzeje alatt tart: * «Légy durva, hogy köztársaságivá légy; légy vaddá, hogy megmutasd szellemed felsőbbségét; hagyd el a polgárosult nép szokásait, hogy a gályarabokéit vedd fel; idomtalanítsd el nyelvedet, hogy föl emeld; beszélj úgy, mint a csöcselék, halálbüntetés terhe alatt. A spanyol koldusok méltósággal bánnak egymással: tiszteletet tanúsítanak az emberi nem iránt rongyaikban. Mi ellenkezőleg megparancsoljuk, hogy vedd magadra rongyainkat, szólásmódunkat, tegezésünket. Öltözzél *carmagnoleba* és reszkess; légy pórias és buta, és a nevelés hiánya által bizonyítsd be polgári érzelmedet».

Ez szóról szóra igaz. «A nevelés,** mondja egy másik kortárs, a szeretetreméltó tulajdonok, a nyájas

nő, 174 pap vagy szerzetes, 206 apácza, 111 munkásnő, divatárusnő, varrónő, 56 földműves, 46 mesterember vagy munkás, 17 kereskedő, 3 szabadművészetet gyakorló. Egyiket azért börtönözték be, «mert titkos véleményei voltak»; egy leányt azért, «mert szellemes volt és hajlandó gúnyolni a hazafiakat».

* Mallet-Dupan: *Correspondance politique*, bevezetés, 8. l. (Hamburg, 1796.)

** Portalis: *Révision des jugements*, 1795. (Sainte-Beuve: *Causeries du lundi*, V. 452.) — *Moniteur*, XXII. 86. (Grégoire jelentése, II. fructidor 14.) «Dumas azt mondá, hogy le kell nyakazni minden szellemes embert . . . Henriot a nemzeti könyvtár

modor, a kellemes arczkifejezés, a testi kecs, a szellemi műveltség, a természet minden adománya ugyanannyi oka volt a proscriptiónak.» Önmagát jelentette föl, mint arisztokratát, ki erkölceiben, modorában, hangjában, nyelvében és öltözetében nem tette magát sansculotteá és proletárrá. Ezért «a képmutatásnak eddig ismeretlen fajával, oly emberek, kik nem voltak romlottak, köteleseknek hitték magokat, hogy romlottakúl tűnjenek föl». A mi rosszabb, «féltek az lenni, a mi voltak, megváltoztatták nevöket, durva és undorító ruhába öltöztek, mindenki rettegett önmagához hasonlítani».

Valóban, a jakobinus programm szerint minden francziát egyetlen egyenlő minta szerint kell átönteni;* kis korokban veszik elő őket s ugyanazt a nevelést erőszakolják rájuk, a mesterember, földműves, katona nevelését; s a felnőttek, figyelmeztetve a guillotine által, már

főlétegetését indítványozta, s indítványát ismételték Marseilleben . . . A tehetséges emberek elleni üldözési rendszer szervezve volt . . . A sectiókban így kiabáltak: «*Ne higgyetek ez embernek, mert könyvet irt!*»

* Pescayre: *Tableau des prisons de Toulouse*. A szerző maga is fogoly volt a III. évben. 317. l. (II. messidor 22.) Pinson, a börtön titkára, így katechizálta az öreg Lesparre herceget: «Polgár, a te letartóztatásod *térítési eszköz*, melyet a haza fentart számodra. . . Nyolcz rokonod, mivel nem tudta hasznát venni ez eszköznek, a vérpadra hajtotta fejét. Mit tettél, hogy megmenekülj az igazságszolgáltatás pallosától? Beszélj, mik érzelmeid? Fejtsd ki elveidet. Lemondtál legalább a régi uralom pöffeszkedéséről? Hiszesz az egyenlőségben, melyet a természet állított fel s a convent elrendelt? Mily sansculotteokkal érintkezel? Szobácskád nem aristocraták gyűlőhelye? . . . Jövöre én leszek a te társaságod; én ismertetem meg veled a köztársasági elveket, én szerettetem meg azokat veled és én vállalom magamra megjavításodat.»

előre átalakulnak a megszabott minta szerint. Nincsenek többé arany vagy kristály, értékes, előkelő vagy finom edények: eltörték és eltörtek; ezentúl nem türnek és nem rendelnek meg mást, mint közönséges cserepet, egy anyagból, egy nagyságban, egy színben, mely ezrével és nagyban készül a nyilvános gyárakban, a mezei és katonai élet durva és egyszerű használatára; minden eredeti és magasabb formát elvetnek. «A nap urai,* írja Daunou, előszeretettel irányozták pallossukat a kiváló tehetségekre, az erélyes jellemekre: lekaszálták, a mennyire csak ily rövid idő alatt tehették, a nemzet virágát vagy reményét.»

Ebben következetesek voltak. Az egyenlőségi socialismus** csak automatokat akar polgárokul, egyszerű szerszámokat az állam kezében, melyek mind hasonlók egymáshoz, kezdetleges szerkezetűek, kényelmesen kezelhetők, lelkiismeret, cél, kezdemény, kíváncsiság vagy személyes tisztesség nélkül; a ki kiművelte magát, elnéledett, gondolkodik és önmaga által akar, túlmegy a színvonalon és rázza az igát; kitüntetni magát, szellemmel és becsülettel bírni, a választékhoz tartozni, annyi, mint

* Taillandier: *Mémoires écrits par Daunou*, Port Libreben, 1794. augusztushban, 51, 52. l.

** Granier de Cassagnac: *Histoire du Directoire*, I. 107. Baboeuf pöre, Buonarotti kivonatai, *Programme des Égaux*.) «Eltiltani minden iratot a kinyilatkoztatás érdekében; a gyermekeket közösen fogják nevelni; a gyermek nem viseli többé apja nevét; egy francia sem mehet ki Franciaországból. A városokat lebontják, a kastélyokat eltörlik, a könyveket eltiltják; a francziák sajátos öltözetet fognak viselni; a hadsereget polgári tisztviselők fogják vezetni; a halottak fölött itéletet tartanak, s csak a törvényszék kedvező itéletére kapnak temetést; semmi iratot sem adnak ki a kormány felhatalmazása nélkül», stb. — V. ö. Saint-Just institutióit.

forradalomellenesnek lenni. — Bourg-en-Bresse néptársaságában Javogues képviselő kijelenti, hogy «a köztársaság csak az utolsó tisztességes ember holtteste fölött lesz megállapítható».*

X.

Ime tehát egy felől, a közjogon kívül, száműzetésben, börtönben, dárda alatt, vérpadon Franciaország színe-java, csaknem minden fajbeli, rangos, vagyonos, érdemes ember, az értelem és műveltség, a tehetség és erény kiválóságai; a másik oldalon, a közjogon fölül, a méltóságokban és mindenhatóságban, a felelősség nélküli dictaturában, az önkényes proconsulatusokban, a bírói felségjogban egy csomó proletár minden osztályból, az elbizottság, nyegleség, durvaság és bűn felkapaszkodott emberei. A személyek összetalálkozása gyakran oly ríktól emeli ki a kormányzók és kormányzottak ellentétét, hogy kiszámítottnak vagy szándékosnak tarthatnók; fel-tüntetéseire nem szavak, hanem anyagi színek és a festő ecsetvonása kellenének.

Páris nyugati részén, a Sèvres-útczai börtönben** az összehalmozott foglyok első személyiségei a Saint-Germain negyednek, főpapok, tisztek, nagy urak, főrangú hölgyek, Clermont-Tonnerre, Crussol-d'Amboise, Kersaint, Saint-Simon, agdei püspök, Narbonne-Pellet grófnő, Chois-eul herczegnő, Chimay herczegnő, Raymond-Narbonne

* Guillon de Montléon, II. 274.

** *Mémoires sur les prisons*, I. 211.; II. 187. Beaulieu: *Essais*, V. 320. «A börtönök találkozó helyei lettek a jó társaságnak.»

grófné és tiz éves leánya, szóval virága ama finom társadalomnak, melyet Európa csodált, utánczolt s mely választekos tökéletessége által utólérte vagy fölülmúlta mind azt, a mit a magasabb polgárosultság, Görögországban, Rómában, Olaszországban, szeretetreméltót, ragyogót, finomat létrehozott. Vegyük szemügyre életök és haláluk urait, ugyanazon városnegyed hatalmasait, kik elfogatási rendeletet hoztak ellenök, kik bezárják őket, hogy kizsákmányolják, kik szemök előtt, költségekön dorbézolnak: ezek a Croix-Rouge forradalmi bizottság tagjai, a tizennyolcz bebizonyított gazkópé vagy torkos napszámosaik, kiket leirtunk,* volt kocsisok, portások, czipófoltozók, útczai hordárok, árnyékszéktisztító legények, tönkrejutottak, hamisítók, kik már a törvényszék előtt álltak vagy fognak állni és mindnyájan zsákmányai a rendőrségnek vagy a kórháznak.

Páris másik végén, a Temple tornyában, elválasztva nővérétől, elszakítva anyjától, él még a kis trónörökös; nincs senki Franciaországban, a ki oly méltó volna szájalomra és tiszteletre; mert ha van Franciaország, az a harminczöt hadvezérnek vagy koronás királynak köszönhető, kiknek ő utolsó egyenes utóda. Tíz százados kitarító politikájok és örökölt uralkodásuk nélkül a convent-tagok, kik épen most szentségtelenítették meg saint-denisi sírjaikat s dobták csontjaikat a közös gödörbe,** nem vol-

* *La Révolution*, III. k. VI. fej.

** Chateaubriand: *Génie du Christianisme*, 4. rész, II. k. jegyzetek a saint-denisi kiásásokról, egy szemtanú szerzetestől. Ötvenegy síremlék lerombolása 1793. aug. 6—8. — Holttestek kiásása, 1793. október 12—25. — Camille Boursier: *Essai sur la Terreur en Anjou*, 223. l. (Bordier-Langlois bizonyága): ·Láttam

nának francziák. E pillanatban, ha a szavazatok szabadok volnának, a nép roppant többsége, húsz francziából tizenkilencz, királyának ismerné el az ártatlan és drága gyermeket, örökösét ama fajnak, melynek köszönheti, hogy nemzetet képez és hazája van: nyolcz éves gyermek ez, ritka kora érettséggel, épen oly értelmes, mint jó, szelid és kedves arczczal. Nézzük mellette, káromkodó szájjal és fölemelt ököllel a másik alakot, akasztófára való arczával, pálinkától gőzölögve, ez a nevelője, hivatalos oktatója, föltétlen ura, a foltozó varga Simon, ki épen oly gonosz, mint piszkos, nemtelen szívü és modorú, ki erővel megrészegíti, kiéhezteti, nem engedi aludni, üti-veri, s parancsszóra, valamint ösztönből és elvszerűleg egész otrombaságával, egész romlottságával rá súlyosodik, hogy elaljasítsa, elbutítsa és elfajulttá tegye.*

A Temple tornya és a Sèvres-útczai börtön között, a törvényszéki épületben, csaknem ugyanily ellentét áll szemközt mindennap, helyet cseréltetve az érdemmel és érdemetlenséggel, az ártatlanokkal és gonosztevőkkel; és vannak napok, midőn az ellentét még roppantabbá válván, a bünösöket a birói emelvényre ülteti s a birákat a bünösök padjára. Floréal 1-én és 2-án a közjog hajdani letéteményesei, a szabadság képviselői és őrei a monarchia alatt, a párisi és toulousei parlamentek huszonöt tagja, többen kiváló szellemü, legmagasabb műveltségü és

kitünő René herczegünk szívét, mely az angersi ferenczesek szent Bernát-kápolnájában volt letéve, mint szolgált játékszerül a nap-szamosoknak, kik egymáshoz dobálták.»

* R. Chanteluze: *Louis XVII.* (kiadatlan okmányok után.) E könyv, mely ment minden dagálytól s kritikai módszerrel van szerkesztve, végleg eldönti e kérdést.

legnemesebb jellemű emberek, köztök a francia törvénykezés legszebb történeti nevei, Étienne Pasquier, Lefèvre d'Ormesson, Molé de Champlatreux, Lamoignon, Malesherbes, a nyaktilóra szállíttatnak* a bírók és esküdtek által, kiket ismerünk, gyilkosok vagy barmok által, kik nem vesznek fáradságot vagy nem képesek ítéleteiket kiszínezni. Malesherbes, elolvasva vádlevelét, így szólt: «Ha legalább józan ész volna benne». Valóban, a kik ítéletet hoznak, saját vallomásuk szerint «szilárd esküdtek, jó sansculotteok, a természet emberei.»** Mily természet! Egyikök, Trinchard, auvergnei asztalos, elevenen festi önmagát e levélkével, melyet a tárgyalás előtt nejéhez intézett, s melynek alig van szava helyesírási hiba nélkül: «*Si tu nest pas toute seule et que le compagnion soit a travailier tu pens ma chaire amie venir voir juger 24 mesieurs tous si-deven prèsideut ou conseillier au parlement de Paris et de Toulouse. Je t'ainvite a prendre quelqne choge aven de venir parcheque nous nauurons pas fini de 3 hurres. Je t'embrase ma chère ami et epouge*». (Ha nem vagy egészen egyedül s a társunk ott van a munkánál, eljöhetsz, kedves barátnőm, meglátni, mint ítélünk el 24 urat, kik mind néhai elnökök vagy tanácsosok voltak a párisi és toulousei parlamentnél. Felhívlak, végy magadhoz valamit, mielőtt eljössz, mert 3 óra előtt nem végzünk. Csókollak kedves barátnőm és hitvesem).

* Wallon: *Histoire du Tribunal révolutionnaire de Paris*, III. 285. — Campardon: *Histoire du Tribunal révolutionnaire de Paris*, I. 306. Az esküdtek egyike Brochet, hajdan inas volt.

** Buchez et Roux, XXXV. 75, 102. (Fouquier-Tinville pöre, Trinchard esküdt szavai.)

Ugyanazon törvényszéknél a vegytan megalapítója és szervezője, a nagy feltaláló Lavoisier, halálra ítélve, tizenöt napnyi halasztást kér, hogy befejezhesse egy kísérletét, s az elnök, Coffinhal, szintén auvergnei, így felel: «A köztársaságnak nincs szüksége tudósokra».* Nincs szüksége költőkre sem, és a korszak első költőjét, a gyöngéd és magasztos művészt, a ki újra megnyitotta a régi forrásokat és újkori forrásokat nyit, lefejezik; megvan eredetiben kihallgatásának kézirati jegyzőkönyve, valódi remekműve a zagyva fecsegésnek és barbárságnak; egészen ki kellene írni «értelmi és helyesirási undokságaival».**
 Olvassuk el, ha látni akarjuk, mint van a lángeszű ember kiszolgáltatva a harmoknak, durva, epés és zsarnoki bar-

* Wallon, III. 402.

** Campardon, II. 350. — V. ö. *Causeries du lundi*, IV. 164. Sainte-Beuve commentárját e kihallgatásról. — A helyesirási hibákkal teljes és zürzavaros eredeti szöveg: «André Chénier natife de Constantinoble . . . On lui demande où était, le 10 août 1792, le dometique qui le servait; il répond qu'il l'ignore: «A lui représenté qua lepoque de cette journée que tous les bons citoyent ny gnoroit point leur existence, et quayant entendu batte la générale, cettait un motife de plus pour reconnoitre tous les bons citoyent et le motife au quelle il setait employée pour sauvée la Republique. — A répondue qu'il avoit dite l'exatte véritée. — A lui demandée quel était l'exatte véritée. — A répondue que cetoit toutes ce qui étoit cy dessue.» (Chénier André constantinoblei születés. . . Kérdezik tőle «hol volt 1792. aug. 10-én a cseléd, ki őt szolgálta; feleli, hogy nem tudja: «Eléje terjesztették, hogy e nevezett nap idejében minden jó polgár tudta létezését, és hallván a dobszót, ez egy okkal több volt minden jó polgár fölismerésére és az indító okra, melyet használt a köztársaság megmentésére. — Felelt, hogy a teljes igazságot mondta. — Kérdezték, mi a teljes igazság. — Felelt, hogy mind az, a mi fentebb volt.»)

moknak, kik nem hallgatnak semmire, nem fognak fel semmit, nem értik még a szokásos szavakat sem, kik botorkálva összecserélik a szavakat s az értelmet akarva majmolni, a szamárságban lubiczkolnak. — A felfordulás teljes: Franciaország, a forradalmi kormány alá vetve, oly emberi teremtményhez hasonlít, kit arra kényszerítenének, hogy fején járjon és lábaival gondolkozzék.

II. FEJEZET.

Az élelmi szerek. — I. A gazdasági művelet bonyodalmissága, mely a közvetlenül szükséges tárgyakat a fogyasztó által elérhetővé teszi. — A művelet föltételei. — A rendelkezés alá eső előlegek. — Mely esetekben nem lehet rendelkezni az előlegekkel. — Mely esetekben nem akar előleget nyújtani birtokosa. — II. A jakobinus politika gazdasági eredményei 1789-től 1793-ig. — Merényletek a tulajdon ellen. — Közvetlen merényletek. — A parasztlázadások, a tényleges elkobzások és a socialisticus dogma kikiáltása. — Közvetett merényletek. — A közvagyon rossz kezelése. — Az adók átalakítása és a bevételek semmisége. — A kiadások túlzása. — A hadi és élelmezési költségvetés 1793-tól fogva. — A papírpénz. — Tulságos kibocsátás. — Az assignáták hitelvesztése. — A közhitelezők s minden bármily hitelező tönkrejutása. — A kamatláb a forradalom alatt. — A kereskedelem és ipar szünetelése. — Az új birtokosok rossz gazdálkodása. — A termelő munka csökkenése. — Egyedül a mezei kisbirtokos dolgozik hasznosan. — Miért utasítja vissza az assignátákat. — Nem köteles többé azonnal eladni termékeit. — Az élelmi szerek drágasága. — Nehezen és kis mennyiségben jutnak a piacra. — A városok drágán vesznek és olcsón adnak el. — A drágaság növekedése s az inség kezdete. — Az árak 1793. első felében. — III. A nyomor első és általános oka. — A forradalmi kormány socialisticus elve. — Kiegészítő rendszabályok a nagy vagy középbirtok ellen. — Az utolsó fenmaradt testületek kisajátítása, roppant sok papírpénz kibocsátása, kényszer-árfolyam, kényszer-kölcsön, az érczpenz és ezüstnemű beszédese, forradalmi adók, a nagyban való munka külön közegeinek megszüntetése. — Rendszabályok a kis birtok ellen. — Maximum, az élelmi szerek és a munka behajtása. —

A boltos, földműves és munkás helyzete. — A kicsinyben való munka elleni rendszabályok eredménye. — Az eladás szünetelése. — IV. Az inség. — A vidéken. — Párisban. — Az élelmi szerekre várók hosszú sora Párisban a forradalmi kormány alatt. — Az élelmi szerek minősége. — A nyomor és a fájdalom. — V. A forradalmi orvosságok. — Szigorúság az engedetlenek ellen. — Rendeletek és végzések, melyek az államot teszik az élelmi szerek egyetlen letéteményesévé és osztogatójává. — Kisérletek a munka összeírásának behozatalára. — A földműves elcsüggedése. — Vonakodik dolgozni. — Rendeletek és végzések, melyek az aratásra kényszerítik. — Makacssága. — A földművesek ezrenként vannak behörtönözve. — A convent kénytelen kiszabadítani őket. — Véletlen körülmények, melyek Franciaországot megmentik a végső éhségtől. — VI. A forradalmi kormány lazulása Thermidor után. — A maximum eltörlése. — A földműves új helyzete. — Ujra kezdi a földet művelni. — A mag behajtása az állam által. — A földműves a magánosokon szerez kárpótlást. — Az assignáták növekedő szaporodása és hanyatlása. — Mely osztályokra nehezül a teher. — Az inség és nyomor a III. évben és a IV. év első felében. — A falukon. — A mezővárosokban és kis városokban. — A közép és nagy városokban. — VII. Az inség és nyomor Párisban. — A kormány rendszabályai a főváros élelmezésére. — Mibe kerül ez havonként a kincstárnak. — A hideg és az élelemhiány az 1794—95-iki télen. — A kenyér minősége. — A napi adag csökkenése. — Leginkább a városi alsó nép szenved. — A fizikai szenvedés és kétségbeesés túlsága, öngyilkosságok és kimerültségből való elhalások 1795-ben. — A kormányzók ebédjei és vacsorái. — A nyomortól elpusztult életek száma. — A socialismus eredményei a jólétre és halandóságra alkalmazva.

I.

Képzeljünk emberi teremtményt, melyet lábával fölfele, fejével lefelé kényszerítnek járni. Túlságos erőltetéssel fenn lehet tartani egy ideig ez egészségtelen helyzetben, és bizonyára sikerülni fog megsebezni, talán betörni a

fejét; sőt igen valószínűleg több görcsös mozdulatot és borzasztó rugást fog tenni a lába. De bizonyos, hogy ha sokáig így tartjuk, kimondhatatlan gyötrelem ragadja meg az embert s végre összeroskad; vére nem kering többé, megjön a fuldoklás; a törzs és a láb ugyanannyit szenvednek, mint a fej; magok a lábak is kihülnek és tehetlenné válnak. — Ilyen körülbelül Franciaország története jakobinus nevelői alatt. Merev elméletök és kitartó otrombaságuk természetellenes magatartást kényszerít a nemzetre; ennek következtében szenved, és minden nap többet szenved; elfogja a szélhűdés; működései megzavarodnak, majd megállnak, és az utolsó,* a legfőbb, a legsürgősebb, azaz az élő egyén physikai fentartása és mindennapi élelmezése, oly rosszúl, annyi nehézséggel, annyi félbeszakítás mellett, oly bizonytalanúl és elégtelenül történik, hogy a beteg, növekedő nélkülözések közt kényszerülve élni, mindennap azt kérdi magától, nem lesz-e a holnap rosszabb a mai napnál és fél-bőjtje nem fog-e teljes koplalással végződni.

Semmi sem egyszerűebb látszólag és semmi sem bonyodalmasabb valójában, mint az élettani művelet, melylyel a szerves testben a hozzávaló és megújító táp-

* A többi bonyodalmasabb ténykedésekre nézve, mint az utak, csatornák, gátak, révek és középületek fentartása, világítás, köztisztaság, közegészség, fensőbb, másod- és elsőrendű oktatás, kórházak, lelenczházak s más menedékházak szolgálata, utak biztossága, gonosztevők és tolvajok elnyomása, farkasok kiirtása, stb. l. *Rocquain: État de la France au 18 brumaire* és *Les Statistiques des départemens*, kiadva a megyefőnökök által, IX, évtől XII-ig. — Mind e szolgáltatokat csaknem megsemmisítették; az olvasó látni fogja, az idézett okiratokban, megszüntetésök gyakorlati eredményeit.

lálék szakadatlanul épen a kellő helyen és pillanatban jelentkezik az oly különböző és oly távoli megszámlálhatatlan sejtecskében. Hasonlókép semmi sem egyszerűbb első tekintetre és semmi sem bonyodalmasabb tényleg, mint a gazdasági művelet, melylyel a társadalmi testben az élelmi szerek és más közvetlenül szükséges tárgyak, a terület minden pontján, önmagoktól lesznek elérhetőek minden fogyasztóra nézve. Mert a társadalmi testben úgy, mint a szerves testben, a végcselekedet számos más megelőzőt s vele összefüggőt tételez föl, a kidolgozások sorozatát, az átalakulások latorjáját, a kiküszöbölések és szállítmányok sorát, melyeknek nagy része láthatatlan vagy homályos, de mind nélkülözhetetlen, mindnyáját végtelenül finom szervek hajtják végre, oly érzékeny szervek, hogy a legkisebb nyomásra kizökkennek, annyira függnek egymástól, hogy egyiköknek megzavarodása megmásítja a többiek működését, s elnyomja vagy megrontja a végleges művet, melyre közelről vagy távolról mindnyájan közreműködnek.

Tekintsük egy pillanatra e becses gazdasági szerveket és működésök módját. Valamely kissé polgárosult társadalomban, mely már élt egy ideig, ezek első sorban a régi és újabb takarékoság által összehalmozott gazdagság birtokosai, azaz tulajdonosai a nagy vagy kicsiny értékeknek, pénzben, papirban vagy természetben, bármilyen a formájok, föld vagy épület, bányák vagy csatornák, hajók, gépek, állatok és szerszámok, mindennemű árúczikkek és fölszerelések.

És lássuk, mint használják fel. Mindegyikök, félretévén a tartalékot, melyre pillanatnyi fogyasztása végett szüksége van, valamely vállalatba fekteti rendelkezés alá

eső fölöslegét: a tőkepénzes folyó tőkéit; az ingatlan birtokos földjét és majorépületeit; a bérlő barmait, vető magvát és földmívelési eszközeit; a gyáros hutáját és nyers anyagát; a szállítási vállalkozó hajóit, szekereit és lovait; a kereskedő raktárait és évi készletét, a részlet-árús boltját és két heti készletét; a mihez mindnyájan, a földműves, a kereskedő, az iparos, kötelesek ráadásul készpénzt adni, melyet minden hónap végén fizetnek segédjeiknek, minden hét végén munkásaiknak. Ha nem, lehetetlen a földet művelni, építeni, gyártani, szállítani, kirakni és eladni; akármily hasznos a munka, nem lehet végrehajtani, sőt meg sem kezdeni, pénz- vagy természetbeli előleg nélkül; minden vállalatban az aratás föltételezi a munkát és a vetést; ha gödröt akarok ásni, kénytelen vagyok ásót és két kart venni kölcsön, más szóval, *előlegezni*. De az előlegezés csak két föltétellel történhetik: először szükséges, hogy az, a ki bír vele, *képes legyen* nyújtani, azaz legyen rendelkezhető fölöslege; azután szükséges, hogy az, a ki bír vele, *akarja* nyújtani, következésképp, hogy ne váljék kárára és haszna legyen belőle. — Ha egészen vagy félig tönkre mentem, ha lakóim és bérlőim* nem fizetnek, ha földem és árucikkeim csak fele áron kelnek el a piacon, ha vagyonom maradékát az elkobzás vagy a fosztogatás fenyegeti: kevesebb értékem levén, nemcsak kevesebb értékkel rendelkezhetem, hanem még a jövő miatt is nyugtalankodom;

* *Saint-John de Crèvecoeur* (Robert de Crèvecoeurtól.) 216. l. (Gouves k. a. levele, 1800. július). «Alkudozásban vagyunk, hogy legalább az 1789. óta esedékes hátralékot megkapjuk az arrasi jöszágból». (De Gouves úr és nővérei nem vándoroltak ki, s mégsem vettek be semmit tiz év óta.)

legközelebbi fogyasztásomon túl távolabbi fogyasztásomról gondoskodom; gyarapítom tartalékomat, kivált élelmi szerekben és ércpénzben; magam és enyéim számára tartok meg minden értéket, a mi megmarad; nincs, mivel rendelkeznem, nem adhatok kölcsön, nem foghatok vállalatba. Más részről, ha a kölcsön vagy vállalat nyereség helyett veszteséget hoz, ha a rendes kockázatokhoz a törvény tehetetlensége vagy igazságtalansága rendkívüli kockázatokot csatol, ha művem, mihelyt bevégeztem, zsákmánya lesz a kormánynak, a haramiáknak s akárkinek, a ki el akarja venni, ha kénytelen vagyok élelmi szereimet és árúczikkeimet fele árán adni annak, a mibe nekem kerültek, ha csak úgy termelhetek, gyűjthetek raktárba, szállíthatok vagy adhatok el, ha lemondok minden haszonról, s bizonyos vagyok, hogy nem kapom vissza előlegemet: nem akarok többé vállalkozni, sem kölcsön adni. Ilyen hangulatban és helyzetben van az előlegek minden birtokosa az anarchia idejében, midőn az állam roskadoz s nem tölti be rendes hivatalát, midőn a tulajdonokat nem oltalmazza eredményesen a közhatalom, midőn parasztlázadás terjed el a falvakban s zendülések a városokban, midőn a kastélyokat kifosztják, a mezei lakokat fölégetik, a boltokba betörnek, az élelmi szereket elrabolják és a szállítmányokat feltartóztatják, midőn a ház- és földbéreket nem fizetik többé, midőn a törvényszékek nem mernek többé elítélni, a törvényszolgák nem mernek többé működni, a csendőrség tartózkodik, a rendőrség hiányzik, midőn az ismételt kegyelem fedezi a tolvajokat és gyujtogatókat, midőn a forradalom a helyi és központi hatalomra vagyontalan, tisztességtelen és a tulajdonosok iránt ellenesges kalandorokat emel. — Ilyen az előlegek minden

birtokosának hangulata és helyzete a socialismus idejében, midőn a bitorló állam, a helyett, hogy oltalmazná a magántulajdont, lerombolja vagy magához ragadja, midőn eltulajdonítja több nagy terület vagyonát, midőn kárpótlás nélkül eltöröl többféle törvényes pénzkövetelést, midőn költekezése és túlterheltsége következtében fizetésre képtelenné lesz, midőn papírpénzével és kényszer-árfolyamával megsemmisíti a követelést a hitelezők kezében s megengedi az adósnak, hogy csaknem ingyen szabaduljon ki, midőn önkényesen megragadja a folyó tőkét, midőn erőszakkal vesz kölcsön, midőn erőszakkal hajt be, midőn az élelmi szerek árát a termelési áron alul, az árúczikkét a vételáron alul szabja meg, midőn arra kényszeríti a gyárost, hogy veszteséggel gyártson, a kereskedőt, hogy veszteséggel adjon el, midőn elvei, tettei által alkalmazva, azt hirdetik, hogy a részletes elkobzástól az egyetemes elkobzás felé halad. — Biztos leszármazás útján a rossznak mindegyik phazisa megszűli a következő phazist: mint a méregnél, melynek hatásai tovább terjednek vagy visszaverődnek; minden ténykedés, megzavarva az előzőnek zavara által, szintén megbomlik. A tulajdon veszélye, megcsönkítése és megszüntetése mindinkább megcsökkenti a rendelkezés alá eső értékeket és a koczkáztatási bátorságot, azaz az előlegezésnek képességét és szándékát; előleg hiányában a hasznos vállalatok elbágyadnak, elvesznek vagy meg sem történnek; következőleg a nélkülözhetetlen tárgyak termelése, szállítása, áruba bocsátása megcsökken, félbeszakad és megakad. Kevesebb szappan, cukor és gyertya van a szatócsnál, kevesebb fa és szén a fakereskedőnél, kevesebb marha és birka a piacon, kevesebb hús a mészárosnál, kevesebb gabona és liszt az

árúcsarnokban, kevesebb kenyér a péknél. Mivel a közvetlenül szükséges tárgyak ritkák, azért drágák; mivel el akarják vitatni egymástól, drágaságuk túlságos lesz; a gazdag tönkre megy, hogy hozzájuthasson, a szegény nem jut hozzá, és a legelső igények is nélkülözik a szükségest.

II.

Ilyen már a nyomor Franciaországban azon pillanatban, midőn a jakobinus hódítás befejezést nyer, és e nyomor szerzői a jakobinusok; mert négy év óta rendszeres háborút viseltek a tulajdon ellen. Lefelé földidéztek, kimentették, megbocsátották, vagy eltűrték és megengedték a nép minden merényletét a tulajdon ellen,* ezernyi zendülést, hét egymásutáni parasztlázadást, melyeknek némelyike elég nagy volt, hogy egyszerre kilencz vagy tiz megyét elborítson, s az utolsó egész Franciaországra kiterjedt, azaz behozták az egyetemes és állandó harminaságot, a szükölködők, csavargók és semmirekellők önkényét, minden alakját a lopásnak, a kamat és haszonbér megtagadásától a kastélyok, polgári házak, piacok és magtárak kifosztásáig, a tömeg teljes szabadosságát, mely politikai ürügy alatt kényére adóztatta és sarczolta a minden osztálybeli gyanúsakat, nemcsak a nemest és a gazdagot, hanem a békés bérlőt és a jómódú mesterembert is, szóval visszahátráltak a természeti állapot, a vágyak és kívánságok uralkodása felé s az embert visszavitték őserdejébe. Legközelebb, 1793. február havában, Marat

* V. ö. *La Révolution*, I. k. 330—338., 402—456., II. k. 313—366.

tanácsára és a jakobinus helyhatóság beleegyezésével, a párisi csöcselék feltört ezerkétszáz fűszeres boltot, s álló helyében megosztozott, ingyen vagy általa megszabott áron, a czukron, szappanon, pálinkán és kávé. — Fölfelé megkezdték, befejezték és szaporították a tulajdon ellen a leggonoszabb merényleteket, roppant és mindennemű fosztogatásokat, a jövedelmek megszüntetését száz milliójával, és a tőkék elkobzását milliárdjával, a tized és minden hűbéri illetmény kárpótlás nélküli eltörlését, a papság, a kivándoroltak, a maltai rend, a kegyes, jótékony és nevelési társulatok és alapítványok kisajátítását, még a világiakét is, a templomok ezüstműjének, szentelt edényeinek, értékes ingóságainak lefoglalását. És mióta a hatalmon vannak, a befejezett fosztogatásokon kívül más nagyobbakat ígérnek. Augusztus 10-ike után hirlapjaik Párisban és biztosaik a megyékben * «az agrarius törvényt, a vagyonszétosztást, a javak egyenlősítését» prédikálják, és azt a jogot, hogy «a felséges nép minden töredéke» erőszakkal lássa el magát az előlegek és élelmi szerek birtokosainak költségén, vadászatot hirdetnek a gazdagokra, proscriptiót «a birtokosok, nagykereskedők, pénzemberek és minden fölösleggel bíró ember ellen». A convent első hónapjaitól fogva, Rousseau dogmája, hogy «a gyümölcsök mindenkiéi és a föld senkié», állami maxima gyanánt lépett föl, és az uralkodó gyülekezet tanácskozásaiban a bevalott socialismus előbb fölényre, azután uralomra jut. Robespierre ** szerint «minden, a mi nélkülözhetetlen az élet fentartására, *közös tulajdona az egész társadalom-*

* U. o. 315—317.

** Buchez et Roux, XXII. 178. (Robespierre beszéde a conventben, 1792. decz. 2.) — Mallet-Dupan : *Mémoires*, I. 400. Ugyan-

nak. Csak a fölösleg lehet egyéni tulajdon s a mely át van engedve a kereskedők iparának.» A jogok kijelentésében, melyet a jakobinusok mindenható társasága egyhangúlag elfogadott, hogy az új intézmények sark-kövéül szolgáljon,* a felekezet főpapja még ünnepélyesebben írja fel e következményekkel terhes formulákat: «A társadalom köteles gondoskodni minden tagjának eltartásáról. A nélkülözők segélyezése a gazdag adóssága a szegény iránt. A tulajdonjog korlátolt s csak a vagyonnak a törvény által biztosított részére alkalmazható. Minden birtoklás, minden üzérkedés, mely embertársaink lételének kárával jár, szükségképen meg nem engedett és erkölcstelen.» — Ez magától értődik, nagyon is: nemsokára a jakobinus csöcselék úgy találván, hogy a fűszeresek birtoklása és üzérkedése kárával jár lételének, kisüti, hogy a fűszeresek egyedárúsága meg nem engedett és erkölcstelen: következőleg kirabolja boltjaikat. A csöcselék és a hegypárt uralkodása alatt a convent alkalmazza az elméletet, lefoglalja a tőkét mindenütt, a hol találja, és nevében kijelentik a szegényeknek, hogy «meg fogják találni a gazdagok tárczáiban, a mivel kielégítsék szükségleteiket».**

azon időtájt «Gard megye egy küldöttsége határozottan követelte, hogy 250 milliónyi összeget utalványozzanak mint kártérítést a földművelőknek, a magért, melyet *nemzeti tulajdonnak* nevezett. E 250 milliónyi ijesztő összeg, tevé hozzá, nem más az államra nézve, mint *képzelt előleg*, a mely rendelkezésére bocsátja a *valódi* és tisztán nemzeti kincseket, melyek teljes tulajdonnal a társadalmi test egy külön tagjához sem tartoznak, *épen úgy nem, mint a pénzzé vert kártékony érczek.*»

* Buchez et Roux, XXVI. 95. (A jogok kijelentése, melyet Robespierre nyújtott be a jakobinusok társaságához 1793. ápr. 21-én.)

** Rendelet, mely minden községben adót vet a gazdagokra.

E csattanós és közvetetlen támadásokon kívül egy más, közvetett és néma, de annál mélyebb támadás ásta alá lassan minden jelen és jövő tulajdon alapját. Az állam ügyei mindenkinek ügyei s midőn az állam tönkre teszi magát, mindenki tönkre jut vele. Mert ő az ország legnagyobb adósa és legnagyobb hitelezője; és nincs adós, kit oly kevésbé lehetne megragadni, nincs hitelező, ki úgy elnyelne mindent, mert törvényeket hozván és erővel bírván, képes, előbb megtagadni adósságát s üres kézzel küldeni el a járadékbirtokost, azután növelni az adót s kivenni az adózó zsebéből az utolsó tallért. Semmi sem fenyegetőbb a magánvagyonra nézve, mint a közvagyon rossz kezelése. Már pedig a jakobinus elvek és a jakobinus párt nyomása alatt Franciaország gyámjai úgy gazdálkodtak, mintha szánt-szándékkal tönkre akarták volna tenni gyámoltjokat; minden eszközt felhasználtak ellene, melyről tudva van, hogy képes megsemmisíteni valamely vagyont. — Első sorban elvették jövedelmének három negyedrészt. Hogy a népnek kedvét keressék s az elméletet alkalmazzák, eltörölték a fogyasztási adókat, a sóadót, országos és városi vámot, a sóra, italtra, húsrá, dohányra, bőrre és puskaporra vetett illetéket, és az új adók, melyekkel a régieket pótolták, lassan állapodva meg,

hogy a bérekhez arányítsák a kenyér árát, és minden nagy városban más adót vet ki fizetett sansculotte hadsereg felállítására, mely dárdái alatt tartsa az aristokratákat, április 5—7. Rendelet, mely egy milliárdnyi kényszerkölcsönt vet ki a gazdagokra, május 20—25. — *Buchez et Roux*. XXIV. 156. (Chasles beszéde, márczius 27.) — *Gorsas: Courrier des départemens*, 1793. május 15-iki sz. (Simon beszéde az annecyi clubban.) — *Guffroy* hasonló beszéde Chartresban, *Chalier* és társai beszéde Lyonban, stb.

tökéletlenül osztva fel, nehezen hajtva be, nem jutnak az állam pénztárába; 1793. február 1-éig* az 1791-iki ingó és ingatlan adóból 300 millió helyett a kincstár csak 150 milliót vett be; az 1792-iki ingó és ingatlan adóból 300 millió helyett semmit sem vett be. Ez időben és a forradalom négy évére nézve az összes adóhátralék 632 millióra rugott: rossz, csaknem behajthatatlan s tényleg felére leszállított követelés, mivel még ha az adós tudott és akart volna is fizetni, ezt csak assignátákban teljesítette volna, s ez időben az assignáták ötven százalékot vesztek. — Második sorban az új ügykezelők meg-négyszerezték a közkiadásokat.** A nemzetország fölszerelése és sétáltatása, hazafias szövetkezések, ünnepek és parádék, megszámlálhatatlan irományok, nyomtatások és kiadványok, kárpótlás a megszüntetett hivatalokért, új hivatalok beiktatása, segélyek a szűkölködőknek, jótékony-

* Clavières miniszter számadása, 1793. febr. 1. 27. l. — V. ö. Montesquiou jelentését 1791. szept. 9-én, 47. l. «A forradalom első huszonhat hónapjában az adók 356 millióval kevesebbet hoztak, mint a mennyit természetszerűleg be kellett volna hozniok.» Hasonló hiány van a városok bevételeiben, névszerint a vám megszüntetése által; e czímen Páris évenként 10 millió jövedelmet veszít.

** Cambon jelentése, III. pluviôse 3. 5. l. «A forradalom és a háború négy és fél év alatt 5350 millióba került a rendes kiadásokon kívül.» (Cambon számításaiban szándékosan túlozza a monarchia rendes kiadásait. Látjuk Necker költségvetéséből, hogy a megállapított költségek 1789-ben 531 millióra mentek, és nem mint Cambon mondja, 700 millióra, a mi a forradalom és háború költségeit 7121 millióra emeli a négy és fél év alatt, következőleg 1582 millióra évenként, azaz háromszorosra a rendes kiadásokon fölül.) A városok kiadása szintén túlozva van, s ugyanazon okból, mint az államé.

sági műhelyek, gabonavásárlások, kártalanítások a lisztárúsok és pékek számára : hozzá kellett járulni az egyetemes rombolás és újjáépítés költségeihez. Már pedig e költségek legnagyobb részét az állam fizette. 1793. április végén egyedül Páris városának már 110 millió előleget adott, és a fizetésre képtelen község szakadatlanul új milliókat csikart ki tőle.* Ez örvény mellett a jakobinusok egy másik nagyobbat nyitottak, a háborúét; 1793. első felében havonként 140, aztán 160, majd 190 milliót dobtak beléje; 1793. második felében a háború és az élelmezés havonként közel 300 milliót nyelt el, s mentől többet dobtak a két örvénybe, ezek annál mélyebbek lettek.**

Természetesen, ha valaki nem veszi be jövedelmeit és túlságosan költ, kénytelen tőkéjéhez folyamodni; darabonként eladja ezt és elkölti. Természetesen, ha valaki nem talál készpénzt a piacon, váltókat ir alá, igyekszik forgalomba hozni azokat, jövődő fizetés írott ígéreteivel fizeti szállítóit és fölemészti hitelét. Ime a papirpénz és az assignáták : a harmadik, a leghatásosabb eszköz valamely vagyon elpusztítására, és a jakobinusok nem mulasztották el a végletekig alkalmazni ezt. — Az alkotmányozó gyűlés alatt, a józan ész és jóhiszeműség némi maradékával, igyekeztek előbb biztosítani az aláírt kötvé-

* Schmidt : *Pariser Zustände*, I. 93., 96. 1789. első felében 17,000 munkás van, napjára 20 souval, a montmartrei nemzeti műhelyekben. 1790-ben 19,000 van ; 1791-ben 31,000, kik naponkint 60,000 frankba kerülnek. 1790-ben az állam 75 milliót költ, hogy fentartsa Párisban a négy fontos kenyeret 11 soujával. — U. o. 113. 1793. első felében az állam naponkint 75,000 frankot fizet a párisi pékeknek, hogy a kenyér fontja három sou legyen.

** Schmidt : *Pariser Zustände*, I. 139—144.

nyek visszafizetését: csaknem biztosság volt az assignáták bemutatói számára; első jelzálogot adtak nekik a nemzeti javakra; megígérték, hogy több kölcsönt nem vesznek zálogjokra, nem bocsátnak ki több assignátát.* De nem tartották meg szavokat: jelzálogjokat megfosztották kiváltságától; következőleg elveszti a visszafizetésre való kilátást és értéke hanyatlik. Aztán, 1792. április 27-én, Cambon jelentésére, megkezdődik a korlátlan kibocsátás; a jakobinus pénzemberek szerint a háború költségeinek fedezésére elég az ígéretek gépét forgatni: 1793. júniusban már 4320 milliónyi assignátát gyártott, és mindenki látja, hogy működése mindegyre gyorsabb lesz. Innen van, hogy a zálog nem képes többé az aránytalan és roppant megterhelést viselni: túlrad ez rajta, a levegőben lebeg és összerogy saját súlya alatt. Párisban a 100 frankos assignáta ércpénzben nem ér többet, mint 1791. júniusban 85 frankot, 1792. januárban 66 frankot, 1792. márcziusban 53 frankot; a törvényhozó gyűlés vége felé emelkedik az új elkobzások következtében, de 1793. januárban 55 frankra, áprilisban 47 frankra, júniusban 40 frankra, júliusban 33 frankra süllyed.** — Az állam hitelezői így ki vannak játszva követelésök harmadából, feléből, két harmadából, s nem csupán az állam hitelezői, hanem mindenféle hitelezők, mivel mindenféle adósnak joga van assignátákban fizetni. Számítsuk össze, ha tudjuk, ama magánosokat, kik

* 1790. szept. 29-iki rendelet: «Nem lesz több forgalomban, mint 1200 milliónyi assignáta... Az assignátákat, melyek vissza kerülnek a rendkívüli pénztárba, el fogják égetni, s nem lehet újakat gyártani és kibocsátni a törvényhozó testület rendelete nélkül, mindig azon föltétel alatt, hogy túl ne menjenek a nemzeti javak értékén s ne legyen 1200 milliónál több forgalomban.»

** Schmidt: *Pariser Zustände*, I. 104., 144., 138.

meg vannak rövidítve valamely magános elleni követelésökben, a kik pénzt adtak valamely ipar- vagy kereskedelmi magánvállalatra, pénzt kölcsönöztek többé vagy kevésbé távoli lejáratú szerződésre, ingatlant adtak el többé vagy kevésbé távoli fizetési határidőre; a birtokosokat, kik több évre bérbe adták földjüket vagy házokat, kik valamely magánostól vagy uradalomtól életjáradékot húznak, az iparosokat, kereskedőket, földműveseket, kik határidőre adták el kézműveiket, árúcikkeiket vagy élelmi szereiket, az esztendőre fogadott segédeket és irnokokat, a hivatalnokokat, alárendelteket, cselédeket, sőt munkásokat is, kik bizonyos időre határozott fizetéssel vannak felfogadva. Egy sincs köztök, kinek tőkéje, mely assignátokban téríthető meg, vagy jövedelme, mely assignátokban fizethető, ne szállna le szakadatlanul és az assignáták hanyatlásának arányában; úgy, hogy nemcsak az állam mond csődöt, hanem hibájából, törvényesen, Franciaország minden adósa csődöt mond vele.

Ily helyzetben mit tegyenek valamely vállalat megkezdésére vagy fentartására? Ki merészelne kockáztatni, kivált oly vállalatokban, melyekben a befektetés nagy, a jövedelmezés távoli? Ki merészelne hosszú határidőre kölcsönözni? — Ha valaki még kölcsönöz, nem esztendőre, hanem hónapra teszi, s a kamat, mely a forradalom előtt 6, 5 vagy épen 4 százalék volt évenként, most 2 százalék havonként, még pedig zálogra; nemsokára még magasabb lesz, és látni fogjuk, hogy Párisban, Strassburgban, mint Indiában és a berber államokban, 4, 5, 6, sőt 7 százalékra is emelkedik havonként.* — A nyers vagy kidol-

* Félix Rocquain: *L'État de la France au 18 brumaire*, 240. l. (Lacuée jelentése, IX. év.) — A megyefőnökök jelentései a

gozott anyagnak melyik birtokosa merészelne szállításokat teljesíteni, mint rendszeren, s vevőinek a három hónapi nélkülözhetetlen hitelt engedni? Melyik nagyiparos akarna gyártani, melyik nagykereskedő akarna szállítani, melyik gazdag vagy jómódú birtokos akarna építeni, kiszáritni, gátat emelni, tisztogatni, javítani vagy valamit fenn is tartani az alapos bizonyosság mellett, hogy csak későn s csak félig kapja vissza előlegezését, a növekedő bizonyosság mellett, hogy épen nem kapja vissza? — Évről évre, áganként dőlnek össze a nagy cégek: a nemesség bukása s a gazdag idegenek eltávozása után a fényűzési iparok, melyek Párisból és Lyonból divatot szabtak Európában, a szövetek, bútorok, művészeti és divatos tárgyak gyárai; a sandomingoi szerecsenlázadás s az Antillák zavargásai után a nagy gyarmati kereskedés, Nantes és Bordeaux nagy-szerű virágzása, az iparok, melyek a gyapotot, cukrot és kávétermelték, szállították és kiosztották;* az Anglia elleni hadizenet után az egész tengeri kereskedés; az Európa elleni hadizenet után az egész szárazföldi kereskedés.** Bukások következtek egymásután, a bomlás

consulság alatt. (Laumont, Bas-Rhin főnökének jelenlése, IX. év, Colchen, Moselle főnökének jelentése, XI. év stb.) — Schmidt: *Pariser Zustände*, III. 205.: «A forradalom alatt a kamat 4—5 százalék volt havonként; 1796-ban 6—8 százalék havonként; a legcsekélyebb két százalék volt havonként, még pedig zálogra.»

* Arthur Young: *Voyage en France* (Lesage fordítása) II. 360. «Bordeauxt gazdagabbnak és kereskedőbbnek tartom, mint Anglia bármely városát, London kivételével.»

** U. o. II. 357. A franciaországi kivitel száma 1787-ben 349 millió, a bevitel 340 millió (kivéve Lotharingiát, Elsasst, a három püspökséget [Metz, Toul, Verdun] és az Antillákat.) — U. o. 360. 1785-ben az Antillákról 174 millió frank árút vittek be Francia-

általános lett, a nagy, szervezett és bőven gyümölcsöző munka tönkre ment; a termelő iparok helyén csak romboló iparokat látunk, a földművelési és kereskedelmi élődiét, a zsbárúsét és üzérkedőét, kik elhordják a paloták és apátságok bútorait, kik lebontják a kastélyt és templomot, hogy silány áron eladják anyagát, kik a nemzeti javakkal üzérkednek, hogy a közben kizsákmányolják. Igyekezünk elképzelni mind azt a rosszat, melyet az ideiglenes, eladósodott, szűkölködő, lejáratok által nyaggatott birtokos tud és kénytelen elkövetni bizonytalan és kétes eredetű jószágán, melyet nem remél megtartani s melyből addig is minden lehető hasznot kisajtol:* nemcsak nem pótol egy kereket sem a malomban, egy követ sem a gáton, egy cserepet sem a háztetőn, nemcsak nem vesz trágyát s kimeríti a talajt, hanem elpusztítja az erdőt,

országba, melyből San-Domingóra 131 millió esik, s Franciaországból 64 milliót vittek ki az Antillákra, miből San-Domingo 44 milliót kapott. E csere 569 hajó által történt, melyek 162,000 tonnát vittek, a miből Bordeaux 246 hajót és 75,000 tonnát adott. — A többi kézművek pusztulásáról l. a megyefőnökök jelentéseit, a IX., X., XI. és XII. évben, részletekkel minden megyéről. Arthur Young (II. 144.) azt véli, hogy «a forradalom szigorúbbnak mutatkozott a kézművesek, mint minden más osztály iránt».

* A főnökök jelentései (Orme, IX. év). «A vásárlók a pillanatnyi termékre számítottak s kimerítették alapjaikat. Igen sokan elpusztítottak minden ültetvényt, a kerítéseket s még a gyümölcsfákat is.» — Félix Rocquain, u. o. 110. Fourcroy jelentése Bretagne-ról: «A mezei épületek állapota mindenütt jelentékeny tőkét igényel . . De nem nyújtanak semmi előleget, mely föltételeznél, hogy nagy állandóságra és hosszú időtartamra számítsanak.» — (236. Lacuée jelentése a Párist környező megyékről): «A nemzeti javak birtokosai, bizonytalanok lévén, rosszul művelték földjüket és sokat elpusztítottak.»

elidegeníti a mezőket, feldarabolja a major területét, megcsonkítja a földet, a szerszámokat, a lakóházat, eladja a tükröket, az ólmot, a vasmunkát, néha az ablaktáblákat és ajtókat is, készpénzt csinál magának akármily rombolás árán, a jószág kárára, melyet megront, kikoppaszt és hosszú időre terméketlenné tesz. Hasonlókép a községi birtokok, előbb elpusztítva és kifosztva, azután feldarabolva és felosztva, mindmegannyi szervezetek, melyeket megsebeznek a falu szűkölködőinek pillanatnyi hasznára, de a jól értelmezett termelés és jövőendő bőség kárára.* E milliónyi ember közt, kik megszűnnek dolgozni vagy ész ellen dolgoznak, egyedül a kis földművelő dolgozik, még pedig gyümölcsözőleg; megszabadulva az adótól, a tizedtől, illetékektől, olcsón és fizetés nélkül jutva egy darab földhöz, kedve van a munkához; ** kiszámította, hogy aratását nem csonkítják meg többé a földesúr, a tizedszedő és a király levonásai, hogy egészen az övé lesz, egyedül az övé, s

* A főnökök jelentései, IX., X., XI. és XII. évben. Általában a községi vagyon felosztása vészes volt, kivált a legelős és hegyes vidékeken. — (Doubs.) «A községi vagyon felosztása minden községben inkább a szegény tökéletes tönkrejutását, mint sorsának javítását okozta.» — (Lozère): «A községi vagyon felosztása az 1793. jún. 10-ki törvény következtében, igen kártékony volt a földművelésre.» E felosztások igen számosak voltak. — (Moselle): «686 községből 107 fejenként osztotta fel a községi vagyont és 579 családonként; 119 osztatlanul maradt.»

** U. o. (Moselle.) Igen számos születés volt 1792-ben. «De ez év kívül áll minden más éven. A mindennemű visszaélések, a papírpénz, az adók és tartozások nem fizetése, a községi vagyon felosztása, a nemzeti javak silány áron való eladása oly jólétet terjesztettek el a nép közt, hogy a legszegényebb osztályok, melyek a legszámosabbak, nem rettegtek szaporítani családjukat, melyre egykor mezőket és boldogságot reméltek hagyományozni.»

mentől jobban kiabálnak éhségről a városok, annál drágább eladásra számít. Ezért dolgozott, még pedig keményebben, mint rendesen; sőt új földeket is vett művelés alá; ingyen vagy csaknem ingyen jutván a talajhoz s kevés előleget lévén szükséges adnia, nem bírván más alkalmazással előlege számára, mely vetőmagvából, trágyadombjából, marháinak és karjainak munkájából áll, nagy mennyiségben vetett, aratott, termelt gabonát. Talán inség lesz a többi fogyasztási tárgyra nézve; meglehet, hogy a többi ipar tönkrejutása következtében a szövetek, a cipők, a cukor, szappan, olaj és gyertya, a bor és pálinka hiányozni fog; meglehet, hogy a földművelés ügyetlen átalakítása következtében a másodsorban szükséges élelmiszerek, a hús, a bor, a szeszes italok, a vaj és a tojások ritkák lesznek. De legalább megvan a kiválóan francia táplálék, lábán a mezőkön, vagy kékben a csűrökben; 1792-ben, 1793. s még 1794-ben is* elég gabona van Franciaországban, hogy megadja mindennapi kenyerét minden francziának.

De ez még nem elég; mert hogy minden francia megkapja mindennapi kenyerét, az is szükséges, hogy a gabona elegendő mennyiségben érkezzék az árúcsarnokba és a pékeknek mindennap elég lisztjük legyen, hogy elég kenyeret süthessenek; szükséges továbbá, hogy a pékboltokban áruba bocsátott kenyér ára ne legyen több, mint a mennyit a fogyasztók többsége fizethet. Már pedig az új kormányzat kényszerű eredménye gyanánt tényleg

* Mallet-Dupan: *Mémoires*, II. 29. (1794. február 1.): «Az utolsó aratás általában jó volt Franciaországban és kitűnő némely tartományban... Láttam 27 megyéről való két összeszámlálás kimutatását: 15, 20, 30, 35 ezer köböl gabonával többet tüntetnek föl. Nincs hát valóságos inség.»

e két föltétel egyike sincs betöltve. — Először is a gabona, következőleg a kenyér nagyon drága. Még a régi áron is, nagyon drága volna a számtalan üres és félig üres erszényre nézve, miután annyi csapást mértek a birtokra, iparra, kereskedésre, most, hogy annyi munkás és hivatalnok szünetel, annyi birtokos és polgár nem veszi be jövedelmét, most, hogy a jövedelmek, nyereségek, fizetések és bérek száz milliójával lettek oda. De a gabona, következőleg a kenyér, nem maradtak a régi ár mellett. Ötven frank helyett a gabona zsákja Párisban 1793. februárjában 65 frank; májusban 100, aztán 150 frank; ennek következtében 1793. első hónapjaitól fogva Párisban a kenyér fontja 3 sou helyett 6 souba kerül, több déli megyében 7 vagy 8 souba, s nemsokára sok helyen 10 és 12 souba.* Mert 1791. augusztus 10-ike óta, a király bukása után, midőn ledöntötték a régi boltívet, mely még együtt tartotta a társadalmi épület megrendült köveit, a megriadt paraszt nem akar többé odaadni semmit; elhatározta, hogy visszaútasítja az assignátákat, csak csengő pénzért adja ki gabonáját. A jó gabonát rossz és piszkos papirrongygyal cserélni ki, rászedésnek tetszik előtte, és igen helyesen, mert a városi kalmároknál hónapról hónapra kevesebb árúczikket kap ugyanazon papirosért. Pénzgyűjtő és bizalmatlan létére jó

* Schmidt, id. m. I. 110. és kk. II. — Buchez et Roux, II. 416. (Lequinio beszéde, 1792. nov. 27-én.) *Moniteur*, XVII. 2. (Clermont levele, Puy-de-Dôme 1793. jún. 15.) «Tizenöt nap óta a kenyér fontja 16—18 souba kerül. Hegységeink a legszörnyűbb nyomorban vannak. A közigazgatóság egy nyolczad köblöt oszt ki személyenként, s mindenki két napig köteles várni, míg rá kerül a sor... Egy fiatal nőt agyonnyomtak, s több személy megsebesült.»

tallérokat akar, a régi képpel, hogy fazékba vagy harisnyaszárba gyűjtse; ércpénzt kell neki adni, vagy megtartja gabonáját. Mert már nem kénytelen, mint azelőtt, rögtön az aratás után megválni tőle, hogy kifizesse adóit és haszonbérét; a végrehajtó és törvényszolga nincsenek többé itt, hogy kényszerítsék: a rendetlenség és demagogia e korszakában, a tehetetlen vagy részrehajló hatalmak alatt, sem a köz-, sem a magánhitelezőnek nincs kezében a hatalom, hogy megfizettesse magát, és a sarkantyúk, melyek a majorost hajdan a szomszéd piac felé hajtották, eltompultak vagy eltörtek. Ennek következtében nem szállít oda többé, s különben is kitünő okai vannak a tartózkodásra. Az úton és a városok bejáratánál a csavargók és az éhezők megállítják és kifosztják a tele szekereket; a piacon az asszonyok ollóval felhasítják a zsákokat vagy a csőcselék által kényszerített helyhatóság leszállított árt szab a gabonára.* — Mennél nagyobb valamely város, annál nehezebben látja el piacát: mert távolabbról kell hozatnia élelmi szereit; minden megye, minden kerület, minden falu maga számára tartja vissza gabonáját a törvényes behajtás vagy az otromba erő által;

* V. ö. *La Révolution*, I. 348.; II. 275, 309. — Buchez et Roux, XX. 431. (Lecointe-Puyraveau jelentése, 1792. nov. 30.) Négy, öt, hat ezer ember összecsoportulása Eure-et-Loire, Eure, Orme, Calvados, Indre-et-Loire, Loiret és Sarthe megyékben, kik megszabják az élelmi cikkek árát. A convent három küldötte közbe akarván lépni, csak úgy menthették meg életüket, hogy magok hirdették ki a kimondott árt. — U. o. 409. (Roland levele, 1792. nov. 27.); XXI. 198. (Roland más levele, 1792. decz. 6.) «Megállítanak minden szállítmányt Lissyben, Ferté-Milonban, Ferté-sous-Jouarreban. A gabonás szekereket, melyek Párisba mennek, kényszerítik visszatérni Longjumeauig és Meauxig.»

lehetetlen a nagy gabonakereskedőknek üzletüket végeznöök; összevásárlóknak nevezik őket; a tömeg ellepi raktáraikat; legszivesebben őket akasztják fel.* Azért a kormány ki is jelentette, hogy üzérkedésök «bűn»; eltiltja kereskedésüket és maga helyettesíti őket.** — De e helyettesítés által még növeli a szűkölködést: a városok hiába tesznek gyűjtéseket, hiába adóztatják meg gazdagaikat, hiába vesznek kölcsön s terhelik túl magokat segélyforrásaik erején fölül,*** csak rosszabbá teszik a bajt. Midőn a párisi helyhatóság 12,000 frankot költ naponként, hogy olcsó áron adja el árúcsarnokában a lisztet,

* Nemzeti levéltár, F⁷. 3265. (David földművesnek és Seine-Inférieure megye igazgatójának levele, 1792. okt. 11.; a roueni külön bizottság levele, okt. 22.; a végrehajtó hatalom megbizottjainak levele, okt. 10. stb.) «Mindenfelől jelentik, hogy a munkásokat, kik az árúcsarnokba szállítnak, kerületökben aristocratáknak tekintik s úgy bánnak velök. A megyék elszigetelik egymástól magokat s kölcsönösen eltaszítják egymást.»

** Buchez et Roux, XX. 409. (Roland levele, 1792. nov. 27.) «A gabona forgalma régóta a legnagyobb akadályokra talált; alig van polgár, a ki ma ez üzletre merné magát adni.» — U. o. 417. (Lequinio beszéde): «A gabona összevásárlása a birtokosok és bérlők által csaknem egyetemes. Ennek oka a rémület; s honnan jő e rémület? az általános izgatottságból, a fenyegetésekből és a rossz bánásmódból, melyet több helyen gyakoroltak a bérlők, birtokosok és gabonaüzérek ellen, kik a gabonaférgék neve alatt voltak ismeretesek». — 1792. szept. 16-iki és 1793. május 4-iki rendelet.

*** Buchez et Roux, XIX. 51. (Cambon jelentése, szept. 22.) «Az adók nem folynak be többé a közkincstárba, mert a megyékben gabonavételre használják fel.» — U. o. XIX. 291. (Cambon beszéde, 1792. okt. 12.) «Tanúi voltatok megyéitekben, mennyi áldozatot kellett a jómódú embereknek hozniok, hogy a nélkülözőkön segítsenek. Sok városban pótdadokat vetettek ki gabonavételre s ezer másféle segítségre.»

eltávolítja a lisztkereskedőket, kik nem árulhatják ily olcsón lisztjüket; Páris 600.000 szája számára nincs elég liszt az árúcsarnokban. Midőn naponként 75,000 frankot költ a pékek kárpótlására, hozzájok vonja a környék egész népességét, mely Párisba megy olcsó kenyeret keresni; Páris és a környék 700,000 szája számára nincs elég kenyér a pékeknél. A ki későn érkezik, üresen találja a boltot; következőleg mindenki korán érkezik, azután még korábban, hajnalban, napkelte előtt, öt vagy hat órával napkelte előtt. 1793. februárjában már korán reggel hosszú sor áll a pékek ajtaja előtt; áprilisban még hosszabb, júniusban roppant hosszú lesz.* Természetesen a kenyér hiányában más élelmi szerekre vetik magokat és megdrágítják; így bármit esznek, mindig többbe kerül az evés. Vegyük ehhez a jakobinus politika különböző alkalmazásait és visszahatásait, melyek ráadásul még növelik a mindennemű élelmi szerek és minden szükséges tárgy drágaságát. Ilyen az utak borzasztó elromlása, a mi lassúbbá és költségesebbé teszi a szállítást. Ilyen a tilalom, kivinni az ércpénzt, következőleg a külföldön látni el magát. Ilyen a rendelet, mely minden jelen vagy jövő ipar- és kereskedelmi társulatot arra kötelez, hogy «osztalékainak negyedét évenként a nemzeti kincstárba fizesse». Ilyen a Vendée lázadása, mely Párist hetenként 600 ökörtől fosztja meg. Ilyen a hadseregek fogyasztása, melyek felét megeszik a poissyi piacra vitt ökröknek. Ilyen a tenger és szárazföld elzárása, mely befejezi a

* Buchez et Roux, XX. 409. (Roland levele, 1792. szept. 27.) XXI. 199. (Az ideiglenes végrehajtó tanács tanácskozása, 1792. szept. 3.) — Dauban: *La Démagogie en 1793*. 64. l. (Beaulieu naplója.) — U. o. 152.

gyáarak és nagykereskedés bukását. Ilyen Bordeaux, Marseille és a délvidék fölkelése, a mi még jobban emeli a fűszer, cukor, szappan, olaj, gyertya, bor és pálinka árát.* 1793. első hónapjaiban a marhahús fontja Párisban átlag 20 souba kerül 6 sou helyett; májusban a pálinka, mely hat hónappal előbb 35 souba került, 94-be kerül Párisban; júliusban a borjúhús fontja 5 sou helyett 22 souba kerül. A cukor 20 souról 4 frank 10 soura emelkedik; egy gyertya 7 souba kerül. — A jakobinusoktól hajtvva, Franciaország a fekete nyomorba, a pokol első körébe jutott; az első kör után mások következnek, mindegyre mélyebbek, keskenyebbek és sötétebbek; vajjon bele fog-e hullni a legutolsóba is a jakobinusok hajtása alatt?

III.

Ha a társadalmi testben a táplálkozás mindenütt lankad s néhol megszakad, világos, hogy a gazdasági gépezetben egy benső szál meg van sértve. Az is világos, hogy e szál az az érzés, melylyel az ember tulajdonához ragaszkodik, fél azt kockáztatni, nem akarja csökkenteni és gyarapítani igyekszik. Világos, hogy a valódi emberben, úgy a mint van, ez erős, kitartó, mindig rezgő és működő érzés raktára a benső erőnek, mely három negyedében vagy csaknem egészen szolgáltatja a folytonos erőfeszítést, a számító figyelmet, a kitartó akaratot, melylyel az egyén nélkülöz, töpreng, erőlködik, eredményesen dol-

* Schmidt, I. 110—130. — Rendelet az érczpenz és rudak kivitele ellen, 1792. szept. 5. és 15. — Rendelet a részvényekről vagy váltókról, 1792. aug. 24.

gozik kezével, értelmével és tőkéivel; termel, megtakarít és a maga, mint mások számára megteremti a segélyforrásokat és jólétet.* — Ekkoráig csak félig volt megsértve ez érzés, s leginkább a jómódú vagy gazdag osztályban sértették meg; következőleg csak félig rontották le hasznos erélyét, s különösen azon szolgálatoktól fosztották meg magokat, melyeket a gazdag vagy jómódú osztály nyújt; csak a tőkepenzes, birtokos, és vállalkozó munkáját nyomták el, a nagyban való, előrelátó, kiszámított munkát és termékeit, a fényűzési és kényelmi tárgyakat, és a nélkülözhetetlen élelmi szerek egyetemes jelenlétét, könnyű részletezését, önkéntes kiosztását. Hátra van még eltiporni a dolgos és tápláló idegszál fenmaradt részeit, lerontani hasznos erélyének maradványát, egész a népig kiirtani, elnyomni, a mennyire lehet, a kicsinyben való, kézi, durva munkát és elemi termékeit, elvenni bátorságát a kis boltosnak, mesterembernek, földművesnek, még a szöglet szatócsának is elvenni kedvét czukrának, gyertyájának eladásától, még a szöglet vargájának is elvenni kedvét a cipővarrástól, azt a gondolatot adni a molnárnak, hogy elhagyja malmát, a fuvarosnak kedvet adni, hogy elhagyja szekerét, a majorost meggyőzni, hogy

* Valószínű, hogy az önzetlen indokok, a felebarát, az emberiség, a haza tiszta szeretete, századrészben sem foglalnak helyet az erő összeségében, mely létre hozza az emberi cselekedeteket. S megjegyzendő, hogy ha működnek is, keverék által, csekélyebb értékű okok hozzájárulása által működnek, minők a dicsőség vágya, a szükség önmagát csodálni és helyeselni, a másvilági büntetés félelme és a jutalom reménye, melyek mind önző indokok s melyek nélkül az önzetlen okoknak nem volna hatásuk, kivéve két három lelket ezer közt.

ezentúl abból fog rá nézve állni a bölcsesség, ha túladd lovain, maga eszi meg disznáját,* nem hizlalja ökreit, sőt le sem aratja vetését. — Mind ezt meg fogják tenni a jakobinusok; mert mind ez csalhatatlan eredménye az elméletnek, melyet hirdettek s alkalmaznak. Ez elmélet szerint a nyers, hatalmas és mély ösztön, melylyel az egyén makacsul a maga és övéi számára akarja megtartani vagyonát és termékeit, épen az az egészségtelen idegszál, melyet minden áron ki kell ölni vagy megbénítani; valódi neve «önzés, hazafiatlanság», és műveletei merényletek a közösség ellen, mely egyedüli törvényes birtokosa a javaknak és műveknek, sőt a személyeknek és szolgálatoknak is. Testestül-lelkestül minden az államé, semmi sem a magánosoké, és szükség esetében az államnak joga van nem csupán elvenni a földeket és tőkéket, hanem beszedni és tetszése szerint árt szabni a gabonára és marhákra,

* Nemzeti levéltár. D. 55. I. 2-ik köteg. (Joffroy, Bar-sur-Aube-kerületi nemzeti ügynök levele, III. germinal 5.) «Hogy megmeneküljenek a behajtástól, a földművesek legnagyobb része eladta lovait és ökrökkel pótolta.» — Dufort de Cheverny emlékiratai (kéziratban, Robert de Crèvecoeur közlésében). 1793. júniusban a behajtások zápor gyanánt hűllnek, minden nyolcz napban, a gabonára, szénára, szalmára, zabra stb. . . «mindent a birtokosok tetszése szerint becsültek meg, kik levonásokkal későn és nehezen fizetnek.» Aztán jó a disznók behajtása: «Ez annyi volt, mint el-metszeni minden falusi ember táplálékát. Mivel élve szedték be, a disznók Bertalan-éjszakája következett. Mindenki megölte a magáét és beszóta.» (Blois környéke.) — Az aratás megtagadására nézve l. alább. — Dauban: *Paris en 1794*. 229. l. (Ventôse 24., Henriot napi parancsa.) «Guillon polgár a falakon kívül lévén szolgálaton, fájdalommal látta, hogy a polgárok levágták a gabonát a házi nyulak táplálékára.»

a szekerekre és igás állatokra, a gyertyára és czukorra; összevásárolni és tetszése szerinti árt szabni a varga, szabó, molnár, fuvaros, földműves, arató és cséplő munkájára. Az emberek és dolgok egyetemes lefoglalása, ez a hivatala, s az új uralkodók tőlök telhetőleg megfelelnek neki; mert a gyakorlatban a szükség sarkantyúzza őket; a lázadás ott zúg kapujok előtt; pártfogoltjaik, a badar agyak és üres gyomrok, a szükölködő és dologtalan nép, a párisi csőceselék nem érti az okos szót; találomra és vaktában követel; rögtön eleget kell neki tenni, egyremásra összetákolni a rendeleteket, melyeket kíván, még ha kivihetetlenek és kártékonyak is, táplálkozásáért kiéheztetni a vidéket, őt magát koplaltatni holnap, hogy ma táplálhassák. Az utczaiz zaj és fenyegetések közt gyorsított lépéssel haladnak; megszűnnek a jövőt tekinteni, csak a jelenre gondolnak; onnan vesznek, a hol találnak; erőszakkal vesznek; az erőszakot a durvaság által tartják fenn, gyilkossággal segítik elő a tolvajságot, szakaszonként sajátítják ki a személyeket, szakaszonként sajátítják el a tárgyakat; a gazdag után kifosztják a szegényt. — Tizen-négyszáz hónap alatt a forradalmi kormány így dolgozik két kézzel: egyik kezével befejezi a nagy vagy középbirtok elkobzását; a másikkal a kisbirtok eltörlésébe fog.

A nagy vagy középbirtok ellen elég kiterjesztenie és súlyosbitania az előbbi rendeleteket. Kifosztják az utolsó fennálló testületeket: elkobozzák a kórházak, községek, minden tudományos vagy irodalmi társaság javait.* —

* II. messidor 23-iki rendelet, a kórházak, menedék- és szegényházak stb. cselekvő és szenvedő vagyonának a nemzeti vagyonhoz való csatolásáról. (E törvény hatásáról, a kórházak pusztulá-

Kifosztják az állam hitelezőit és minden bárminémű hitelezőt: tizennégy hónap alatt 5100 millió assignátát bocsátottak ki, néha 1400 milliót, 2000 milliót egyetlen rendelettel, s így jövőre a tökéletes csödre kárhoztatják az államot; megfosztják értékétől a királyi képpel ellátott 1500 millió assignátát; önkényesen convertálják s leszállítják a főkönyv által a közadósságot, a mi már maga is részletes és tényleges csőd. Hat hónapi elzárásra ítélik azt, a ki nem fogadja el névértékben az assignátát; húsz évre, ha újra e bűnbe esik; nyaktilóra, ha szándéka hazafiatlan volt; ez elég a többi bárminemű hitelezőnek.* Kifosztják a magánosokat, egy milliárd kényszer-kölcsönt vetnek ki a gazdagokra, behajtják az érczpénzt s assignátával cserélik ki névértékben, lefoglalják a házakban az ezüstnéműt s az ékszereket, forradalmi adókat vetnek ki, mig egészen kimerítik a megadóztatott személynek nemcsak tőkéjét, hanem hitelét is,** az állam visszaveszi az

sáról, a betegek, lelenczek és sínlődők nyomoráról l. a megyefőnökök jelentéseit a IX. évtől a XII-ig.) 1793. aug. 8. és 12-iki, és 1794. július 24-iki rendeletek az akadémiákról és irodalmi társaságokról. — 1793. aug. 24-iki rendelet. 29. §., a községek cselekvő és szenvedő vagyónáról.

* Schmidt, I. 144. (1793. szept. 27. 2 milliárd; 1794. jún. 19-én 1400 millió.) — 1793. aug. 24., szept. 13-iki rendelet a főkönyv alakításáról. — Júl. 31., aug. 30. és 1793. szept. 5-iki rendelet a királyi arczképpel ellátott assignáták értéktelenítéséről. — 1793. aug. 1. és szept. 5-iki rendeletek azok ellen, kik vonakodnak névértékben fogadni el az assignátákat.

** Nemzeti levéltár, F⁷. 4421. (Okmányok a Troyesben felállított forradalmi adóról, II. brumaire 11-én.) Háromszázhetvenhárom személyt adóztatnak meg, névszerint az iparosokat, kereskedőket és birtokosokat; az adó minimuma 100 frank, maximuma 50,000 frank. — Az iratsomaghoz csatolt hetvenhat kérvény vilá-

országos javak minden részét, melyek három század óta magánosoknak voltak átengedve: hány évi munkára lesz most szükség, hogy helyreállítsák a rendelkezhető tőkét, hogy újra készítsék Franciaországban s ismét megtöltsék ama magán medenczéket, melyek magokba gyűjtik a megtakarítást, és mint valami nagy mozgató áramlatot kiöntik minden vállalat nagy kerekére? Vegyük még hozzá a vállalatokat, melyeket a forradalmi végrehajtások közvetlenül és alapjokban leromboltak, a tömegesen proscibált,* lefejezett, bebörtönzött vagy elmenekült lyoni, marseillei és bordeauxi gyárosokat és kereskedőket, megállított gyáraikat, zár alá vetett raktáraikat, a pálinkát, szappant, selymet, mousselinet, bőrt, papirost, gyapjút, posztót, vásznat, kötelet és a többit; hasonlókép Nantesban Carrier alatt, Strassburgban Saint-Just alatt és másutt mindenütt.** — «A kereskedés

gosan mutatja a kereskedelem, ipar és tulajdon számára készített helyzetet, a vagyon és hitel állapotát a polgárságban és félpolgárságban.

* Mallet-Dupan: *Mémoires*, II. 17. «Láttam csupán a marseillei kivándorlottak harminczkettedik névsorát, kiknek javait elkobozták és árúba bocsátották; 12,000-en vannak s a névsorok még nincsenek befejezve» — A főnökök jelentései (Fauchet, Varban. IX. év): «Az 1793-iki kivándorlás Livornóba és Olaszország egész partjára meglehetősen tekintélyes számú marseillei és touloni kereskedőt vitt. Ez emberek, kik általában iparkodók, százhatvan szappangyárnál többet állítottak föl ott s helyi kivített nyitottak e vidék olaja számára. Ez eseményt, a kereskedelemre való hatására nézve, a nantesi rendelet visszavonásával lehet összehasonlítani.» — V. ö. a Rhône, Aude, Lot-et-Garonne, Basses-Pyrénées, Orme megyékről szóló jelentéseket stb.

** *Külügyi levéltár*, 322. k. (Desgranges levele, Bordeaux, II. brumaire 12.) «Annyira nem beszélnek itt többé kereskedelmi ügyekről, mintha soha sem léteztek volna.»

megsemmisült», írja Párisból egy svájci kereskedő,* s azt lehetne mondani, hogy a kormány rendszeresen lehetetlenné akarja tenni. 1793. június 27-én a convent bezárja a börzét; 1794. április 15-én elnyomja a «pénzügyi társulatokat», és «megtiltja minden bankárnak, üzérnek és bármily más személynek, hogy ily nemü intézetet állítsanak, akármily ürügy és elnevezés alatt.» 1793. szeptember 8-án a községtanács pecséteket tétetett föl «minden bankárnál, váltó ügynöknél, ügyvivőnél, pénzváltónál,»** s őket magokat lakat alá teszi; kegyelemből és meggonddalva, hogy kötelesek a nevökre kibocsátott váltókat kifizetni, szabadon bocsátja őket, de csak ideiglenesen s azon föltétel alatt, hogy otthon fogva maradnak, «két jó polgár őrizete alatt.» saját költségökön. Ugyanez történik Párisban s más városokban nem csupán a kiváló kereskedőkkel, hanem a jegyzőkkel és törvénytudókkal, kiknél tőkék vannak letéteményezve s kik vagyonokat kezelnek; egy dárdás sans-culotte van irodájokban, midőn írásbeli munkáikat végzik, vagy kíséri őket az utcán, midőn ügyfeleikhez mennek. Képzeljük el egy jegyzői vagy kereskedői

* Dr. Jain: *Choix de documents et lettres trouvés dans des papiers de famille*, 144. l. (Jain Gedeon, párisi bankár levele, 1793. nov. 18.) «A nehéz és veszélyes üzletek gyakori és érzékeny veszteségeket okoznak. A segélyforrás és hitel csaknem semmi.»

** Nemzeti levéltár, F⁷. 2475. (Lhuillier, páris-megyei prokurátor syndikus levele, 1793. szept. 7. és 10.) — (A Piques-sectio bizottsági tagjainak jelentése 1793. szept. 8. és 10.) — V. ö. a Troyesban, Strassburghban, Bordeauxban stb. bebörtönzött kereskedők és törvénytudók kérvényeit. — Nemzeti levéltár, AF. II. 271. (Francastel képviselő levele): «Legalább háromezer aristocrata összevásárlót fogtak el Nantesban... és ez nem az utolsó tisztogatás.»

iroda állapotát ily rendszer mellett; a főnök oly gyorsan számol le, a mint csak teheti, nem vállal el többé semmit, a legkisebb mennyiségre szállítja le ügyeit. Társaik még tétlenebbek, határtalan henyeségre kárhozhatóvá s zár alá helyezve a közös börtönben, nem foglalkoznak többé semmi ügygel. — Általában és teljesen meg vannak bénítva a természetes szervek, melyek a gazdasági életben nagy tömegekben termelnek, kidolgoznak, bevesznek, raktárba helyeznek, megtartanak, cserélnek és átszállítanak; s ennek visszahatása alatt megzavarodnak, bedugulnak, elsorvadnak a kisebb alárendelt szervek, melyek számára a nagyok nem nyújtanak többé nyilást, közvetítést vagy táplálékot.

A kicsinyekre került a sor; bármily szenvedők, működni fognak, mint egészséges állapotban, még pedig erőltetve: megszokott merev logikájával és kurta előre látásával a convent erőszakosan rájuk teszi ügyetlen kezét; eltiporják, összeszorítják, megsebezik, hogy meggyógyítsák. Megtiltják a földművesnek az eladást, kivéve a piacon, azon kötelezettséggel, hogy mindenki oda vigye hányadrészét, ennyi meg ennyi zsákot hetenként; és katonai őrzékek kényszerítik őket, hogy kiszolgáltassák hányadrészöket;* a boltosok rendeletet kapnak, hogy «napon-

* 1793. május 4., aug. 15., 19., 20., 23. és 30-iki rendeletek. — 1793. júl. 25., aug. 15., szept. 11. és 29., 1794. febr. 24-iki rendeletek. — Camille Boursier: *Essai sur la Terreur en Anjou*, 254. l. (Buissart levele barátjához, Robespierre Maximiliánhoz, Arras, II. pluviôse 14.) «Éhen halunk a bőség közepett: azt vélem, meg kell ölni a kereskedelmi aristocratiát, a mint megölték a nemesit és papit. Egyedül a községeknek kell megengedni, hogy élelmi szerek és árucikkek raktárával birván, kereskedelmet gyakoroljanak. Ez eszme, jól kifejezve, valósítható; ekkor a kereskedés

ként és nyilvánosan bocsássák áruba a közvetlenül szükséges árucikkeket és élelmi szereket», melyeket magoknál tartanak; maximum-árt állítanak fel, melyen fölül senki sem adhat el «kenyeret, lisztet és gabonát, zöldséget és gyümölcsöt, bort, eczetet, almabort, sört és pálinkát, friss húst, besózott húst, szalonnát, marhát, száraz, sós, füstölt vagy eczetes halat, vaját, mézet, cukrot és édes olajat, lámpaolajat, gyertyát, fűtő fát, fa- és kőszenet, sót, szappant, szódát és hamuzsirt, bőrt, vasat, aczélt, öntött vasat, ólmot és rezet, kendert, lent, gyapjút, vásznat és szövetet, faczipőt, topánkát és dohányt»: az összevásárlás bűnébe esik és halálbüntetést szenved, a ki ezekből többet tart, mint a mennyit elfogyaszt; roppant birság, börtön, pelengér vár arra, ki a megszabott áron fölül ad el:* ezek a forradalmi

minden haszna a köztársaság javára, azaz az eladó és vevő javára esnék.»

* Nemzeti levéltár, AF. II. 49. (Okiratok a Belfortban behajtott forradalmi adóról, II. brumaire 30.): «Verneur (atyja) 10,000 livre birságot fizet, mint a ki elrejtette az árucikkeket, melyeket nővére letett nála, hogy kivonja a jövődő megadóztatás alól.» — Campardon, I. 292. (A strassburgi forradalmi bizottság ítéletei.) — «A Hecht-féle gyógyszertár első segéde bevádoltatván, hogy két uncia rhabarbarát és mannát ötvennégy souéért adott el, Hechtet, a tulajdonost, 15,000 livre birságra ítélik: Meyer Magdolna, részletárúsnő, Rosheimban, azzal vádoltatván, hogy egy gyertyát tiz souéért adott el, 1000 livre birságra ítéltetik, melyet köteles három nap alatt lefizetni; Braun, mézárós és korcsmáros, azzal vádoltatván, hogy egy fél palaczk bort húsz souéért adott el, 40,000 frank birságra ítéltetik, s míg ez összeget ki nem fizeti, börtönben ül, és négy órán át, lakása előtt pelengérré állítják, e felirattal: *a nemzeti pénz lealacsonyítója*». — *Recueil de pièces authentiques servant à l'histoire de la Révolution à Strasbourg* (Supplément, 21., 60., 64.): «Schnellin Mária Orsolya és Schutzmann Mária, cse-

kormány közvetlen és egyszerű segédeszközei, és ez az ő tulajdon leleménye, mely hasonlít a vad emberéhez, a ki kivágja a fát, hogy gyümölcséhez jusson. — Mert a maximum első alkalmazása után a boltos nem folytathatja tovább kereskedését; a hirtelen és erőszakolt olcsóság következtében a vevők az első napokban kiűritették boltját; * árucikkeit fele áron adván el, mint a mennyibe neki kerültek, ** csak félig kapta vissza előlegét. Követke-

léd, tej-összevásárlásról vádoltatván, az előbbit arra ítélik, hogy egész nap pelengéren álljon, e felirattal: *tej-összevásárló*, egyik kezében a pénzt, a másikban a tejes köcsögöt tartva; a második Trenner polgárnál szolgálván, Trennert 300 livre birságra ítélik, melyet három nap alatt kell lefizetnie. — Franz Dorottyát, rábizonyulván, hogy két fej salátát husz souért adott el, s ez által lealacsonyította az assignáták értékét, arra ítélik, hogy 3000 livre birságot fizessen, hat hónapra börtönbe zárassék és két órán át pelengéren álljon. — U. o. I. 18. «Egy fűszeres arról vádoltatván, hogy a cukrot a szabott áron fölül adta el, bár nem volt belefoglalva, 100.000 livre birságra és a békéig való elzárásra ítélték.» — Saint-Just és Lebas rendelete, II. nivôse 3. — «A Bas-Rhin megye хүnfenyítő törvényszékének meghagyatik, hogy mindenkinek házát hordassa le, a kire kisül, hogy pénzzel üzérkedett vagy a maximum által megszabott áron fölül adott el.» Ennek következtében nivôse 7-én lehordják Schauer szűcs házát.

* *Külügyi levéltár*, 322. k. (Haupt levele, Belfort, II. brumaire 3.) «Ide érkeve a maximum törvényét kihirdetve és végrehajtva találtam... De nem tették meg a szükséges intézkedéseket, hogy megakadályozzák az új összevásárlást a falusiak részéről, kik tömegesen mentek a kereskedők boltjaiba, elvittek minden árucikket s mesterséges inséget okoztak.»

** Nemzeti levéltár, F⁷. 4421. (A troyesi kereskedők és boltosok, névszerint gyapotárúsok, vászon-, vas- és kenderárúsok, takácsok, gyárosok, fűszeresek kérvénye a forradalmi adóra nézve. — Általában felét, néha háromnegyedét vesztik el a vételárnak.)

zöleg csak félig újíthatja meg raktárát, még félig sem, mert nem tudta kifizetni vásárlásait, mert hitele folytonosan hanyatlik, mert a kiküldött képviselők elvették készpénzét, ezüstneműjét és assignátáinak maradékát. Ezért a következő hónapban a vevők nem találnak egyebet kiürített polczain, mint a portékák alját és salakját.

Hasonlókép a maximum kihirdetése után,* a paraszt vonakodik piacra vinni élelmi-szereit, s a forradalmi hadsereg nincs mindenütt jelen, hogy erővel elvigye. A lehető legtovább kévékben hagyja aratását és panaszkodik, hogy nem talál cséplőket. Szükség esetén elássa gabonáját, vagy marháit eteti vele. Gyakran kicseréli fával, egy negyed disznóval vagy egy napszámmal. Éjjel hat mértföldet tesz, hogy a szomszéd kerületbe vigye, hol a helyi maximum magasabbra van szabva. Maga körül tudja, mily egyéneknek van még csengő tallérjok, s titokban ellátja őket. Mindenek fölött eltakarja bőségét, s mint hajdan, nyomom-

* *Külügyi levéltár*, 330. k. (Brutus levele. Marseille, II. nivôse 6.) «A maximum óta minden hiányzik Marseilleben.» — U. o. (Soligny és Gosse levele, Thionville. II. nivôse 5.) «Egy paraszt sem akar a vásárra hozni már semmit. Hat mértföldet tesznek, hogy drágábban adjanak el; következőleg a községek, melyeket hajdan elláttak, most ki vannak éhezve... A szerint, a mint érczpénzben vagy assignátákban fizetik őket, a különbség néha 200 s csaknem mindig 100 százalék.» — *Un séjour en France*, 188—189. — Nemzeti levéltár, D. I. §. 2 köteg. (Albert képviselő levele. III. germinal 19. és Joffroy, Bar-sur-Aube-kerületi nemzeti ügynök levele, III. germinal 5.) «A helyhatóságok mindig kivonták magokat a behajtások alól s a földművesekre vagy birtokosokra hárították, kik képtelenek eleget tenni. Az adózók közt a felosztás a leglázázóbb egyenlőtlenséggel történt... Részrehajlók érdekből, rokoni és baráti viszonyból».

rúságot szinlel. Egyetért a falu hatóságaival, a polgármesterrel vagy a nemzeti ügynökkel, kiknek épen úgy érdekekben áll a törvény kijátszása, mint neki; megkeni markát annak, a kit megillet. Végül üldözteti, elfogatja magát, börtönbe megy, kifárasztja megátalkodottságával a hatóság makacsságát. Ezért hétről hétre kevesebb liszt, gabona, marha jut a piacra, s a hús a mészárosnál, a kenyér a péknél mindegyre ritkább lesz. — Igy megbénítván a kínálat és eladás kis szerveit, a jakobinusoknak még csak magát a munkát kell megbénítaniok, az ügyes kezeket, a működő és erős karokat. Erre elég a szabad magán műhelyeket a kötelező nemzeti műhelylyel, a darab számra való munkát a napszámos munkával, a meghánytvetett föltételek szerint dolgozó s többet nyerni iparkodó munkás erélyes figyelmét az erővel befogott, rosszul fizetett, de henyelés és silány munka mellett is fizetett munkás figyelmetlen lanyhaságával pótolni. Ezt teszik a jakobinusok, hatalmi úton foglalva le a mindennemű munkásokat,* «mind azokat, kik hozzájárulnak a közvetlenül szükséges élelmi szerek és árúczikkek kezeléséhez, szállításához és eladásához», «a falusi embereket, kik rendesen az aratási munkákkal foglalkoznak», különösen a cséplőket, aratókat, fuvarosokat, tutajosokat, úgyszintén a var-

* 1793. szept. 29-iki (8. és 9. cikk), 1794. május 4. és 30-iki. jún. 26-iki rendeletek. — Nemzeti levéltár, AF. II. 68—72. (A közjóléti bizottság végzése, II. prairial 26.) «A fuvaros szénárúsok lovai és szekerei, melyek a szárazföldön Párisba szállítják a szén egy részét, melynek égetése Seine-et-Marne megyében történik, behajtás alá kerülnek a legközelebbi brumaire 1-ig, hogy szenet szállítsanak Párisba; ez idő alatt nem szoríthatók más szolgálatra» stb. (E kötegekben számos végzést lehet találni az élelmi szerekről és közvetlenül szükséges tárgyokról, legnagyobb részt Robert Lindet írásában.)

gákat, szabókat, vasmunkásokat és több másfélét. — A társadalmi szervezet minden pontján ugyanazt az elvet alkalmazzák ugyanazon eredménnyel. Helyettesítsük mindenütt külső, mesterséges és gépies kényszerrel a benső, természetes, éltető serkentést, s nem érünk el mást, mint egyetemes sorvadást; vegyük el az emberektől termékeiket; a mi több, kényszerítsük őket félelem által a termelésre; kobozzuk el idejüket, fáradságukat és személyöket, szorítsuk őket a fellah-k állapotára, teremtsük meg bennök a fellah érzelmeit, s nem érünk el mást, mint a fellah munkáját és termelését, azaz a munka és termelés minimumát, következőleg elégtelen termelést egy igen sűrű népesség táplálására, mely megszaporodva a magasabb és termékeny polgárosultság által, nem állhat fenn sokáig egy barbár, alsóbbrendű és terméketlen kormányzat alatt. A rendszeres és teljes kisajátítás végén megpillanthatjuk a rendszer végeredményét, nem többé az inséget, hanem az éhséget, az éhséget nagyban és az életek megsemmisülését millió számra. — A jakobinusok közt* néhány dühöngő, a ki dühöngésénél fogva világosan lát, Guffroy, Antonelle, Jean Bon Saint-André, Collot d'Herbois, látja a következményt s elfogadja az elvvel együtt; a többiek, kik nem akarják látni a következményt, csak annál megátalkodottabban alkalmazzák az elvet, és mindnyájan, nyitott vagy hűnyt szemmel, teljes erejükből dolgoznak a nyomor súlyosbitásán, melynek siralmas látványa hiába tárul fel szemök előtt.

* V. ö. *La Révolution*, II. 69. — Dauban: *Paris en 1794*. (Pourvoyeur jelentése, 1794. márczius 15.) «Nagyon rég terjesztik a hirt, hogy minden aggastyánt meg akarnak ölni; nincs hely, hol élő nem álltak e hazugsággal.»

IV.

Collot d'Herbois így irt Lyonból 1793. nov. 6-án: «Nincs itt két napra való élelem.» És másnap: «Lyon jelenlegi népessége legalább 130,000 lélekből áll; s nincs három napra való ellátása.» Aztán harmadnap: «Helyzetünk, az ellátást illetőleg, kétségbeejtő.» Aztán a következő nap: «Ki fog törni az éhség.»* — Mellette, Montbrison kerületben 1794. februárban «nem marad többé táplálék és élelem a nép számára»; mindent behajtottak és elvittek, még a vetőmagvat is, úgy, hogy a mezők ugaron maradnak.** — Marseilleben «a maximum óta minden hiányzik; még a halászok sem mennek ki többé (a tengerre), és nincs hal az élelmezésre.*** — Cahorsban, a sokszoros behajtás daczára, Lot directoriuma és Taillefer képviselő † kijelentik, hogy «a lakók több mint nyolcz nap óta nem esznek mást, mint keverék-kenyeret, mely ötödrészben búzából s többi részében zabból, árpából és kölesből áll.» — Nîmesben, †† hogy tovább tartson a fogyni kezdő gabonakészlet, a pékek és magánosok ren-

* Nemzeti levéltár, F⁷. 4435. 10. köteg. (Collot-d'Herbois levelei, II. brumaire 17. és 19.) — De Martel: *Fouché*, 340—341. (Collot-d'Herbois levelei, 1793. nov. 7. és 9.)

** De Martel, id. m. 462. (Javogues kiáltványa, II. pluv. 13.)

*** Külügyi levéltár, 330. k. (Brutus, politikai ügynök levele, nivôse 6.)

† Nemzeti levéltár, AF. II. 116. (Taillefer és Marat-Valette végzése és a loti directorium tanácskozása, II. brumaire 20.)

†† Külügyi levéltár, 331. k. (Bertrand ügynök levele, frimaire 3.)

deletet kapnak, nem szítálni többé a lisztet, benne hagyni a korpát s a «megőrölt gabonát úgy, a mint van, gyúrni és megsütni». — Grenobleban* «a pékek nem sütnek többé, a falusiak nem hoznak be több gabonát, a kereskedők elrejtik árúczikkeiket vagy készséges szomszédai által rejtetik el vagy kiviszik». — «Napról napra rosszabbúl megy, írják a huninguei ügynökök;** még azt is merik mondani, hogy ezt vagy azt a dolgot inkább a barmoknak dobják, hogysen a megszabott árban adják el.» — A városi lakók mindenütt adagokra vannak szorítva, oly csekély adagokra, melyek épen arra elegendők, hogy éhen ne haljanak. «Mióta Tarbesban vagyok, írja egy másik ügynök,** az egyének itt naponként fél font kenyérré vannak szorítva, mely egy harmadrészben búzából, két harmadban kukoriczalisztból áll; a zsarnok halálának ünnepét követő napon nem volt kenyér, épen nem volt.» — «Félfont kenyér van Évreuxben is, † s ehhez is csak nagy nehezen lehet jutni, a mi sok embert arra kényszerít, hogy a falvakba menjenek s pénzért kérjenek a földművesektől»; és «ezeknek nem igen van kenyérok, lisztjök vagy gabonájok, mert a mijök volt, kény-

* U. o. 332. k. (Chépy ügynök levele, brumaire 2.)

** U. o. 1411. k. (Blessmann és Hauser levele, brumaire 30.) — U. o. (Haupt levele, Belfort, brumaire 29.): «Azt hiszem, Marat útasítását kell itt követni s száz bitófát emelni, ha nincs elég nyaktiló az összevásárlók fejének levágására. Én legalább minden lehető megtennék a gyönyörűségért, hogy viczkádozni lássak egy ily sz...t.»

*** U. o. 333. k. (Garrigues levele, pluviôse 16.)

† *Souvenirs et journal d'un bourgeois d'Évreux*, 83—85. l. (1794. június, július.) — Szintígy Mantesban. (Dauban: *Paris en 1794*. 149. l. márcz. 4.)

telenek voltak Évreuxbe vinni a hadsereg vagy Páris számára.»

Még rosszabbul áll a dolog Rouenben és Bordeauxban: Rouenban, brumaire hónapban, a lakosoknak fejenként és naponként csak egy negyedfont kenyerek van; Bordeauxban, «három hónap óta, mondja az ügynök,* a lakosság a pékek ajtaja előtt alszik, hogy igen drágán fizessen meg ott egy rossz kenyeret, melyet gyakran meg sem kap . . . Ma sem sütöttek, s holnap személyenként fél font kenyeret fognak kapni . . . E kenyér zabból és paszulyból készült . . . A mely napokon nincs kenyér, babot, gesztenyét, rizst osztanak ki, de igen kis mennyiségben», négy uncia kenyeret, öt uncia rizst vagy gesztenyét. «Én magam nyolczszor vagy tizszer ebédeltem kenyér nélkül; szívesen lemondanék róla, ha burgonyával pótolhatnám, de ez is hiányzik.» Öt hónap multán a koplalás még mindig tart s elhúzódik egész a rémuralom utánig, nemcsak a városban, hanem az egész megyében. «Cadillac kerületben, mondja Tallien,** jelenleg a legföltétlenebb inség uralkodik; a falusi polgárok a mezők füve fölött veszekszenek egymással; én magam taraczkbúza kenyeret ettem»; a sápadt és elgyengült paraszt halvány nejjével és gyermekeivel kimegy a pusztára gyökereket ásni, és karjai nem elég erősek az eke hajtására. Hasonló

* *Külügyi levéltár*, 331. és 332. k. (Desgranges levelei, brumaire 3. és 8., frimaire 3. és 10.) «Sok paraszt nem evett kenyeret nyolcz és tizenöt nap óta; azért a legnagyobb rész nem is dolgozik.» — Buchez et Roux, XVIII. 346. (A convent ülése, brumaire 14., Legendre beszéde.)

** *Moniteur*, XIX. 691. (Tallien beszéde, 1794. márcz. 12.) — Buchez et Roux, XXXII. 423. (Julien levele, 1794. június 15.)

látvány van minden vidéken, a mely kevés gabonát termel vagy a melynek magtárait kiürítette a forradalmi harácsolás. «Indre több kerületében, írja a kiküldött képviselő,* tökéletesen hiányzik az ellátás; sőt némely községben több lakó arra a szörnyű kényszerúségre jutott, hogy makkal, korpával s más egészségtelen dologgal táplálkozzék . . .» Különösen «Châtre és Argenton kerületek jutnak oda, hogy éhen veszzenek el, ha gyors segílyt nem kapnak . . . A földművelés el van hagyva, a lakosság nagyobb része a szomszéd megyékben barangol, élelmet keresve». — És kétes, vajjon találhatnak-e. Cherben «a mészárosok nem vághatnak többé, a kereskedők tárai üresek.» Allierben «a mészárszékek és piacok el vannak hagyva, az élelem és főzelék minden neme eltűnt, a fogadók be vannak zárva». Van Lozèrenak oly kerülete, öt cantonjával, melyek közül egyetlen egy termelt felesleges rozst, hol a maximum óta csak a Gardra és Haute-Loirera kivetett behajtásokból élnek; a mit a képviselők kicsikartak e két megyéből, «azt kiosztották a helyhatóságoknak s ezek a legszükségesebbeknek; sok egész család, sok szegény, sőt gazdag ember is nélkülözötte a kenyeret, hat vagy nyolcz napon át, és több ízben.»** De

* Nemzeti levéltár, AF. II. 111. (Michaud levele, Châteauroux, II. pluviôse 18. és 19.)

** Dauban: *Paris en 1794*, 480., 492., 494. (A Sancoinskerületi nemzeti ügynök levele, II. thermidor 9.; az allieri directorium levele, thermidor 9.; a Villefort-kerületi nemzeti ügynök levele, thermidor 19.) — Morris kormányzó (levél Washingtonhoz, 1794. április 10.) «Az éhség több helyen legnagyobb kegyetlenséggel dühögött. Az emberek valósággal éhen haltak, módjok lévén kenyeret venni, ha kaphattak volna.»

még sem lázadnak fel; csak könyörögnek és kezöket nyújtják, «könyes szemekkel». — Ilyen a vidéki gyomor életrendje és engedelmessége; Páris kevésbé türelmes; azért áldozzák fel neki a többit,* nemcsak a közvagyont, a kincstárt, mely hetenként egy vagy két milliót ad neki,** hanem egész tájakat, melyeket az ő hasznára kiéheztetnek, hat megyét, mely gabonát köteles neki szállítani, huszonhat megyét, mely disznót köteles szállítani,*** a maximum árán, behajtás útján, börtön vagy vérpad kilátásával megtagadás vagy eltitkolás esetében, a forradalmi hadsereg körüljáró szuronyai alatt: mindenekelőtt a fővárost kell táplálni. — Lássuk, e kedvezmények mellett hogyan élnek és mit esznek Párisban?

* Volney: *Voyage en Orient*, II, 344. «Ha Konstantinápolyban hiányzanak az élelmi szerek, húsztartományt éheztetnek ki, hogy odaszállítsák.»

** Nemzeti levéltár, AF. II. 46., 68. (A közjóléti bizottság végzése) A kincstár Páris város pénztárába élelmi szerekre 2 milliót szállított 1793. aug. 2-án; 3 milliót aug. 14-én; egy milliót szept. 2-án; egy milliót szept. 8-án; egy milliót szept. 16-án; egy milliót szept. 23-án, és így tovább: egy milliót frimaire 10-én, egy milliót 17-én, egy milliót 22-én, két milliót 26-án; két milliót nivôse 17-én; két milliót pluviôse 5-én, két milliót pluviôse 20-án, egy milliót ventôse 7-én, két milliót ventôse 24-én, két milliót germinal 7-én, két milliót germinal 15-én. — 1793. aug. 7-től II. germinal 19-ig a kincstár már 31 milliót nyújtott Párisnak.

*** U. o. AF. II. 68. Brumaire 14., nivôse 7. és germinal 22-iki rendeletek a Páris élelmezésével terhelt megyékről. — Buchez et Roux, XXVIII., 487. (Danton beszéde a jakobinusoknál, 1793. aug. 28-án.) «Nem szűntem meg ismételni, hogy mindent oda kell adni Páris polgármesterének, ha ez lakóinak élelmezésére kívánta... Áldozunk fel 110 milliót, s mentsük meg Párisot és benne a köztársaságot.»

«Rémitő csoportosulások» a pécek ajtajánál, aztán a mészárosok és fűszeresek ajtajánál, aztán az árúcsarnokban a vaj-, tojás-, hal- és zöldségárúsoknál, aztán a kikötőben és rakodó parton a borért, fáért és szénért: ime, ez minden rendőri jelentésnek szakadatlan refrainje.* — És ez félbeszakítás nélkül így tart a forradalmi kormány tizennégy hónapján keresztül. Hosszú sorokban várnak a kenyérre, húsrá, olajra, szappanra és gyertyára, «a tejre, vajra, fára, szénre, mindenre»: ** «volt olyan sor, mely a Petit Carreau egyik fűszeresének ajtajánál kezdődött s a Montorgueil útca közepéig húzódott.» *** Reggeli három órakor, reggeli egy órakor, éjfélkor kezdenek alakulni, s óráról órára nagyobbodnak. Képzeljük e nyomorultak sorát, férfiakat és nőket, kik a földön hevernek, † ha az idő szép, különben talpon állnak, megmeredve és didegve, kivált télen, «hátokkal az eső alatt» s lábokkal a hóban, annyi hosszú órán át, a sötét, bűzös, alig világi-

* *Külügyi levéltár*, 1410—1411. k. 1793. jún. 20. és 21., júl. 21., 22., 28., 29. és 31-iki, s 1793. aug. és szept. minden napjáról szóló jelentések. — Schmidt: *Tableaux de la Révolution française*, II. k. több helyen. — Daubau: *Paris en 1794*. (névszerint II. ventôse minden napjára nézve.) — Nemzeti levéltár, F⁷. 3116⁷. (Jelentések II. nivôse hónapjáról.)

** Dauban, 138. (Ventôse 2-iki jelentés.)

*** Mercier: *Paris pendant la Révolution*, I. 355.

† *Külügyi levéltár*, 1411. (1793. aug. 1. és 2-iki jelentések.) «Reggeli egy órakor bámulva láttunk férfiakat és nőket feküdni a házak hosszában és zaj nélkül várni a boltok kinyitását.» — Dauban, 231. (Ventôse 24-iki jelentés.) A disznóvágónál, a Jardin des Plantes közelében, «hogy egy paczalt kapjanak, 3 frank 10 cent. áron, harmincz sou helyett, mint hajdan, a nők a földön heverve, kis kosarukkal, négy-öt órai állomást tartanak.»

tott, piszokkal tele utczákon ; mert olaj hiányában kioltották a lámpák felét; pénz hiányában nem köveznek, nem söpörnek többé, a szemétdombok meggyűlnek a falak hosszában.* Ott gázol a tömeg, maga is ép oly piszkos, rongyos, félrehágott és rongyos czipőkben, mert a vargák nem dolgoznak többé a magánosok számára, szennyes ingben, mert nincs többé szappan a mosásra ; és e rongyos emberek, kik ott lökdösik egymást, erkölcsileg úgy, mint testileg bepiszkolják egymást. — Az összekeveredés, az érintkezés, az unalom, a várakozás és az éj elbocsátják a durva ösztönök zabláját ; kivált nyáron vesz szabad folyást az emberek állatiassága és a párisi feslettség. «A világ leányai»** itt végzik mesterségüket ; rájuk nézve ez közbűvészet ; messziről lehet hallani «kihívó szavaikat, mértéktelen kaczagásukat» ; és a hely kényelmes nekik : oldalt a sortól, két lépésnyire, «a sötét folyosók nyitott ajtai» hívólag kínálkoznak a találgára ; többen e nők közül, kik magokkal hozták matrácukat, «ott alszanak és ezernyi borzalmat követnek el». Kitünő példa a rendes munkások leányai és nejei számára, a tisztességes szolgálok számára, kik mind ezt látják és hallják. «Férfiak,

* Nemzeti levéltár, F⁷. 3116⁷. (nivôse 9. és 28-iki jelentések.) «Páris utczái mindig gyalázatosak : bizonyára félnek elkoptatni a seprőket». — Dauban, 120. (ventôse 9.) «A Szent-Anna útca szemétdombokkal van tele azon részében, mely a Louvois-utczával határos : rakások vannak a falak hosszában, melyek tizenöt nap óta ott állnak.»

** *Külügyi levéltár*, 1411. k. (1793. aug. 9-iki jelentés.) — Mercier, I. 353. — Dauban, 530. (I. fructidor 27-iki jelentés): «Mindig nagy tolongás van a szénszállító-helyeken ; éjfélkor kezdik, reggeli egy és két óraker. Többen felhasználják az éj árnyát, hogy ezernyi illetlenséget kövessenek el.»

megállva minden sornál, kiválasztják Dulcineájokat; mások, kik még arcátlanabbak, bikamódra rohannak a nőkre, kiket egymás után ölelgetnek.» Nem a jakobinus hazafiasság testvéri csókjai ezek? Pache polgármester leánya és neje nem csókolják-e a clubokban a részeg sansculotteokat? És mit mondhat az őrség? — Elég baja van azzal, hogy feltartóztassa a másik állati ösztönt, mely vak és siket, s el van keserítve a szenvedés, remény és csalódás által.

Minden mézárszék közelében, nyitás előtt, «gyorsan rohannak a fél ökör súlya alatt görnyedő teherhordók, nehogy megtámadja őket a tömeg, mely reájok rohan s szemével látszik elnyelni a nyers húst». Utat nyitnak magoknak, a hátulsó ajtón lépnek be, és az emberek azt hiszik, hogy meg fog kezdődni a kiosztás; a csendőrök lovaikon vágatva szétszórják a nagyon sűrű tömegeket; «a község bérében álló gonosztevők» sorba állítják a nőket, kik kettesével, «dideregve» a deczemberi vagy januári hideg hajnalban, várják, hogy rájuk kerüljön a sor. De előbb,* a törvény erejénél fogva, a mézáros félreteszi a kórházak, viselős nők, gyermekágyas nők, dajkák részét, s mi több, a törvény ellenére, félre tesz egy részt a sectio forradalmi bizottsága, a jelenlevő és felügyelő

* Schmidt: *Tableaux de la Révolution française*, II. 155. (Ventôse 25-iki jelentés.) — U. o. 69. (Ventôse 2-iki jelentés.) — U. o. 126. (Ventôse 10-iki jelentés.) — Nemzeti levéltár, F⁷. 3116⁷. (II. nivôse 28-iki jelentés.) Az asszonyok kiabálnak «a mézárosok és hentesek ellen, kik semmikép sem tisztelik a maximum törvényét s csak alsóbbrendű húst adnak a szegényeknek.» — U. o. (Nivôse 6-iki jelentés.) «Szörnyű azt látni, a mit a mézárosok a népnek adnak.»

biztos, a városnegyed basái és félbasái számára, s végre a gazdag vevők számára, kik többet fizetnek. E célból «a teherhordók, széles vállaikkal áttörhetetlen gátat formálva a bolt előtt, egész ökröket visznek el»; ezek kiszolgálása után az asszonyok kiürülve találják a mézszárszéket, és sokan, «miután négy órán át várakoztak», üres kézzel kénytelenek visszatérni. Ily kilátás mellett megriadnak s zavargókká lesznek a mindennapi csoportosulások; a sorban elsőket kivéve, senki sem biztos osztályrészéről; a ki hátul van, irigyen, fojtott haraggal nézi az előtte állót. Kiabálások hangzanak, majd szidalmak és czivódások; az asszonyok* versenyeznek a férfiakkal durva szavakban és lökdösésekben; taszigálják egymást. Egyszerre megszakad a sor; mindenki előre tör; az első helyek a legerősebbeké és legdurvábbaké; a ki előre akar jutni, csak el kell taposnia szomszédjait.

Öklözés van mindennap: ** ha valamely csoportosulás nyugodt marad, a megfigyelők külön fölemlítik. Rendesen «verekszenek, *** kiragadják egymás kezéből a kenyeret; azok, a kik nem kaphatnak, kényszerítik azt,

* Mercier, u. o. 353. «Az asszonyok küzködtek a férfiak ellen, s megszokták a káromkodást... Az utolsók a sorban az első helyre tudtak surranni.» — Buchez et Roux, XXVIII. 364. (*Journal de la Montagne*, 1793. júl. 28.) «Egy polgárt megöltek, vasárnap, július 21-én, a Gravilliers utczában, a mint egy hatfontos kenyeret védelmezett, melyet a maga és családja számára szerzett. A másíknak a karját vágták el, ugyanaz nap, a Froid-Manteau utczában. Egy viselős nőt megsebesítettek, gyermekét megfojtották ölében.»

** Dauban. 256. (Ventöse 27-iki jelentés.) A Saint-Antoine külvárosi piacon: «Föl sem veszik az öklütéseket két vagy három nap óta.»

*** *Külügyi levéltár*, 1410. k. (Jelentések 1793. aug. 6—7-ig.)

kinek négy font jutott, hogy több darabban oszssa ki. A nők szivszaggató sikoltásokat hallatnak . . . A gyermekeket, kiket szüleik küldtek, megverik»; a gyöngéket a pocsolóába dobják. «A legcsekélyebb élelmi szerek kiosztásában* az erő dönt», a bordák és karok ereje; «ma reggel, írja az ügynök, több nő csaknem elvesztette életét, hogy egy negyedfont vaját kapjon». — Érzékenyebbek és erőszakosabbak lévén a férfiaknál, «nem hallgatnak, vagy nem akarnak hallgatni okos szóra:** mint harpiák rohannak» a szekerekre, melyek a piacra érkeznek; leütik a kocsisokat, a kövezetre öntik a vaját és zöldséget, oly erővel tolongnak, hogy majdnem megfúlnak és fellökik egymást; többeket, «kiket elgázoltak s csaknem összetapostak, félholtan visznek el». Mindenki magára gondol; az üres gyomrok érzik, hogy csak úgy lehetnek ellátva, ha önmagukat látják el, megelőzik a többieket, nem várják meg az élelmi szerek kiosztását, lerakását, sőt megérkezését. — «Egy csónak bor megérkezése jelezte, a tömeg oda rohant, hogy kifoszsza, és a csónak elmerült», valószínűleg sok megtámadójával.*** Más csoportok a sorompóknál megállítják a parasztok szekereit

* Dauban, 144. (Ventôse 13-iki jelentések.)

** Dauban, 199. (Ventôse 19-iki jelentések.) — Dauban: *La Démagogie en 1793*. 470. l. «Alig érkeznek meg a parasztok, midőn a női ruhába öltözött harpiák rájuk rohannak s elragadják árucikkeiket. Tegnap egy parasztot megverték az asszonyok, mert élelmi szereit a maximum szerint akarta eladni.» (1793. okt. 19.) — Dauban: *Paris en 1794*. 144., 173., 199. (Ventôse 13., 17., 19-iki jelentések.) — *Külügyi levéltár*, 1410. k. (1793. jún. 26. és 27-iki jelentések.) A gyertyás kocsik, a gyertyás és szappanos csónakok kifosztogatása.

*** Dauban, 45. (Pluviôse 17-iki jelentések.) 227. (Ventôse

és elragadják az élelmi szereket, mielőtt az árúcsarnokba érkeznek. A sorompók előtt gyermekek és nők kövekkel hajigálják a tejárúsokat, hogy rögtöni kiszolgálásra kényyszerítsék. Még távolabb, egy vagy két mértföldnyire az országúton, párisi bandák éjjel elfogják és lefoglalják a Párisba érkező élelmet: «Ma reggel, mondja egy felügyelő, a Saint-Antoine külváros szétszóródott a vincennesi úton és kifosztogatott mindent, a mit a fővárosba hoztak: némelyek fizettek, mások elvitték fizetés nélkül . . . A kétségbeesett parasztok esküdöznek, hogy többé semmit sem hoznak», és az inséget nagyobbra növeli mindegyiknek abbeli erőlködése, hogy megóvja magát tőle.

Hiába hajt be a kormány Páris számára, mint valamely ostromolt helyre, s hiába határozza meg papiroson a gabona mennyiségét, melyet minden megye, minden kerület, minden község köteles a fővárosba küldeni. — Természetesen minden megye, kerület, község igyekszik a maga számára tartani meg élelmi szereit;* a jól szabályzott szeretet önmagánál kezdődik. Kivált falun, a polgármester és a helyhatóság tagjai, magok is földművesek lévén, lanyhák, mikor arról van szó, hogy a főváros kedvéért

28-iki jelentések.) 160. (Ventőse 15-iki jelentések.) 340. — Germinal 28-iki jelentések.) 87. (Ventőse 5-iki jelentések.)

* Nemzeti levéltár, AF. II. 116. (Paganel végzése, Castres, II. pluviőse 6. és 7.) «Az összeírás rendszabálya nem felelt meg czéljának . . . A bejelentések hamisak vagy pontatlanok voltak.» — V. ö. a részletekre nézve más kiküldött képviselők levelezését. — Dauban: *Paris en 1794*. 190. (Fouquier-Tinville beszéde a conventben, ventőse 19.) «Pont-Saint-Maxence polgármestere így merészelt szólni: «Ha czukrot küldenek nekünk Párisból, akkor majd meglátjuk, oda adjuk-e tojásainkat és vajunkat.»

koplaljanak és a községet koplaltassák; az összeírásnál kevesebb gabonát mondanak be, mint a mennyi van; okokra és ürügyekre hivatkoznak, elbolondítják vagy megvesztegetik az élelmezési biztost, a ki idegen, illetéktelen és szűkölködő: etetik, itatják, megtöltik tárczáját, elnéző lesz a beszállításoknál, eltűri, hogy a falu harmadrész, fele gabonával, gyakran megromlott vagy kevert gabonával, rossz liszttel tegyen eleget kötelességének; a kiknek nincs romlott gabonájok, szomszédjaiktól szereznek; 100 köből helyett csak ötvenet visznek be, s a párisi árúcsarnokban nemcsak a gabona mennyisége elégtelen, hanem a mag megfeketül vagy kisarjadzik s a liszt megpenészedik. — Hiába teszi a kormány letéteményeseivé és segédjeivé a pékeket, mészárosokat és fűszereseket, hiába ad nekik csak 5 vagy 10 százalék nyereséget az árúczikkek részletes eladása után, melyeket nagyban szállít nekik, és hiába teremt Párisban, az ország költségén, mesterkelt árhanyatlást. — Természetesen a kenyér,* mely, hála az

* *Külügyi levéltár*, 1411. k. (1793. aug. 7—8-iki jelentések.) «Különféle sorompóknál 7500 font kenyeret tartóztattak fel, melyet ki akartak vinni.» — Dauban, 45. (napirend pluviôse 17-én.) Lámpák felállítása minden őrálláson, «kivált a Gréve-en és Passyban, a folyó megvilágítására, hogy jobban lehessen látni, nem viszik-e ki az élelmi szereket?» — Mercier, I. 355. — Dauban, 181. (Ventôse 18-iki jelentések.) 210. (Ventôse 21-iki jelentések.) — 190. (Fouquier beszéde, ventôse 19-én.) «A párisi mészárosok, kik csak a maximum árán adhatnak el, a sévresi mészárosokhoz viszik a húst, melyet vásárolnak, s oly áron adják el, a mint jónak tartják.» — 257. (Ventôse 27-iki jelentések.) «Az Égalité ház kereskedőinél esti 10 óra tájban látni lehet az aristokratákat és más önzőket, a mint jérczéket és pulykákat vesznek, melyeket gondosan kabátjok alá rejtenek.»

államnak, három souba kerül Párisban, lopva kimegy Párisból a környékre, hol hat souval fizetik; szintúgy lopva tűnnek el a többi élelmi szerek, melyeket az állam hasonló föltételek alatt szállít a többi kereskedőnek; a megszabott ár oly súly, mely kivonja a boltból; lesiklanak, mint a víz a lejtőn, nemcsak Párison kívül, hanem Párisban is. — Természetesen «a fűszeresek köpeny alatt hordatják ki a czukrot, gyertyát, szappant, vaját, száraz főzeléket, tésztát és a többit a magánházakba, hol bármily árat megadnak értők.» — Természetesen a mészáros válogatott darabjait a nagyvendéglősök, a gazdag vevők számára tartja fenn, kik annyit fizetnek, a mennyit akar. Természetesen a kinek tekintélye vagy ereje van, felhasználja azt, hogy másokat megelőzőleg és bőven lássa el magát; láttuk, hogy a bizottságok, felügyelők és forradalmi ügynökök számára félre teszik a készletet; nem sokára, ha a szájak adagokra lesznek szorítva, minden hatalmasság több adagot fog egyedül a maga szájának adatni; addig is* a sorompóknál az őrzékek elsajátítják az érkező élelmi szereket, és másnap a napiparancsban alig hogy egy kis enyhe korholás lesz büntetésök.

Ilyen a rendszer kettős eredménye: nemcsak elégtelen és rossz Páris élelmezése, hanem a rendes fogyaszt-

* Dauban, 255. (Henriot napiparancsa. ventőse 27.) «Felhívom fegyvertársaimat, ne kerítsenek hatalmukba semmiféle élelmi szert; e csekély nélkülözés el fogja némítani a rosszakaratúakat, kik szünet nélkül alkalmat keresnek megalázásunkra.» — U. o. 359. «Floréal 29-én, reggeli négy és öt óra közt, mintegy tizenöt emberből álló őrzékek a Bonnet-Rouge sectióból, élén valami biztosfélelvel, feltartóztatta az orleánsi úton az élelmi szereket és sectiójába vitte.»

tók, a sorban váró emberek csak egy részét s a rosszabbikat kapják.* Egy felügyelő, ki a gabonacsarnokban liszt-mutatványt keresett, azt írja, «hogy azt nem lehet lisztnek nevezni . . .** Órölt korpa az», és nem tápláló anyag; «a pékeket kényszerítik, hogy elfogadják; az árucarnok, igen nagy részben, csak ezzel a liszttel van ellátva.» — És húsz nappal később: «Az élelmi szerek még mindig igen ritkák és rossz minőségűek: a kenyér utálatos ízű, betegségeket okoz, melyekben sok polgár szenved, mint a hasmenésnek egy nemét, lobos betegségeket.» — Szintügy, három hónappal később, nivôseban: «Még mindig panaszkodnak a kenyér rossz minősége miatt, mely, a mint mondják, beteggé tesz sok embert; hallatlan fájdalmakat okoz a belekben, sorvasztó láz kíséretében.» — Ventôseban, «rendkívüli inség minden nemben»,*** kivált hús dolgában. A Maubert téren hat órát állnak a sorban az asszonyok, a nélkül, hogy egy negyedfontot kapnának; több mézszárszékekben egészen hiányzik. Nincs «egy uncia sem», nincs annyi sem, hogy levest

* Dauban, 341. (Az élelmi bizottság levele, germinal 23.) «Az élelmi cikkek el vannak vonva a nép szeme elől, vagy igen megrontott minőségben kerülnek eléje.» — A bizottság csodálkozik, hogy annyi élelmi cikket szolgáltatott a részletárúsoknak, s mégis oly kevés jut el a fogyasztókhoz.

** *Külügyi levéltár*, 1411. k. (1793. aug. 11—12., aug. 31., szept. 1-i jelentések.) — Nemzeti levéltár, F⁷. 3116⁷. (II. nivôse 7. és 12-iki jelentések.)

*** Dauban: *Paris en 1794*. 60., 68., 69., 71., 82., 93., 216., 231. — Schmidt: *Tableaux de Paris*, II. 187., 190. — Nemzeti levéltár, F⁷. 3116⁷. (Leharivel jelentése, nivôse 7.) — (A fegyvergyártó munkások, kik az állam zsoldjában állnak, szintén azt mondják, hogy régóta csak kenyéren és sajton élnek.)

főzzenek a betegek számára; a munkások nem találnak kocsmaikban s leves nélkül maradnak: «kenyéren és heringen élnek». Számos ember siránkozik, hogy «két hét óta nem evett húst»; az asszonyok azt mondják, «hogy nem főztek húslevest egy hónap óta». — E mellett «a főzelék bámulatosan ritka és túlságos drága»: . . . «egy nyomorúságos répa két souba kerül, s ugyanannyiba két kis hagyma»; 2000 nő közöl, kik az árúcsarnokban a bab kiosztására várnak, csak 600-nak adhatnak; a burgonya vékája egy hét alatt két frankról háromra emelkedik. «A fűszereknek nincs többé czukorjok, még a betegek számára sem», s csak félfont számra adják a gyertyát és szappant. — Tizenöt nappal később némely városnegyedben a gyertya egészen hiányzik, kivéve a sectio raktárát, mely csaknem üres és személyenként csak egyet ad; számos család a nappal fekszik le, világítás hiányában, vagy nem főzheti meg ebédjét, szén hiányában. — Különösen «a tojásokat tisztelik, mint láthatatlan istenségeket», és a távollevő vaját «istenítik».* — «Ha így tart, mondják a munkások, meg kell gyilkolnunk egymást, mert nincs többé miből élnünk.»** — «Beteg asszonyok,** csecsemő gyermekek hevernek a hóban», Páris szívében, a Vivienne utczában, a Royal-hidon, és így maradnak «mélyen be az éjszakába, hogy az átmenőktől alamizsnát kérjenek. . . .» «Minden lépésre koldusok állítják meg az embert, mind a két nemből valók, s többnyire

* Dauban, 231. (Perrière jelentése, ventôse 24.) «A vaj, melyet istenítnék.»

** U. o. 68. (Ventôse 2-iki jelentés.)

*** Nemzeti levéltár, F⁷. 3116⁷. (Nivôse 28-iki jelentések.) — Dauban, 144. (Ventôse 14-iki jelentések.)

egészségesek és izmosak», s a kik, mint mondják, munka hiányában koldulnak. Nem számítva a gyöngéket és betegeseket, kik nem merészkedhetnek a vásárlók sorába, kiket nem látnak szenvedni, kik lassan és hallgatva halnak meg otthon, «az utczákon, piaczokon csak kiéhezett, megriadt alakokkal lehet találkozni», «a polgárok roppant tömegével, mely szaladgál, egymásra rohan», kiabál, könyeket hullat «és mindenütt a kétségbeesés képét tünteti fel.»*

V.

Ha az inség ily nagy, mondják a jakobinusok, ennek oka az, hogy az összevásárlás és a maximumon fölül való eladás elleni rendeleteket nem hajtották végre betű szerint; hogy a földműves önzését és a kereskedő kapzsiságát nem fékezte meg a félelem; hogy a bűnösök nagyon gyakran megmenekülnek a törvényes büntetéstől. Alkalmazzuk e büntetést egész szigorúsággal; tegyük súlyosabbá ellenők és támogatóik ellen; szorítsuk még jobban a kényszerítő gép csavarját. Az élelmi szerek újabb és igazolt összeírása, házvizsgálatok, lefoglalása az egyesek élelmi készleteinek, melyeket nagyon bőveeknek találnak,**

* Dauban, 81. (Latour-Lamontagne jelentése, ventôse 4.)

** *Souvenirs et journal d'un bourgeois d'Évreux*, 83. «Pénteken, 1794. június 15-én, kihirdették, hogy mindenki, a kinek otthon némi gabona-, árpa-, rozs-, liszt- vagy kenyér-készlete van, köteles bejelenteni huszonnégy óra alatt, különben a haza ellenségének tekintik s gyanúsnek nyilvánítják, börtönbe vetik, törvényszék elé állítják.» — Schmidt: *Tableaux de la Révolution française*, II. 214. Passyban lefoglalnak két disznót, 40 font vaját, hat

szük adagra szorítása minden fogyasztónak, egyforma kötelező élelmezés minden fogoly számára, egyenlőségi kenyér, mely szürke, és főrészből korpából áll, minden evő száj számára, más kenyér készítésének tilalma, a sziták vagy rosták elkobzása,* «egyéni» és személyes felelőssége minden tisztviselőnek, kinek alárendeltjei ellenállnak vagy kivonják magokat a kívánt szállítmányok alól, javainak és személyének zár alá helyezése, bírságok, börtön, pelen-gér, nyaktiló a behajtások siettetésére vagy a szabad ke-reskedés elnyomására: mind ezek a megfélemlítő eszközök nagyban dolgoznak, névszerint a földművesek és bérlők ellen.

1794. áprilisától fogva** csapatostul látjuk a föld-műveseket a börtönökbe érkezni; őket is sujtotta a forradalom, s komor, megriadt tekintettel bolyongnak a börtön-udvaron, a folyosókon, nem értve többé semmit a világ folyásából. Hiába magyarázzák nekik, hogy «aratásuk nemzeti tulajdon és hogy ők csak letéteményesei,*** az

véka babot stb. Lucet polgárnőnél, ki ellátta magát, hogy házának tizenhat személyét táplálja.

* Nemzeti levéltár, AF. II. 68. A közjóléti bizottság végzése, pluviôse 23-án, emlékeztetve a brumaire 25-iki törvényre, mely eltiltja, hogy egy mázsa lisztből tizenöt font korpánál többet vonjanak ki. Rendelettel elvesznek a pékektől és molnároktól minden szitát; a ki megtartja vagy elrejtja házán kívül, «gyanúsnek tekintetik és fogságba tételük a békéig». — Berryat Saint-Prix, 357., 362. Toulouseban három személyt halálra ítélnék összevásárlás miatt; Montpellierben egy péket, két kereskedőt és egy üzért lefejeznek, mert bizonyos mennyiségű kalácsot készítettek, elrejtettek és megtartottak, oly fajta kenyeret, mely «az ellenforradalmárok kizárólagos táplálékára volt szánva».

** *Un séjour en France* (1794. április 22.)

*** Ludovic Sciout, IV. 236. (A finisterei kiküldött képviselők kiáltványa): «Néphatóságok, mondjátok meg a birtokosoknak és

új elv soha sem hatolt be s nem fog behatolni megke-
ményedett agyokba; szokásból és ösztönből mindig ellene
fognak szegülni. Kiméljük meg őket e kisértéstől; vonjuk
ki kezökből s vegyük el tényleg egész aratásukat; legyen
Franciaországban az állam egyetlen letéteményese és
osztogatója a gabonának; ő vásároljon és ő adjon el
minden gabonát szabott áron. Ennek következtében Páris-
ban * a közjóléti bizottság először is «behajt a köztársá-
ság területén létező minden zabot; . . . nyolcz napi határ-
idő alatt minden zabtulajdonos köteles beszállítani azt a
raktárba, melyet a kerület közigazgatósága fog kijelölni
számára», a maximum-áron; különben «gyanús, és mint
ilyent büntetik». Ezalatt a vidéken, még jobban kiterjesz-
kedő rendelettel, Paganel Tarnban, Dartigoyte Gersben és
Haute-Garonneban,** minden községnek meghagyják, hogy
közmagtárakat állítsanak fel magoknál; elrendelik, hogy
«minden polgár oda szállítsa mag- és liszt-, tiszta és két-
szeres búza-, rozsz-, árpa-, zab-, köles- és tatárka-készletét»,
a maximum-áron; senki sem tarthat magánál többet egy
hónapra való készletnél, 50 font lisztet vagy gabonát sze-

földművelőknek, hogy aratásuk nemzeti tulajdon s ők annak csak
letéteményesei.» — Nemzeti levéltár, AF. II. 92. (Bô, cantali kép-
viselő végzése, pluviôse 8-án): «Meggondolván, hogy a köztársá-
ságban minden polgár egy családot alkot. . . , mind azokat, kik
vonakodnának szomszéd testvéreiken segíteni azon ürügy alatt, hogy
nincs teljes készletök, gyanús polgároknak kell tekinteni.»

* Nemzeti levéltár, AF. II. 68. (A közjóléti bizottság vég-
zése prairial 28-án.) A zab maximum-ára 14 frank mázsánként;
messidor után csak tizenegy frank lesz.

** Nemzeti levéltár, AF. II. 116. és 106. (Paganel végzése, Castres, pluviôse 6. és 7., Dartigoyte végzése, floréal 23., 25. és 29-én.)

mélyenkint; ily módon az állam, melynél a raktár kulcsa van, «létrehozhatja az élelmi szerek üdvös egyenlősítését», megyéről megyére, kerületről kerületre, községről községre, egyénről egyénre; raktári őr fog vigyázni mind-egyik magtárra; maga a helyhatóság fogja kiszolgáltatni az adagokat; sőt «intézkedni fog, hogy a hüvelyes vetemények és főzelékek, a mint megérnek, gazdaságosan osztassanak ki felügyelete alatt», ennyi meg ennyi fejenkint s mindig a maximum-áron. Különben letétel, elfogás és a «rendkívüli bünyefenyítő bíróság elé való» állítás a büntetésök. Ez megtörténvén és a munka gyümölcsei felosztatván, nincs más hátra, mint magát a munkát is felosztani. E célra Maignet* Vaucluseben és Bouches-du-Rhôneban minden helyhatóságnak meghagyja, hogy azonnal két lajstromot állítson össze, az egyiket napszamosairól, a másikat birtokosairól: «ha valamely birtokosnak napi munkásokra lesz szüksége», a helyhatóságtól fog kérni; ez ki fog ennyit meg ennyit rendelni, a «lajstrom rendje» szerint, czédulával az ő számára és számokkal a kijelölt napszamosok számára. Két évi bilincs és pelengér a büntetése minden munkásnak, a ki nem iratta be magát a lajstromba vagy a ki több bért kíván a maximumnál. Két évi bilincs, pelengér és 300 livre bírság a büntetése minden birtokosnak, ki a lajstromba be nem irt munkást fogad fel vagy több bért ad a maximumnál. Ezek után nincs más hátra a gyakorlatban, mint összeállítani és rendben tartani a nevek és számok új lajstromait a harmincezer helyhatóságban, melyek nem tudnak számolni s alig tudnak írni; terjedelmes közmagtárt építeni vagy lefoglalni

* U. o. AF. II. 147. (Maignet végzése, Avignon, prairial 2.)

három vagy négy csürt községenkint, hogy ott elrothadjon a rosszúl szárított és összekevert gabona; 100,000 raktári ört és megvesztegethetetlen kimérőt fizetni, kik a letétből semmit sem fognak elvenni barátjaik, sem magok számára; az élelmezési bizottság 35,000 alkalmazottjához* 200,000 helyhatósági irnokot csatolni, kik el fogják hagyni mesterségöket és ekéjüket, hogy ingyen végezzék a mindennapi kiosztásokat; még szabatosabban: négy-öt millió tökéletes csendőrt tartani fenn, minden családban egyet-egyet, állandóan, hogy jelen legyen a mindennapi vételeknél, eladásoknál vagy alkudozásoknál, és minden este igazolja a sütőteknő tartalmát; szóval, Franciaország felét sarkába állítani a másik felének. Ily föltételek mellett biztosítva van az élelmi szerek termelése és kiosztása: elég e célra egész Franciaországban behozni a munka összeírását és a gabona fogságát.

Szerencsétlenségre, a paraszt nem ért az elmélethez, de ért az üzlethez; közletről számít, és a tények, melyek szerint okoskodik, mind pozitívek, nyilvánvalók és parlagiak lévén, más véleményre vezetik:** «Messidorban el-

* *Moniteur*, XXIII. 397. (Dubois-Crancé beszéde, 1795. május 5.) «A kereskedelmi (és élelmezési) bizottság 35,000 hivatalnokot számlált szolgálatában.»

** Nemzeti levéltár, AF. II. 68. (A közjóléti bizottság végzése, prairial 28-án.) — II. messidor 8-iki rendelet: «A jelen aratás mindennemű magja és takarmánya a kormány behajtása alá esik.» — Uj összeírás, mindenki köteles bejelenteni aratásának mennyiségét, igazolás, elkobzás a helytelen bejelentés esetében, kötelesség csépelni. — Dauban, 490. (A villeforti nemzeti ügynök levele, thermidor 19.) A földművelők okoskodása és számítása: kevesebbet vetnek, «nem annyira munkás kéz hiányában, mint inkább azért, hogy tönkre ne jussanak, nagy költséggel végezvén a vetést és

vették minden tavalyi zabomat 14 frankjával assignátákban, és thermidorban el fogják venni 11 frankjával minden idei zabomat; ily áron nem fogok többé vetni; nincs is rá szükségem magam számára, mert elvették tőlem lovaimat a hadsereg szekerei számára. Rozst és búzát, sok rozst és sok búzát termelni, mint hajdan, ez is annyi, mint vesztéssel dolgozni; csak egy keveset fogok termelni magam számára, sőt, ha mindenemet behajtják, még évi készletemet is, inkább ugaron hagyom földemet. Ime a három hónapon fölüli élő disznókat elvették; óvatosságból előre leöltem az enyémet, s most sós hordóban van; de a besózott húst épen úgy be fogják hajtani, mint a többit; az új mindent-megevők rosszabbak, mint a régiek. Még hat hónap, és éhen halunk; többet ér azonnal keresztbe tenni karjainkat és börtönbe menni; itt legalább eltartanak, és semmit sem teszünk.» Valóban ezrével börtönöztetik be magokat, kisbirtokosok és bérlők, és Lindet,* az élelmezési bizottság élén, rémülettel

aratást, melyet, mondják, nem kapnak vissza egészen, ha ily alacsony áron adják el gabonájokat.» — Nemzeti levéltár, AF. II. 106. (Dartigoyte levele a gersi és haute-garonnei nemzeti ügynökökhöz, floréal 25-én): «Itt azt mondják, hogy közvetlenül az aratás után elvisznek minden magot, még élelemre valót sem hagyva; felhozzák, hogy meg fognak keríteni minden besózott készletet s a földműveseket az éhség borzalmainak szolgálatják ki.»

* *Moniteur*, XXII. 21. (Lindet beszéde, 1794. szept. 20.) Sokáig féltünk, hogy a földeket nem művelik, a legelőkre nem bocsátnak barmokat, míg a fogházakban tartják a földek és legelők birtokosait vagy bérlőit. — Nemzeti levéltár, D. I. §., 1 köteg. (Bar-sur-Seine kerület levele, III. ventôse 14.) «A maximum következtében elrejtették a gabonát; a felelősség melletti nyugtatványok tönkretették és kétségbeejtették a fogyasztókat. Valóban hány bol-

veszi észre, hogy a földeket többé nem művelik, hogy többé nem tenyésztenek barmokat, hogy a jövő évben nem lesz mit enni Franciaországban és talán már az idén sem.

Mert rendkívüli esemény történt, hallatlan Európában, csaknem hihetetlen azokra nézve, kik ismerik a francia parasztot s a munkához való ragaszkodását. Azon a mezőn, melyen saját kezével, annyi fáradsággal szántott, vetett, trágyázott, boronált és gyomlált, azt a becses aratást, mely az ő aratása s melyet hét hónap óta vágyó szemmel őriz, most, midőn megérett, nem akar többé fáradságot venni, hogy learassa; másokért fáradna; mivel a jelen aratás a kormányé, viselje maga a kormány a végső költségeket; vállalja magára, hogy lekaszálja, kérébe kösse, kazalba rakja, elszállítsa és kicsépelje. — Erre a kiküldött képviselők felkiáltanak, és mindegyikök, jelleméhez képest, megvastagítja vagy megszelidíti hangját. «Sok földműves,* írja Dartigoyte, megfoghatatlan fitymálást szeneleg e pompás aratás iránt; csak a ki látta,

dogtalant fogtak el, zártak el, koboztak el, birságoltak meg és tettek tönkre, mert tizenöt, húsz mértföldre mentek gabonát keresni nejeik és gyermekeik táplálékára!»

* AF. II. 106. (Dartigoyte körlevele, floréal 25.) «Át kell vinned gyakorlatba azt a szabályt, hogy a helyhatósági tiszteteket felelősekké tedd, ha nem művelik a földeket.» — «Ha valamely polgár külön kenyérrel bátorkodik bíni, mely különbözik a községi munkások és földművesek kenyerétől, azt a törvényszék elé állítom, a helyhatósággal egyetemben, mint a mely főbűnös volt, hogy ezt eltúrta... Szorítsd, ha szükséges, három negyedrésze a nem munkás polgároknak engedélyezett kenyeret, mert az uracsoknak és úri nőknek vannak segélyforrásaik s különben is tétlen életet visznek.»

mint magam, csak az hiheti el, mennyire el van hanyagolva a gabona némely részekben, mennyire el van fojtva a fű által . . . Hajts be, ha szükségesnek mutatkozik, ebből vagy abból a községből bizonyos számú lakost, hogy valamely más községben dolgozzanak . . . Mint rossz polgárt, *mint royalistát* kell büntetni mindenkit, a ki vonakodik a munkától, a década napjának kivételével.»

«Nemes barátai a természetnek, írja Ferry,* vigyétek be, tegyétek örökkéssé magatok körül a közös munka szokását, és kezdjétek ez aratással . . . Ne kimélgétek a henye nőket és férfiakat, a társadalom élőszeit, a kik kétségkívül köztetek is vannak néhányan. Oh! mit! rest férfiakat és nőket túrnénk magunk között? Hol volna hát a köztársasági rendőrség? . . . A jelen rendelet vétele után minden község helyhatósági tisztjei azonnal hívják össze a polgárnőket az Örökkévaló templomában és kössék lelkükre a törvény nevében, hogy az aratási munkára adják magukat. A mely nők nem felelnek meg e hazafias kötelességnek, ki lesznek zárva a gyűlésekből, nemzeti ünnepekből, és a jó polgárnők felhivatnak, hogy zárják ki őket házaikból. A jó polgárok felhivatnak, hogy e mezei ünnepnek adják meg az *érzelmes jelleget*, mely megilleti.» — És a programmot végrehajtják, majd idyll alakjában, majd robot módjára. Avignon környékén** a parancsnokló tábornok, az önkéntes csapatok, a hazafiak, «a hazafiak nejei és leányai» beírják magokat az aratók közé. Arles

* AF. II. 111. (Ferry levele. Bourges, messidor 23., a «néptársaságbeli testvéreihez», és «Indre és Cher polgárnőihez».)

** *Moniteur*, XXI. 171. (Avignoni levél, messidor 9., és az arlesi jakobinusok levele.)

környékén «a helyhatóság minden lakost behajt; őrijáratokat küldenek a falvakba, hogy az aratásnál dolgoztassák mind azokat, kik más munkával foglalkoztak». A convent a maga részéről elrendeli,* hogy ideiglenesen kiszabaduljanak, «a földművesek, kézimunkások, aratók, a hivatásbeli kézművesek és mesteremberek, a falvakban, mezővárosokban és községekben, melyeknek népessége 1200 lakoson alul van, s a kik mint gyanúsak le vannak tartóztatva». Más szóval, a physikai szükség hallgatást parancsolt a képtelen elméletnek; mindenek előtt be kellett szállítani az aratást, visszaadni a munkának a nélkülözhetetlen karokat. Franciaország vezetői kénytelenek voltak, ha csak egy pillanatra is, és az utolsó pillanatban, megállapodni a tátongó örvény, a közeli és jelen éhség előtt: Franciaország feléje siklott, s csoda által történt, hogy nem zuhant bele. Négy, egyidejű véletlenség, ez utolsó órában, visszatartóztatta az örvény szélén. Rendkívüli véletlen szerencse következtében** a tél nagyon enyhe volt; a főzelékek, melyek pótolják a kenyér ritkaságát s helyettesítik a távollevő húst, áprilistól és májustól fogva táplálékot nyújtanak, és az ép, nagyszerű, csaknem önkéntes aratás három héttel előre van. — A második véletlen szerencse

* *Moniteur*, XXI. 184. (Messidor 21-iki rendelet.)

** Morris kormányzó (levelezés Washingtonnal, 1794. márczius 27-iki és április 10-iki levél.) «Az idény oly rohamossággal halad előre, melynek nincs példája: a rozs kalászbán, a here virágában van; bámulatos látni, hogy április közepén oly nagyok a baraczkok, mint a galambtojások... Délen, hol az inség nagyobb volt, azt kell hinnem... hogy a föld táplálékot kezd nyújtani lakóinak. Olyan fagy, minőt a mult (1793.) évi májusban tapasztaltunk, jobban előmozdítná az éhséget, mint Európa minden hadserege és hajóhada.»

következtében, a nagy amerikai szállítmány, 116 gabonával terhelt hajó, 1794. jún. 8-án Brestbe érkezik, daczára az angol czirkálásnak, hála a hajóhad önfeláldozásának, mely földözte s mely nyolcz nappal előbb összetörette magát érette. — A harmadik szerencse az volt, hogy a diadalmas hadseregek ellenséges földre léptek s a külföldön tett behajtásokból táplálkoznak, Belgiumban, Pfalzban, az olasz és spanyol határos tartományokban. Végre, legfőbb szerencsére, Robespierret, Saint-Justöt, Couthont, a párisi községtanácsot, az elvi jakobinusokat lefejezik július 28-án, s velök megbukik a hatalmi socialismus; ettől fogva nagy hasadékok támadnak a jakobinus épületen, mely össze fog dőlni. Tényleg nem tartják fenn többé a maximumot; 1794. deczember végén a convent jogilag is eltörli: a földművesek tetszésök szerint adnak el, még pedig két áron, a mint assignátákban vagy érczpenzben fizetik őket; újra reményt, bizalmat, bátorságot nyertek; 1794. októberében és novemberében magoktól végzik munkáikat és vetéseiket, s magoktól fogják végezni, még függébben, aratásukat 1795. júliusában. — De az elcsüggedésből, melybe a rendszer négy hónapja merité őket, meg lehet itélni a levertséget, melybe a végnélkül fentartott rendszer alatt sülyedtek volna. Igen valószínűleg a terület felén egy vagy két év multán semmivé vagy terméketlenné lett volna a földművelés. Máris, minden intés vagy fenyegetés mellett tétlen maradt a paraszt, látszólag érzéketlen és süket, mint a túlcsigázott igás barom, mely az ütések alatt megbicsakolja magát vagy leroskad s nem mozdul meg többé. Bizonyára épen nem moczczant volna meg többé, ha Saint-Just, torkánál fogva, tetőtől talpig megkötözte volna, mint Strassburgban tette, spartai uto-

piájának sokszoros bogaival; látni lehetett volna, mivé lesz a munka és mily semmi az, a mit termel, midőn az állam napszámosai, közigazgatási bábok, humanitárius automatok végzik. Megtették e kísérletet Chinában a tizenegyedik században, elvek szerint, sokáig, szabályosan, a mindenható s jól fölszerelt állam keze által, a világ legmunkásabb és legjózanabb emberein, és ez emberek myriadonként haltak el, mint a legyek. Hogy a francziák 1794. végén s a következő években nem haltak el úgy, mint a legyek, annak oka az volt, hogy a jakobinus kormányzat nagyon korán meglazult.

VI.

De ha a jakobinus kormányzat, életben maradt alapítóinak daczára, thermidortól fogva fokonkint meglazul, ha a főkötélék, mely az embert nyakán szoritotta, elszakadt azon pillanatban, midőn az ember fuldokolni kezdett: a többiek, melyek még körülfonják, még mindig kitartanak, kivéve, hogy más helyen gyakorolják szorításukat; sőt több szíj, rémitően megkeményedve, mélyebbre hatol a húsba. — Első sorban, a behajtások tovább tartanak; nincs semmi más mód a hadseregek és városok ellátására; a csendőr mindig útban van, hogy beszolgáltassa minden falu által gabona-illetményét, még pedig a törvényes áron. — Katonai végrehajtások, elkobzások, birságok és börtön várnak az ellenszegülőkre: a kerület fogházába viszik s ott őrzik őket «saját költségekön», férfiakat és nőket; III. pluviôse 17-én huszonkettőt a Barsur-Aube kerületben; germinal 7-én negyvenötöt a troyesi

kerületben; ugyanaznap negyvenötöt a Nogent-sur-Seine kerületben; nyolcz nappal később más húszat, ugyanazon kerületben s az egyedüli Traine községben.* — Bizonyára nem kellemes a földművelők állapota, s a közerőtől szolgált közhatalom mindent kicsikar tőlök, a mit lehet, azon az áron, melyen akarja; sőt nemsokára természetben fogja kicsikarni tőlök adójok felét, s jegyezzük meg, hogy ez időben csupán a közvetlen adók 12—13 sout vannak le frankonkint a jövedelemből. De mégis, ez állapotban, mely olyan, mint a muzulmán föld munkásaié, a francia

* Nemzeti levéltár, AF. II. 73. (A calvadosi directorium levele, III. prairial.) «Egy szem gabonánk sincs a magtárban és a börtönök tele vannak földművesekkel.» — Nemzeti levéltár, D. 1. §., 3. köteg. (Albert képviselő által kiadott elfogási rendeletek, III. pluviôse 19., germinal 7. és 16.) — A behajtás részleteire, nehézségeire és kellemetlenségeire nézve lásd ez iratcsomagot s az öt megelőzőt vagy következőt. — (A Nogent-sur-Seine-kerületi nemzeti ügynök levele, III. germinal 13.) «A kerületi törvényszék elé idéztetem nagyszámú földművest és birtokost, kik késtek beszállítani az illetményt, melyet illető helyhatóságaik rájuk róttak... A nagy többség kijelenté, hogy soha sem lesz képes beszállítani az egészet, még vetőmagjokat is elveszik. A törvényszék kimondta a nevezett mag elkobzását s a kívánt mennyiség értékének megfelelő bírságot azokra, kik túladtak rajta... Kötelességem volna most végrehajtani az ítéletet. De meg kell jegyeznem, hogy ha nem mérséklitek e bírságot, többen közülök kétségbeesésig fognak jutni. Ezért várom válaszotokat, hogy hozzá alkalmazkodjam.» — (Ugyanez ügynök másik levele, germinal 9.) Lehetetlen ellátni a villarceauxi piacot; hét községet, melyet e célra rendeltek, megakadályoz a sézannei kerület, «mely folytonosan fegyveres erőt tart ott, hogy elvigye a gabonát, a mint kicsépelik.» — Érdekes látvány a hivatalos ügynököknél az inquisitor érzelmessége és a műveltség legalacsonyabb foka. (A magincourti helyhatóság jegyzőkönyve, ventôse 7. Megjegyzendő, hogy a megérthetőség végett kénytelenek vagyunk ki-

paraszt, mint a syriai vagy tunisi paraszt, még fentarthatja magát; mert a maximum eltörlése következtében a magán alkuk szabadok lettek, s ez által kárpótolja magát. Mivel a magánosoknak s még a városoknak is* közös megegyezéssel, meghányt-vetett föltételek szerint ad el, oly drágán adja, a mint akarja, s annál drágábban, mert a törvényes behajtások félig kiüritették a csűröket és kevesebb zsák marad több vásárló számára; következőleg a mit elveszít a kormánynál, visszanyeri a magánosokon; egészben véve haszna van, s ezért míveli tovább a földet.

De mind az a súly, melytől megkönnyebbül, visszaigazítani helyesírását.) «A nevezett Croiset, csendőr, minden hátralékos polgárhoz elkísérte a nemzeti ügynököt, mely hátralékosok közt senki sem tagadta meg az engedelmességet, csak Manchin János, kit nem lehet be nem pörölni, tekintve, hogy egészen önző s csak a maga számára akar. Kijelentette nekünk, hogy ha aratása előtt való napon maradéka volna, megosztaná azt a polgárokkal, kiknek szükségök volna rá. Hajh igen! lehetséges-e be nem hörtönözni ily önzőt, ki csak maga számára akar, polgártársainak kárával? Bizonyságú szolgál, hogy három kutyát tart magánál, legalább százötven szárnyast s még galambokat is, a mi oly mennyiségű gabonát emészt föl, a mi képes megakadályozni, hogy eleget tegyen minden behajtásnak. El lehetne kutyák nélkül, mert zárt udvara van: hasonlókép megelégedhetnék harmincz tyúkkal, és akkor képes lenne eleget tenni a behajtásoknak.» — Ez okirat így van aláírva: «Bertrand agen». — E jelentésre Manchint saját költségén bebörtönzik Troyesban.

* Nemzeti levéltár, AF. II. Bar-sur-Seine-kerület levele, III. ventôse 14. A maximum eltörlése óta «a lakosok harmincz-negyven mértföldnyi útat tesznek, hogy gabonát vegyenek.» — A troyesi helyhatóság levele, ventôse 15. «Az ár szerint, melyet a gabonáért tovább is kölcsönös megegyezés után fizetünk, a kenyér fontja a legközelebbi décadaiban 15 soubá fog kerülni.»

esik a túlterhelt vásárlóra, és a forradalmi intézmény egy másik eredménye által e már is roppant súly tizszeresen, majd százszorosán megnehezül. — Valóban, az egyetlen pénz, mely a magánosok kezében van, elolvad kezökben s magától megsemmisül. Mihelyt megszűnt a nyaktiló működni, az assignáta, elvesztve mesterkélrt értékét, valódi értékére szállt alá. 1794. augusztusban 66 százalékot veszít: októberben 72 százalékot; decemberben 78 százalékot; 1795. januárban 81 százalékot; s ettől fogva a szakadatlan, szörnyűséges kibocsátások, 500 millió, majd egy milliárd, végre két milliárd, *havonkint*,* rohamosan siettetik a hanyatlást. Mennél kisebb az assignáták értéke, annál többet köteles a kormány kibocsátni, hogy költségeit fedezze, s mennél többet bocsát ki, annál jobban lenyomja értéköket, úgy, hogy az árhanyatlás növeli a kibocsátást, és így tovább, míg végre az assignáta semmit sem ér. — 1795. márczius 11-én a Lajos-arany ára assignátában 205 frank; május 11-én 400 frank; június 12-én 1000 frank; október hónapban 1700 frank; november 13-án 2850 frank; nov. 21-én 3000 frank; és hat hónap mulva 19,000 frank. Következőleg a 100 frankos assignáta 1795. júniusban 4 fran-

* Schmidt: *Pariser Zustände*, I. 145—220. — (A börze új megnyitása, 1795. április 25.) — U. o. I. 322. II. 105., 82. — *Memoirs of Teobald Wolfe Tone*, 200. l. (1796. febr. 3.) Havreban a Lajos-arany ekkor 5000 frankot ér, s a hat frankos tallér megfelelő arányban. — Párisban (február 12-én) a Lajos-arany 6500 frankot ér s egy ebéd két személyre a Palais-Royalban 1500 frankba kerül. — Mayer (*Frankreich im 1796.*) egy ebédre, melyet tiz személynek ad, 300,000 frankot költ assignátákban. Ez időtájt egy bérkocsi-menet 1000 frankba kerül; a bérkocsis 6000 frankot kér egy órára.

kot ér; augusztusban 3 frankot; novemberben 15 sout, aztán 5 sout. — Természetesen ily arányban ment fel az élelmi czikkek ára: 1796. január 2-án Párisban a kenyér fontja assignátában 50 frankba kerül; a hús fontja 60 frankba; a gyertya fontja 180 frankba; egy véka burgonya 200 frankba; egy palaczk bor 100 frankba. Képzeljük el ezek szerint, ha tudjuk, a boldogtalan tőkepenzések, évdíjasok, hivatalnokok, városi munkások, dologtalan mesteremberek,* szóval mind azok nyomorúságát, kiknek a megélésre nincs egyebök egy vékony csomag assignátánál vagy kiknek karjait nem veszik igénybe a nélkülözhetetlen munkákra, s a kik közvetlenül, saját kezökkel, nem hozzák létre a bort, a gyertyát, a húst, a burgonyát és a kenyeret.

* *Correspondance de Mallet-du-Pan avec la cour de Vienne*, I. 253. (1795. júl. 18.) «Nem úgy van ma, mint a forradalom első napjaiban, mely akkor csak a társadalom bizonyos osztályaira súlyosult; most mindenki érzi a csapásokat minden órában, a polgári élet minden részében. Az árúczikkek és élelmi szerek naponkint sokkal nagyobb arányban emelkednek, mint az assignáták hanyatlása. Páris nem más, mint zsidóvárosok városa... E roppant verseny az ingóságok vásárlásában hetenkint 25 százalékkal emeli a czikkek árát. Ugyanígy van az élelmi szerekkel. Egy zsák gabona, mely három mázsát nyom, e pillanatban 9000 frankot ér, a faggyú fontja 36 frankot, egy pár czipő 100 frankot. Lehetetlen, hogy az iparosok ily erős és rohamos arányban emeljék napszámaikat.» — V. ö. *Lord Malmesbury's Diaries*, III. 290. (1796. okt. 2.) 1795-től fogva nagy jövedelmök van a birtokos és termelő parasztoknak; 1792-től 1796-ig összehalmozták és elrejtették az érczpenz legnagyobb részét; «volt hátorságuk és ügyességök megvédeni kincsöket a forradalmi kormány minden erőszakossága ellen»; következőleg az assignáták értékvesztésekor hihetetlen olcsón vették a földbirtokot: 1796-ban sokat művelnek és termelnek.

Azonnal a maximum eltörlése után* megkétszereződött az éhség kiáltása; hónapról hónapra fájdalmasabban és erősebben tör ki, a mily mértékben drágábbak lesznek az élelmi szerek, kivált 1795. nyarán, az aratás közeledtével, midőn az 1794-iki aratáskor megtelt magtárak kiürültek. És az éhezők, kik kiáltanak, milliójával vannak: mert Franciaországban több megye nem termel elég gabonát saját fogyasztására; ez fordul elő több kerületben a gabonában termékeny megyékben is; ez fordul elő minden városban, nagyokban és kicsinyekben; és minden faluban számos paraszt koplal, mert nincs földje, hogy élelmet vonjon ki belőle, vagy mert az erő és egészség, a munka és bér hiányzik nálok. — «Több mint tizenöt nap óta, írja Seine-et-Marne helyhatósága,** községünknek

* Nemzeti levéltár, AF. II. 72. (A montpellier-i kerület közigazgatóinak levele a conventhez, III. messidor 26.) «Nivôse 4-iki rendeletek megszüntették a maximumot; e rendszabálynak, melyet a jogosság és közérdek hozott létre, nem volt az a hatása, melyet vártatok tőle.» Az inség megszűnt, de a drágaság csodaszerű: a földműves 470—670 frankon adja el gabonájának mázsáját.

** Nemzeti levéltár, AF. II. 71. (Champs község tanácskozása, Lagny kerületben, II. prairial 22-én. A meaux-i kerület prokurátor syndikusának levele messidor 3. Rozoy helyhatóságának [Seine-et-Marne] levele, messidor 4.) — U. o. AF. II. 74. (Az émerainville-i helyhatóság levele, a meaux-i directorium bizonylatával, messidor 14.) «A község csak zabkenyeret szerezhet lakóinak; ennek vételéért is messzire kell menni. E rossz minőségű táplálék, a helyett hogy erőt adna a földművelés munkáihoz szokott polgároknak, elveszi bátorságukat s betegekké teszi őket, és ez az oka, hogy a szénát nem készíthetik elég tevékenyen, igen ritka lévén már a munkás kar.» — Champsban «a szénakaszálási munka megkezdődne már; de a munkások, élelem hiányában, nem képesek megtenni.»

legalább 200 polgára van kenyér, gabona és liszt nélkül: táplálékuk nem volt egyéb, mint korpá és főzelék. Fájdalommal látjuk, hogy a gyermekek táplálék nélkül maradnak, a kiapadt dajkák nem szoptathatván őket; az aggasztánok összeroskadnak az elgyöngüléstől; a fiatal emberek a mezőkön maradnak, gyöngeségből, nem tudván tovább dolgozni . . .» És a kerület többi községe «körülbelül ugyanazon helyzetben» van. — Hasonló látvány van az egész Ile-de-Franceban, egész Normandiában, egész Picardiában. Dieppe környékén a falvakban* «egész községek füvel és korpával táplálkoznak . . .» — «Képviselő polgárok, írják a közigazgatók, nem bírjuk ki tovább; polgártársaink szemünkre vetik, hogy minden gabonájukból kifosztottuk a nagy községek javára.» — «Minden ellátási eszközünk ki van merítve», írja a louviersi kerület;** «több mint egy hónapja arra szorultak itt, hogy korpából és főtt füvekből készült kenyeret esznek, s még e durva táplálék is igen ritkává lesz. Vegyétek tekintetbe, hogy 71,000 alattvalónk van, kik e pillanatban prédául vannak dobva az inség legnagyobb borzalmainak s hogy már nagy számuk elveszett, némelyek éhségtől, mások a táplálékul használt rossz ételmi szerek okozta betegségektől.» A caeni kerületben*** megtámadják «a zöld borsót, a

* Nemzeti levéltár, AF. II. 73. (A dieppei kerület directoriumának levele, prairial 21.)

** U. o. (A louviersi kerület közigazgatóságának levele, prairial 26.)

*** U. o. (A caeni kerület prokurátor syndikusának levele, messidor 23. — Porcher képviselő levele a közjóléti bizottsághoz, messidor 26. — Ugyanannak levele, prairial 24.) «E megye (Calvados) helyzete borzasztónak tűnt föl előttem . . . E megye nyomo-

lóborsót, a babot, a koránérő árpát, a rozst»; az anyák és gyermekek a mező kellő közepén rájuk vetik magokat, más táplálék hiányában; minden főzelék föl van már emésztve; a bútorok, a nélkülözö osztály jóléte, az önzö földműves zsákmányai lettek; ez osztálynak nincs többé mit eladnia, következöleg nincs semmije, a mit arra fordíthatna, hogy egy darab kenyeret szerezzen vele.» — «Lehetetlen, írja a kiküldött képviselő, új segély nélkül megvárni az aratást. Míg korpa volt, a nép azt evett; ma már nem találhat azt és a kétségbeesés tetőpontján van. A nap nem süttött ki, mióta itt vagyok; az aratás egy hosszú hónappal el fog késni. Mit tegyünk? hova legyünk? — Picardiában, írja a beauvaisi kerület* «a községek nagy többsége bejárja az erdőket», hogy ott gombát, szedret, vad gyümölcsöket keressenek. «Boldogoknak vélik magokat, mondja a bapaumei kerület, ha megoszthatják az állatok táplálékát.» — «Sok községben, jelenti a verviersi kerület, a lakosok oda jutottak, hogy csak füvekből élnek.» «Egy tömeg család, egész községek, mondja a laoni kerület biztosa, két és három hónap óta

rúságát az élelmi szerek dolgában nem lehet túlozni; a baj tetőpontján van.»

* Nemzeti levéltár, AF. II. 74. (A beauvaisi kerület közigazgatóinak levele, prairial 15.) — A bapaumei kerület közigazgatóinak levele, prairial 24.) — A vervinsi kerület közigazgatóinak levele, messidor 7. — A laoni kerület által kiküldött biztos levele, messidor 1.) — V. ö. u. o. Az abbevillei kerület levele, prairial 11. «A gabona mázsáját 1000 frankon adják assignátában, vagy inkább a földművesek nem akarnak több assignátát, egyedül az ércpénz szerezhethet gabonát, s mivel a nép legnagyobb része nem adhat nekik ércpénzt, elég kegyetlenek az egyiket ruhája egy részétől megfosztani, a másiktól bútorait kérni,» stb.

kenyér nélkül vannak, s csak korpából vagy füvekből élnek . . . Családanyák, gyermekek, aggastyánok, viselős nők, kik kenyeret kérni mennek a directoriumhoz, gyakran karjaikba roskadnak az elgyöngüléstől.»

Különben bármily nagy az inség a falvakban, még rosszabb a városokban; s ennek bizonyítéka, hogy a városi éhezők szétoszlanak a vidéken, hogy akármily enni valót keressenek, akármily módon, és leggyakrabban hiában. — «Polgártársaink három negyedrésze, írja Rozoy helyhatósága,* kénytelen felhagyni munkájával, hogy ideoda futkosson a falvakban, a földműveseknél, kenyeret kérve pénzért, több könyörgéssel, mint a legboldogtalanabb szükölködők, és a legnagyobb rész könyben úszó szemekkel tér vissza, mert nem találhatott nem csak egy véka gabonát, de még egy font kenyeret sem». — «Tegnap, írja Montreuil-sur-Mer helyhatósága,** több mint kétszáz polgár ment koldulni a falvakba», és ha semmit sem kapnak, lopnak. «Haramia-bandák*** özönlik el a falvakat s fosztogatást visznek véghez minden kissé távoli lakásban . . . Gabona, liszt, kenyér, marhák, majorság, vászon stb. minden jó nekik; megrémült juhászaink nem akarnak többé a karámokban aludni s elhagynak bennünket». A félénkebbek éjjel kiássák a répát vagy nappal összeszedik a pitypangot; de városi gyomruk nem

* Nemzeti levéltár, AF. II. 71. (Rozoy helyhatóság [Seine-et-Marne] levele, III. messidor 4.) A gabona vékája ez időtájt Rozoy környékén 300 frankba is kerül.

** U. o. AF. II. 74. (Montreuil-sur-Mer helyhatóság levele, III. prairial 29.)

*** U. o. (Vervins kerület közigazgatóinak levele, prairial 11. — Chapelle-sur-Somme község levele, prairial 24.)

emészti meg e táplálékot. «Ez utóbbi napokban* írja a saint-germaini syndikus-prokurátor, egy családapa holttestét találták a mezőn, kinek szája még tele volt a fűvel, melyet megrágni erőlködött, a mi elkeseríti és fellázítja a boldogtalanok lelkét, kikre hasonló sors vár.»

Mit tesznek hát a városban, hogy megéljenek? — A kis városokban vagy mezővárosokban, minden helyhatóság csendőreivel törvényes behajtásokat végez környékén, s a község néha gabonában, zabban, rizsben vagy assignátában alamizsnát kap a kormánytól. De a nyert gabona mennyisége oly csekély, hogy azt kell kérdeznünk, hogyan nincs ily életmód mellett két, hat hónap, egy év multán a lakosok fele a temetőben: fölteszszük, hogy sokan közülök kertjükből, kis mezei birtokukból élnek.

* U. o. AF, II. 70. (Saint-Germain kerület prokurátor-syndikusának levele, III. thermidor 10.) — E köteg, mely a Páris körüli községek állapotát festi, különösen megrázó és rémítő. A munkások nyomorának több példája közt ime a marlyi gép harminczöt munkásának kérvénye, III. messidor 28-án: «A marlyi vízajtó gép munkásai és hivatalnokai tudósítják önöket a kellemtelen helyzetről, melybe az élelmi szerek drágasága miatt jutottak, szerény napszámuk nem megy többre 5 livre 12 sounál, s ez is csak négy hónap óta, mert előbb csak 2 livre 16 soujok volt, melyen egy fél font kenyeret sem szerezhettek, mivel fontja 15—16 frankba kerül. E boldogtalanoknál nem hiányzott a bátorság, sem a türelem, azon reményben, hogy az idő kedvezőbbé lesz; kénytelenek voltak eladni holmijok legnagyobb részét és korpakenyeret enni, melynek mutatványát ide melléklík, s mely nagyon megterheli gyomrukát; legnagyobb részök beteg, s a ki nem az, a legnagyobb gyöngeségben szenved» — Schmidt: *Tableaux de Paris*, thermidor 9.: «Az árúcsarnokban a parasztok keservesen panaszkodtak, hogy a mezőkön és utakon meglopták őket s még a zsákokat is fölrepszették.»

másokat rokonaik, szomszédaik vagy társaik segíveznek; mindenesetre világos, hogy az emberi gép nagyon jól tud ellenállni s naponkint néhány falattal sokáig fentarthatja magát. — Ervyben,* Aube megyében, «egy szem gabonát sem vittek a két utolsó vásárra». — «Holnap,** prairial 25-kén, Bapaumenak, a kerület főhelyének nem lesz (összes ellátására) több két véka lisztjénél». — Egy década óta, Boulogne-sur-Merben, minden egyénnek egy décadaera csak két font rossz árpát osztottak ki, nem tudva, vajjon a legközelebbi decadeban megtehetjük-e e nyomorúságos kiosztást». — «Brionne 1660 lakosából 1360*** arra a kis adag gabonára van szoritva, melyet az áru-csarnokból kap, s mely szerencsétlenségre nagyon régóta csak 8, 7, 6 vagy 4, 3 uncia gabonára megy minden nyolcz napban, egy-egy egyén számára». — Három hónap óta, Seine-et-Marneban † «Meaux, Laferté, Lagny, Dammartin községeknek és a canton többi főhelyeinek fejenkint és naponkint

* Nemzeti levéltár, D. I. §., 2. köteg (Az ervyi [Aube] helyhatóság levele, III. floréal 17.) «Az önző földművesek gondatlan-sága tetőpontján van, megtagadnak a törvényektől minden engedelmességet, és megölik a boldogtalanokat, nem akarva eladni nekik a gabonát, vagy csak oly áron, melyet nem érhetnek el.» (E köteget egészen ki kellene írni, hogy feltüntessük egy megye élelmezési állapotát.)

** U. o. AF. II. 74. (A bapaumei kerület közigazgatóinak levele, prairial 24. — Boulogne-sur-Mer helyhatóságának levele, prairial 24.)

*** Nemzeti levéltár, AF. II. 73. (A brionnei helyhatóság levele a bernayi kerülethez, prairial 7.) A földművesek nem szállítják be gabonájokat, mert másutt adják el, 330 fontos zsákját 1500—2000 frankért.

† U. o. AF. II. 71. (A meauxi kerület prokurátor-syndikusának levele, messidor 2-án.) «Sok mezei község osztozik sorsuk-

csak fél font rossz kenyérök van». — Seine-et-Oiseban «Páris környékén, még Versaillesban* is, azt mondják a polgárok, hogy egy negyedfont kenyérre vannak szorítva». — Saint-Denisben,** mely 6000 lelket foglal magában, «a lakosok nagy része, nélkülözéstől elgyöngülve, a segélyházakba megy; kivált a munkások nem adhatják dologra magokat, élelem hiányában; több nőt, anyát, dajkát találtak otthon öntudat és minden életjel nélkül, és többen meghaltak, emlőjökön gyermekökkel». Még egy nagyobb és kevésbé elhagyott városban, Saint-Germainben is, minden képzeletet fölülmúl a nyomor:*** «Fél font liszt lakosonként», nem minden napra, hanem távoli időközökben; «a kenyér fontja 15 és 16 frank; minden más élelmi cikk aránylag; a nép ellankad, kétségbeesik és elvész; tegnap, thermidor 9-ének ünneplésére a vidámságnak

ban»; az egész kerületet inségre juttatták, «hogy gyarapítsák a Párisba és a hadseregekhez küldendő segélyeket».

* Schmidt: *Tableaux de Paris*. (Rendőri jelentések, III. pluviôse 6.) — U. o. germinal 16. «Drôme megye egyik levele tudósít, hogy ott éhen halnak, hogy a kenyér fontját 3 frankért adják el.»

** Nemzeti levéltár, AF. II. 70. (A franciadei főtanács tanácskozása, III. thermidor 9.)

*** U. o. AF. II. 70. (Saint-Germain kerület prokurátor-syndikusának levele, thermidor 10.) — Delécluze: *Souvenirs de soixante années*, 10. I. (A Delécluze-család Meudonban lakik 1794-ben és 1795. nagy részében.) — Delécluze, az atya és fia, Meauxba mennek és egy bérlőtől tiz Lajos-aranyért egy zsák jó lisztet kapnak, mely 325 fontot nyom; titokban viszik haza, végtelen óvatossággal: «Az atya és fiú, miután szénával és fűvel takarták be a szekeret, melynek fenekén a becses zsák rejtezett, gyalog, mindig bizonyos távolságban követték a szekeret, melyet egy paraszt hajtott.» Delécluzéné asszony maga gyúrta meg a lisztet és sütötte meg a kenyeret.

semmi jele sem látszott; ellenkezőleg egyetemes és mély levertség tünetei; tántorgó kísértetek az utcákon: fájdalmas hangok, melyeket a mardosó éhség csikar ki vagy a düh kiáltásai: a boldogtalanság legvégső tulságaiba jutva, mindnyájan jótétemény gyanánt kívánják a halált.

Ilyen mindenütt ama mesterséges nagy csoportosulások színe, hol a föld, meddővé lévén a lakások következtében, csak köveket termel, s hol hús, harmincz, ötven, százezer szenvedő gyomor kénytelen kívülről, tiz, hús, harmincz mértföldről beszerezni első és utolsó tápláló falatját. Ez elzárt karámokban mindennap hosszú sorokban szorongnak az emberi birkák, bégetve és nyöszörögve, a csaknem üres jászlak körül, s a juhászok rendkívüli erőfeszítések által szereznek nekik mindennap egy kis táplálékot. Hangos kiabálásoktól nógatva, a központi kormány kiterjeszti vagy meghatározza behajtásaik körét; felhatalmazza őket, hogy kölcsönt vegyenek föl, megadóztassák magokat; milliókat kölcsönöz vagy ajándékoz nekik assignátákban;*

* Nemzeti levéltár, AF. II. 74. — Ime néhány példánya a helyhatósági kiadásoknak. (Amiens község tanácskozása, III. thermidor 8.) «A község 1.200,000 frankot kapott a kormánytól. Testvéri aláírás 400,000 frank. Kényszerkölcsön 240,000 frank. Különböző vetőmagvakból, melyeket a kormány engedélyezett, de a melyeket nem fizettek ki, 400,000 frank.» — (A lillei helyhatóság levele, fructidor 7-én): «A hiány, mely hivatalba lépésünk idejében, a vásárolt mag ára és az inségeseknek szállított kenyér ára közt levő különbség következtében 2.270,023 frank volt, annyira megnőtt, hogy thermidor havára 8.312,956 frank esett.» Következőleg a városok hihetetlen módon tönkre jutnak és eladósodnak. — Nemzeti levéltár, AF. II. 72. (A toursi helyhatóság levele, IV. vendémiaire 19.) Toursnak nincs többé elég pénze, hogy olajat vegyen lámpái számára és éjjel nincs többé világítva. Rendelet által a

néha, a végszükség esetében, megengedi, hogy annyi gabonát vagy rizst vegyenek saját raktáraikból, a miből egy hétig élélhetnek. — De valójában, így élni nem élet; csak annyi, hogy nem halnak meg. Mert a megélhetésre a lakosok felének, több mint felének, nincs egyebe, mint a kenyér-adag, melyet a sorban állva nyer s melyet leszállított áron adnak neki. Mily adag, és mily kenyér! «Ugy lát-szik, írja a troyesi helyhatóság,* hogy a falvakban ana-

párisi élelmezési ügynök 20 mázsa olajat ad át biztosainak, mely 340 lámpából százat elláthat germinal elsejéig. — Szintígy Toulouseban. (Destrem jelentése, *Moniteur*, 1798. jún. 24.) — 1794. november 26-án Bordeaux nem képes 72 frankot fizetni harmincz hordó vizért, melyet a nyaktíló mosására használtak. (Granier de Cassagnac, I. 13., kivonat a bordeauxi levéltárból.) — Bordeaux felhatalmazást nyer eladni 1000 hordó bort, melyet hajdan a köztársaság számára hajtottak be; a város azon áron veszi meg, melyen egykor a köztársaság vette, s a lehető legdrágábban adja el a szabad kereskedés útján; a művelet hasznából gabonát vesz a lakosok ellátására. (Nemzeti levéltár, AF. II. 72, IV. vendémiaire 4-iki végzés.) — A városoknak és megyéknek assignátákban adott segítségre nézve l. ugyanazon kötegeket: 400.000 frank Poitiersnek, pluviôse 18-án; 4 millió Lyonnak, pluviôse 17-én; 3 millió havonként Nantesnak, thermidor 14-től kezdve; 10 millió Hérault megyének, frimaire és pluviôse hónapokban, stb.

* Nemzeti levéltár, D. I. §., 2. köteg. (Troyes község tanácskozása, III. ventôse 15.) — *Un séjour en France*, (Amiens, 1795. május 9.) «Néhány 6 livres tallérhoz jutván, szerezhettünk egy kis gabona-készletet . . M. D. és a cselédek oly kenyeret esznek, mely három negyedrészen korpából s egy negyedrészen lisztből készült. . Midőn sütünk, az ajtók gondosan be vannak zárva, a csengetyű hiába szól, egy látogatót sem bocsátunk be, míg e művelet legkisebb nyoma el nincs törölve. . . A mit most osztanak ki, az valami vegyülék sarjadzó gabonából, borsóból, rozsból stb., mely alig hasonlít a kenyérhez.» — *Un séjour en France*, (ápri-

thémát mondtak a városok ellen. Hajdan a legszebb gabona érkezett ide; a melyiknek valami hiánya volt, a földművelőnél maradt és házában fogyasztották el. Most valósággal az ellenkezője történik, s még több is; mert nemcsak nem szállít hozzánk semmi búzát, hanem a kisarjadzott árpát és fonatos rozst tartja fenn községünk számára; a kinek nincs, megegyezik azzal, a kinek van, hogy megvegye, a városba szállítsa, és búzáját másutt adja el.» Félfont naponkint és fejenkint, pluviôseban. a troyesi 13,000 vagy 14,000 szükölködő számára, majd egy negyed font, végre két uncia, kevés rizsszel vagy némi száraz főzelékkal; «és e gyöngye segélyforrás is hiányozni fog nemsokára».* Félfont, pluviôseban, az amiensi 20,000 szükölködő számára; és ez adag csak névleges; mert «gyakran megtörténik, hogy mindegyik egyénnek csak négy unciát adnak; több ízben három napig egymásután elmaradt a kiosztás», és ez tovább tart: hat hónap mulván, fructidor 7-én, Amiens** árúcsarnokában csak 69 mázsa liszt van, «elégtelen mennyiség az e napi kiosztásra is; holnap lehetetlen lesz a legkisebb kiosztást is megtenni; holnapután e község nélkülöző lakosai tökéletes inségre

lis 12.) «A kiosztott kenyér (akkor) csak egy negyed font volt naponkint. Sok ember, a ki más tekintetben jómódú volt, semmit sem kapott.»

* Nemzeti levéltár, D. I. §., 2. köteg. A troyesi helyhatóság levele, III. ventôse 15. és germinal 6. — A párisi helyhatóság által küldött három megbízott levele, III. pluviôse. (A nap kelete ki van hagyva.)

** *Un séjour en France.* (Amiens, 1795. január 30.) — Nemzeti levéltár, AF. II. 74. (Amiens község tanácskozása, III. thermidor 8. és fructidor 7.)

fognak jutni». — «A kétségbeesés» mély; már is «több öngyilkosság» történt. — Máskor a düh kerekedik fölül és kitör a lázadás. Lázadás van Évreurben,* germinal 21-én, mert fejenkint csak két font lisztet adnak egy hétre, s mert három nappal előbb csak másfél fontot adtak. Lázadás van Dieppeben,** prairial 14. és 15-én, «mert a nép ott három vagy négy uncia kenyérre van szoritva». Lázadás van Vervinsben, prairial 9-én, mert a helyhatóság, melynek a kenyér fontja 7 és 8 frankba kerül, 25 souról 50-re emelte az árát. Lázadás van Lilleben, messidor 4-én, mert a helyhatóság, melynek a kenyér fontja 9 frankba kerül, a nélkülözőknek csak 20 és 30 souért adhatja. — Lyon, nivôseban, kenyér nélkül maradt «öt egész napon át»*** Thermidor 15-én † Chatresban egy hónap óta csak nyolcz uncia kenyeret osztanak ki naponkint és nincs mivel így folytatni thermidor 20-ig. Fructidor 25-én †† La

* *Souvenirs et journal d'un bourgeois d'Évreux*, 97. l. (Az asszonyok megállítják a gabonás szekéret, egy éjen át őrzik, ködöröségekkel megsebesítik Bernier képviselőt s mindegyikök 8 font gabonát kap.)

** Nemzeti levéltár, AF. II. 73. (A dieppei helyhatóság levele, prairial 23.) — AF. II. 74. (A vervinsi helyhatóság levele, prairial 23.) — AF. II. 74. (A vervinsi helyhatóság levele, messidor 7.; a lillei helyhatóság levele, fructidor 7.)

*** *Correspondance de Mallet-du-Pan avec la cour de Vienne*, I. 90. — U. o. 131. Egy hónappal később a liszt mázsája Lyonban 200 frankba kerül és egy font kenyér negyvenöt souba.

† Nemzeti levéltár, AF. II. 73. (A chartresi három közigazgatási testület rendkívüli megbizottainak levele, thermidor 15. «Ez éhenhalni készülő község nevében».) — «A chartresi lakosoknak még arra sem volt engedélyök, hogy haszonbéröket magban fizetessék ki magoknak: mindent a kormány magtáraiba szállítottak.»

†† U. o. Rochelle község kérvénye, fructidor 25.; Paimboeuf

Rochelle azt írja, «hogy nyilvános kiosztásai, melyek hét uncia kenyérre szorultak, közel vannak ahhoz, hogy egészen megszünjenek». Paimboeufben négy hónap óta az adag csak egy negyedfont kenyér. Hasonlókép Nantesban, mely 82,000 lakost számlál és hemzseg a nyomorúttaktól, «a kiosztás soha sem ment túl naponkint négy uncian», és pedig egy év óta. Hasonlókép van Rouenban, mely 60,000 lelket számlál; és ráadásul az utolsó két hétben három ízben elmaradt a kiosztás; különben a jómódú emberek talán többet szenvednek, mint a nélkülöző osztály; mert nincs részök a községi kiosztásokban, és «az élelmezés minden forrása úgyszólván el van tiltva». — Négy hónap óta naponkint öt uncia kenyér Caen és kerülete 40,000 lakosa számára.* «Nagy rész a városokban, valamint a falvakban, korpából és vad füvekből él». Prairial végén «nincs egy véka gabona a város raktáraiban, és a legtevékenyebb, legnyomatekosabb erő által fentartott behajtások is, semmit vagy keveset hoznak be». Hétről hétre sulyosul a nyomor. «Lehetetlen fogalmat alkotni róla. A nép Caenben korpából és ökörvérből készült kenyérral él . . . Minden arczon lehet látni az éhség nyomait . . . Az arcok ólom-szinűek és sápadtak . . . Lehetetlen az új aratásig, fructi-

községé, fructidor 9. ; a nantesi helyhatóságé, thermidor 14. ; a roueni helyhatóságé, fructidor 9.) — U. o. AF. II. 72. (Bayonne község levele, fruct. 1.) «Hiány van az élelmi szerekben több mint két év óta. A helyhatóság hat hónapja abban a kegyetlen kényszerűségben van, hogy polgárait naponkint fél font kukoricakenyérre szoritja . . . huszonöt souval fontjáért, ámbár egy font neki öt franknál többbe kerül . . . » «A maximum megszüntetése óta ez által naponkint körülbelül 25,000 frankot veszít.»

* Nemzeti levéltár, AF. II. 72. (Porcher képviselő levelei, Caen, prairial 24., messidor 3. és 26.) — (A caeni helyhatóság levele, messidor 3.)

dor végéig várni». — És e sikoltás egyetemes; valóban arról van szó, hogy az utolsó, legkeskenyebb, legborzasztóbb átjárón menjenek át; tizenöt napi tökéletes koplalás száz-ezrével oltaná ki az embereket.* E pillanatban a kormány megnyitja raktárainak ajtait; néhány zsákot kölcsönöz visszatérítés ígérete mellett; Cherbourgban néhány száz mázsa zabot előlegez; a szegények zabkenyeren élélhetnek az aratásig. De mindenek fölött megkettőzteti az őrseget és megmutatja a szuronyokat. Nancyban egy utazó** látja, «midőn több mint 3000 személy hiába sürget néhány font lisztet», puskaagygyal szórják szét őket. — Puskaagy a parasztnak, hogy hazafiságra tanítsa, puskaagy a városi embernek, hogy türelemre tanítsa, physikai kényszer mindenki ellen mindenki nevében: a hatalmi socialismus soha sem talált mást ez eljárásen kívül az élelmi szerek felosztására és az éhség fegyelmezésére.

* U. o. AF. II. 71. (Az auxerre-i helyhatóság levele, messidor 19.) «Eddig iparból s mintegy csoda által éltünk; hihetetlen erőlködésre, roppant kiadásokra és valóban természetfölötti műveletekre volt szükség, hogy idáig jussunk. De innen thermidor végéig még egy hónap van hátra; hogyan éljünk addig? Polgártársaink, kiknek nagyobb része földműves és mesterember, egyénenkint napi fél fontra vannak szorítva, s legfőlebb tiz vagy tizenkét napi adagunk van még.»

** Meissner: *Voyage à Paris*, 339. «A fogadóban, hol megszálltunk, nem volt egy darab kenyér; magam bejártam öt vagy hat pék- és pástétomsütő-boltot, melyeket tökéletesen kiürülve találtam.» Csak a legutolsóban lel egy tuczat régi kis savoyai kétszersültet, melyért 15 frankot fizet. — A kormány katonai eljárására nézve az élelmi szereket illetőleg l. a közjóléti bizottság végzéseit, legnagyobb részt Lindet kezétől. AF. II. 68—74.

VII.

Mind azt, a mit egy absolut kormány megtehet a testi kényszer által, ez megtette vagy vállalkozik rá, a főváros élelmezésére; mert maga is ott székel, s a párisi inségnek egy fokkal való növekedése megdöntené. Minden héten, olvasva ügynökeinek mindennapi jelentéseit,* érzik, hogy közel áll a bukáshoz; a III. év germinaljában és prairialjában a nép kitörése két ízben dönti meg néhány órára, s csak azon föltétel mellett tartja fenn magát, hogy a nélkülözőknek egy darab kenyeret ad vagy reményt egy darab kenyérre. E célból katonai őrségek vannak felállítva Páris körül, tizennyolcz mértföldnyi távolságig az útakon; állandó és kölcsönös összeköttetésben álló őrző-erőcsoporthoz siettetik a fuvarosokat és a helyszínén hajtják be a kisegítő lovakat; kíséreteket küldenek Párisból a szállítmányok elé;** behajtanak «minden bárminő szekeret és lovat, hogy minden munkát és szolgálatot megelőzőleg a szállítást teljesítsék»; minden község, melyen országút megy át, rendeletet kap, hogy szemetet és trágyát vigyenek a nehezebben járható helyekre és az egész út mentén egy réteg földet szórjanak el, hogy a lovak a sikos jég daczára haladhassanak; a nemzeti ügynökök rendeletet kapnak a szükséges számú munkások behajtására, kik megtörjék a jeget a vízi malmok körül;*** behajtanak «minden árpát, melyet a köztársaság területén arattak»;

* Schmidt: *Tableaux de Paris*, II. és III. k. több helyen.

** Nemzeti levéltár. AF. II. 68. (III. ventôse 20., germinal 19., germinal 20., messidor 8-iki végzések.)

*** U. o. III. nivôse 5. és 22-iki végzések.

rendeletet adnak ennek felhasználására «az összekeverés által kenyér készítésére»; megtiltják a serfőzőknek, hogy az árpából sert főzzenek, s a keményítősöknek, hogy a burgonyából keményítőt készítsenek; halálbüntetést szabnak az áthágókra, «mint az élelmezési szerek lerombolóira»; újabb rendeletig bezáratnak minden serfőző és keményítő gyárat: * gabona kell Párisban, akármily fajta, akármily módon, akármily áron, nem a legközelebbi héten, nem holnapután, hanem holnap, ma, mert az éhség megrág és elnyel ugyan mindent, de nem akar várni. — Ha a gabonát már megkapták, hátra van még, hogy az erszények által elérhetővé tegyék; már pedig a szerzési és eladási ár közt roppant nagy a különbség; azon mértékben növekszik, a mint az assignáta hanyatlik, és a

* U. o. III. pluviôse 19., ventôse 5., floréal 4., floréal 24-iki végzések. (A hat serfőző gyár, mely a köztársaság számára dolgozik a dunkerquei kerületben, kivételesen tevékenységben marad.) — Hasonló eljárás a többi szükséges tárgyakra nézve: összeírása a diónak, repcének s más olajtartalmú magnak és gyümölcsöknek, az ökr- és birkalábakból származó olajnak, behajtása minden olajgyártásra való anyagnak, rendelet az olajmalmok működtetésére: «A közigazgatási testületek fel fognak ügyelni, hogy a mészárosok leszedjék a zsirt a húsról, mielőtt árúba bocsátják, hogy magok ne készítsenek gyertyát e faggyúból, hogy a faggyút el ne adják a szappangyárosoknak», stb. (III. vendémiaire 28-iki végzés.) — «A hetedik végrehajtó bizottság össze fog gyűjteni nyolczszáz pár ökröt, melyeket kiosztanak a fakereskedők közt, hogy a fát és szenet a vágás és gyártás helyéről a kikötőig szállíthassák. Nyolczszáz pár kereket s megfelelő szerszámot osztanak ki köztök. A fuvarosokat úgy fizetik s úgy ügyelnek rájok, mint a katonai szállításoknál és behajtás által egészítik ki. Ez ökrök táplálékára a kerületi igazgatók elővétel útján lefoglalják a szükséges réteket és legelőket», stb. (III. pluviôse 10-iki végzés.)

kormány fizeti meg. «A kenyéret 3 soujával adjátok, mondja Dubois-Crancé, III. floréal 16-án,* és nektek 4 frankba kerül; a 8000 mázsa búza után, melyet Páris mindennap elfogyaszt, ez egyedüli kiadás 1200 millió volna *évenként*». Hét hónappal később, midőn a liszt zsákja 13,000 frankba kerül, ugyane kiadás 546 millióra emelkedik *havonként*. — A régi uralom alatt Páris, ámbár igen nagy volt, hasznos szerv maradt; ha sokat nyelt el, még többet dolgozott ki; termelése kárpótolta fogyasztását s még fölül is multa; minden évben, a helyett, hogy merítsen a közkincstárból, 77 milliót vitt bele. Az új uralom szörnyeteg rákot csinált belőle, mely Franciaország szivét rágja, falánk elődit, mely hatszázezer csápjával kiszáritja környékét negyven mértföldnyi területben, megeszti egy hónap alatt az állam évi jövedelmét, és sovány marad, daczára a kincstár áldozatainak, melyet kimerít, daczára a tartományok kimerítésének, melyekből táplálkozik.

Az élelmezési rendszer még mindig ugyanaz: hosszú sorok állnak hajnalban és hajnal előtt Páris minden negyedében, a hosszú éjjeli várakozás gyakran hiábavaló, az erőszak otrombaságai s a szabadosság botrányai közepett. Thermidor 9-én már tizenhét hónapja, hogy megszakítás nélkül tart a tömeg vergődése az élelmi szerrek után, és thermidor 9-ke után még huszonnégy hónapig megszakítás nélkül fog tartani e vergődés, még gonoszabb

* *Moniteur*, XXIV. 397. — Schmidt: *Tableaux de Paris*. (IV. frimaire 16-iki jelentések.) «A megyék polgárai csodálkozva kérdik, miért kerül nekik Páris, csupán a kenyérre nézve, 546 millióba havonként, míg ők koplalnak. Párisnak ez elszigetelése, melynek kizárólag tartják fenn a forradalom minden jótéteményét. a legrosszabb hatást teszi a köz-szellemre.» — Meissner, 345.

rendetlenségek közt, mert a rémület és meghódolás kisebb, keményebb megátalkodottsággal, mert a szabad kereskedelem árucikkei drágábbak, nagyobb nélkülözésekkel, mert a kiosztott adag kevesebb, sötétebb kétségbeeséssel, mert minden család fölemésztette magán segélyforrásait s nincs többé semmije, a mivel magán segítsen és pótolja a közalamizna elégtelenségét. — Tetőzésül oly hideg van 1794—95. telén,* hogy a Szajna befagy; gyalog át lehet rajta menni; a vízi szállítmányok többé nem érkeznek meg; hogy tüzelőfajok legyen, «ki kell vágni a boulognei, vincennesi, verrièresi, saint-cloudi, meudoni és a környékbeli többi erdőt» . . . «egy öl fa 400 frank, egy véka szén 50 sou, egy kis köteg gyújtó fa 20 sou . . . A szűkölködőket látni lehet, a mint az utcán ágyok fáját fűrészelik, hogy megfőzzék élelmi szereiket és meg ne haljanak a hidegtől». Midőn a jégzajlás közepett újra megindul a vízi szállítás, «az úsztatott fát azon mértékben adják el, a mint a fa-szállítók kivonják a folyóból, és kénytelenek három éjszakát tölteni a révben, hogy szám szerint sorra kerüljenek és fát kapjanak». «Legalább 2000 személy van pluviôse 3-án a Louviers-révben», mindegyik czédulával, mely négy tuskót ígér neki 15 sou fejében: következőleg tolongnak, zajongnak, lökdösődnek, betörnek: «a kereskedők ijedtökben elfutnak; a felügyelőket majdnem meggyilkolják», elmenekülnek a rendőri biztossal és «a közönség önmagát szolgálja ki». Másnap szintén «undok fosztogatás» van; csendőrök és tűzérek, kiket a

* Mercier: *Paris pendant la Révolution*, I. 355—357. — Schmidt: *Pariser Zustände*. I. 224. — (A Szajna deczember 31-én befagy, és január 23-án 16 fok hideg van.) — Schmidt: *Tableaux de Paris*. (Pluviôse 2., 3. és 4-iki rendőri jelentések.)

rend fentartására állítottak ide, «a fára rohannak és elhordják, mint a tömeg». Jegyezzük meg, hogy e napon a hideg 16 fokon áll, hogy száz, kétszáz más sor van neki kiteve ugyanakkor a pékek és mészárosok ajtajánál, hogy egy hónapig és azon túl voltak és lesznek kiteve a hidegnek: a szó nem képes kifejezni, mit szenvedhettek e hosszú sorai a mozdulatlan testeknek, éjjel, hajnalban, öt vagy hat órán át, a szélben, mely átjárja rongyaikat és megdermeszti fájós lábaikat. — Ventôse hava kezdődik és a kenyér adagját másfél fontra szállítják le.* Ventôse hava véget ér és a kenyér adagja, mely másfél font maradt a 324,000 munkás számára, a többiekre nézve egy fontra süllyed; tényleg, többen semmit sem kapnak, sokan félfontot, negyedfontot. Germinal kezdődik, és a közjóléti bizottság, mely raktárait kiürülni látja, minden adagot negyed fontra szorít. Erre germinal 12-én nagy lázadás tör ki a munkások és nők között; a megszállt conventet a fegyveres erő szabadítja ki, Párist ostrom-állapotba helyezik, és a kormány, ismét nyeregbe jutva, szorosabbra vonja a zablát. Ezentúl** a húsból minden öt

* Schmidt: *Pariser Zustände*, I. 228. és kk. (A kenyér kiosztásának személyenkint másfél fontra való szorítása, febr. 25-én; másfél fontra a munkások, egy fontra mások számára, márczius 17-én. — Végleges megszorítás egy negyed fontra, márczius 31.) — U. o. 251., a további hányadokra nézve. — Dufort de Cheverny (kézirati emlékiratok, 1795. április.) Cheverny úr a régi Louvrea megye lakni Sedaine barátjához: «Segélyeztem őket élelmi szerekkel, a meddig lehetett; megvallották, hogy e nélkül, jó módjok mellett is, éhen haltak volna.»

** Schmidt: *Tableaux de Paris*. (III. germinal 15., 29., messidor 28., IV. frimaire 14. és brumaire 23-iki jelentések.) — U. o. (III. germinal 15.) a vaj fontja 8 frank, egy negyed font

vagy tíz nap egy negyed font jut; a kenyérből átlag négy uncia naponként, néha 5, 6 vagy 7 uncia, nagy ritkán 8 uncia, gyakran 3, 2, 1, $\frac{1}{2}$ uncia vagy épen semmi; és a kenyér, mely fekete, «ártalmas», mindegyre rosszabb és gyalázatosabb lesz. A jó módú emberek burgonyával élnek, de csak a jó módú emberek számára van ez; mert germinal közepén 15 frank a vékája, germinal vége felé 20 frank, messidor vége felé 45 frank, a directorium első hónapjaiban 180 frank, aztán 224 frank, és a többi árucikkek hasonlóképen emelkednek. A maximum eltörlése óta a baj nem az élelmi szerek hiányából, hanem az élelmi szerek drágaságából származik: a boltok tele vannak; a kinek tölt erszénye van, annak csak jönnie és vennie kell: * következőleg a régi gazdagok, a birtokosok vagy nagy tőkepenzesek ehetnek, azon föltétel alatt, hogy assignátáikat csomagjával adják oda, utolsó Lajos-aranyukat kivegyék rejtekéből, eladják ékszereiket, fali óráikat, bútorait, fehérneműjüket; és az új gazdagok, az agioteurök, a szállítók, a szerencsés és pazarló tolvajok, kik ebédjökre

tojás 7 frank. — U. o. (messidor 9.) a kenyér fontja 16 frank; (messidor 28.) a vaj fontja 14 frank; (IV. brumaire 29.) egy 325 fontos zsák liszt 14,000 frank.

* U. o. (Germinal 12-iki jelentések.) «A vendéglősök és pástétom-sütők jobban el vannak látva, mint valaha.» — Dufort de Cheverny (kézirati) emlékiratai: «Sógorném, 40,000 livre évi jövedelme mellett, kénytelen volt két szobalányával kertjét művelni. Richebourg úr, a hajdani főpostafelügyelő, majd egy fali órát, majd egy szekrényt adott el, hogy megélhessen: «Barátaim, mondá nekünk, hogy ma elfogadhassalak, egy fali órát tettem fazekamba.» — Schmidt: (IV. frimaire 17-iki jelentések.) «Egy börzejáró 5000 frankért ad el egy Lajos-aranyat, 1000 livreért ebédel és fenhangon mondja: «Négy livre tíz souért ebédeltem; valóban dicsőek ez assignáták! Hajdan nem ebédeltem volna ily jól 12 frankért.»

400. majd 1000, aztán 3000, később 5000 frankot költenek, a nagy vendéglősöknél dőzsölhetnek, finom borokat és válogatott lakomát találnak: az inség súlya helyet változtatott. — Most a szenvedő és minden türelmen fölül szenvedő osztály, a hivatalnokokkal és kis tőkepénzesekkel,* a munkások tömege, a városi köznép, a párisi alsó néposztály, mely napról-napra él, mely szívből jakobinus, mely a forradalmat csinálta, hogy jobb legyen sorsa, mely most sokkal rosszabb sorsra jutott, mely még egyszer fellázad prairial 1-én, erővel behatol a Tuileriákba, kiáltva: *Kenyeret és a 93-ki alkotmányt!* mely uralkodó módra helyezkedik el a conventben, felkonczolja Féraud képviselőt, elhatározza a rémuralom visszaállítását, de a mely, visszanyomva a nemzetőrség által, lefegyverezve, visszasújtva a végleges engedelmességbe, nem tehet mást, mint elviselni elkövetett merényleteinek, az általa felállított socialismusnak és az általa létre hozott gazdasági kormányzatnak következményét.

* Schmidt, (IV. frimaire 9-iki jelentések): «A jelentések elének tüntetik a tőkepénzes szomorító képét, ki eladta holmiját. eladja bútorait s úgy szólván utolsó darabjánál van, nemsokára semmit sem szerezhet s a végzetes végletre jut, hogy elvegye életét.» — U. o. frimaire 2. «A tőkepénzes tönkre van téve s nem érheti el az élelmi szerek árát; a hivatalnokok ugyanazon helyzetben vannak.» — Természetesen a tőkepénzesek és hivatalnokok állapota rosszabb lesz az assignáták értékvesztésével; íme egy háztartás számadása 1795. végén. (De Loménie: *Beaumarchais et son temps*, II. 488. Beaumarchais Julia levele, 1795. deczember.) «Midőn e 4000 frankot (assignátákban) nekem adtad, kedves barát-nőm, szívem hangosan dobogott. Azt hittem, megőrültél, hogy ily vagyont adsz nekem; gyorsan zsebembe csúsztottam s más dolog-ról beszéltem veled, hogy elvonjam figyelmedet. — Haza térve,

Mivel a párisi munkások bitorlók és zsarnokok voltak, koldusokká lettek. Mivel tönkre tették a birtokosokat és tőkepezéseket, a magánosok többé nem adhatnak nekik munkát. Mivel tönkre tették a kincstárt, az állam csak az alamizsna látszatát adhatja nekik. Ezért mindnyájan koplalnak, sokan meghalnak és többen megölik magokat. — Germinal 6-án, az «Observatoire-sectióban», a kiosztás-

gyorsan, gyorsan, fáért, élelmi szerekért! mielőtt mindennek emelkedik az ára! Dupont (az öreg szolgáló) szalad, fárad; s íme hályog esik le szememről, midőn látom, a havi élelem nélkül. 4275 franknak ez eredményét:

Egy öl fa	1460 frank
Kilencz font 8-as gyertya, fontja 100 fr. .	900 »
Négy font czukor, fontja 100 frankkal . . .	400 »
Három iteze mag 40 frankjával	120 »
Hét font olaj 100 frankjával	700 »
Tizenkét lámpabél öt frankjával	60 »
Másfél véka burgonya, 200 fr. vékája . . .	300 »
Havi mosás	215 »
Egy font hajpor	70 »
Két üncia hajkenőcs (hajdan 3 sou) ma 25 frankjával	50 »
	4275 frank.

«Hátra van a havi élelem, vaj, tojás, 100 frankjával, a mint tudod, a hús 25 vagy 30 frankjával és minden megfelelő arányban . . . . . 567 frank

«A kenyér két napig hiányzott; csak minden másodnap kapunk; ezzel is több a kiadás; két nap óta csak 4 fontot vettem 45 frankjával . . . . . 180 frank

5022 frank.

«Ha e *királyi* költségre gondolok, a mint mondod, melynél fogva 18–20,000 frankot adok ki, élelem és minden kellemség

nál * «41 személy nem kapott kenyeret; több viselős nő rögtön szülni óhajtott, hogy elpusztíthassa gyermekét; mások kést kértek, hogy leszúrják magokat». — *Germinal* 8-án «nagy számú személyek a pékek ajtaja előtt töltvén az éjszakát, kénytelenek voltak a nélkül távozni, hogy kenyeret kaptak volna». — *Germinal* 24-én «az *Arsenal*-sectio rendőrbiztosa azt mondá, hogy sok személy megbetegszik az élelem hiányában, és hogy igen sok embert temet el . . . Ugyanaz nap az hallatszott, hogy 5—6 polgár, kenyér nélkül látva magát s nem lévén képes más élelmi szereket venni, a *Szajnába* ugrott». — *Germinal*

nélkül, pokolba küldöm a kormányt; igaz, hogy e 20,000 frank 6 vagy 7 Lajos-aranyat képvisel, és hogy az én 4000 frankom (évdíjam) százhatvan aranyat tett, a mi nagy különbség. . . Tízezer frank, melyet tizenöt nap óta elvertem, úgy megrémít s oly számalomra bír, hogy többé sehogysem tudom ily módon számítani jövedelmemet; három napi különbség a fát 4200-ról 6500 frankra rúgtatta, minden mellékiadás hasonló arányban emelkedett, úgy, hogy, a mint irtam, a fa öle, beszállítva és rendbe szedve 7100 frankomba kerül. Minden héten 7—800 frankot kell számítani a leves és más húsrá, vaj, tojás s ezer egyéb részlet nélkül; a mosás is naponkint úgy emelkedik, hogy havonkint 8000 livre nem lesz elég.» Beaumarchais kisasszony levelezéséből látni lehet, hogy egyik barátja Páris környékén utazik, hogy neki kevés kenyeret szerezzen, «mely ritkább, mint a gyémánt». — «Azt mondják itt (írja Soizyból, 1795. jún. 5-én), hogy Briareban lisztet lehet kapni: ha úgy volna, megalkudnám egy ide való biztos emberrel, a ki egészen önhöz vinné, a Briareból Párisba menő vontató hajón. . . Addig is, nem mondok le a reményről, hogy néhány zsemlyét kaparíthatok.» — Beaumarchais egy barátjának levele: «E levél legalább 100 frankodba kerül, odaértve a papírt, tollat, tintát, lámpaolajat; szóval, gazdálkodásból hozzád jöttem, ezt neked megírni.»

* V. ö. Schmidt: *Tableaux de Paris*, II., III. kk. (Rendőri jelentések az idézett napokon.)

26-án «a nők azt mondják, hogy az éhség és szükség következtében a düh és kétségbeesés rohamait érzik, melyek csalhatatlanul valami rossz tette fogják őket ragadni. Az «Amis de la Patrie»-sectióban felének nem volt kenyere. Három személy összeroskadt a kimerüléstől a Temple-boulevardon». — Floréal 2-án «a République-sectio munkásainak nagyrésze eltávozik Párisból a kenyérinség következtében». — Floréal 5-én «huszonnégyszáz felügyelőből tizennyolczan hallották mondani, hogy a türelem véget ért és tovább nem állják ki». — Floréal 14-én «a kiosztás még mindig igen rosszul történik, negyedfontos adagjával; a polgárok kétharmada nem kapott. Egy asszony, izgatott férjének és négy gyermekének láttára, kik két napja kenyér nélkül vannak, a pocsolyában vonszolta magát, oda vágva fejét és haját tépve; azután dühösen fölemelkedett, mintha vízbe készülne ugrani». — Floréal 20-án «mindnyájan azt kiáltják, hogy nem lehet három uncia, még pedig igen rossz minőségű kenyérből megélni. A családanyák, a viselős nők leroskadnak a gyöngeségtől». — Floréal 21-én «a felügyelők kijelentik, hogy az utcákon sok személyt lehet találni, kik a gyöngeségtől és kimerüléstől leroskadnak». — Floréal 23-án «egy polgárnő, kinek nem volt kenyere gyermeke számára, oldalához kötötte s a vízbe ugrott vele. Tegnap reggel egy Mottez nevű egyén, kétségbeesve a szükségtől, elvágta nyakát». — Floréal 25-én «több egyén, megfósztva minden fentartási módtól, tökéletes csüggedésnek adja át magát s fáradságtól és kimerültségtől leroskad . . . A Gravilliers-sectióban két embert az elgyöngüléstől halva találtak . . . A békebirósági tisztek több polgár halálát jelentik; az egyik elvágta a nyakát, a másikat halva találták ágyában». — Floréal 28-án «számos

egyén leroskad a gyöngeségtől, táplálék hiányában; tegnap egy embert halva találtak, másokat a szükségtől kimerülten». — Prairial 24-én «Laignier felügyelő kijelenti, hogy a rélkülöző kénytelen az utczasarkok szeméjtjében keresni táplálékát». — Messidor 1-én* «egy Picard nevezetű összeroskadt a szükségtől, reggeli tíz órakor, a Loi-útczában, s csak esti hét órakor emelték föl; gyaloghintón vitték a kórházba». — Messidor 11-én «hire jár, hogy a vizbe ugró emberek száma oly nagy, hogy a saint-cloudi hálóknaál alig képesek kihúzni őket». — Messidor 19-én «az útcza-sarkon egy embert találtak, ki épen akkor halt meg éhen». — Messidor 27-én «délután négy órakor, a Maubert-téren, egy Marcelin nevű munkás a Jardin des Plantesban, elgyöngülve a szükségtől, meghalt a neki nyújtott segítség közben». Előtte való nap, a Bastille elfoglalásának évfordulóján, «egy munkás, a Change-hidon így szólt: Ma egész nap nem ettem. A másik így felelt: Nem mentem haza; mert nincs mit adnom nőmnek és gyermekeimnek, kik éhen halnak». — Ugyanez időtájt Mallet-du-Pan egy barátja azt írja neki, «hogy naponkint tanúja a népből való emberek halálának, kik elgyöngüléstől halnak meg az utczákon; mások, kivált a nők, csak tisztátlanságokkal, romlott főzelék-csutkákkal, a mészárszékekből kifolyó vérrel táplálkoznak. A munkások általában leszállították munkaórájokat, mert nincs meg többé a szükséges erejük és táplálék hiányában ki vannak merülve».** — Így végződik a convent kormányzása; jól viselte gondját a szegény nép érdekeinek. Saját felügye-

* Dauban: *Paris en 1794*, 562., 568., 572. l.

** Mallet-du-Pan: *Correspondance avec la cour de Vienne*, I. 254. (1795. júl. 18.)

lőinek jelentése szerint «a feldúlt gyomrok minden felől bosszút kiáltnak ellene, támadót fújnak s előre megkon-
dítják a vészharangot . . . * Az egyének, végig tekintve az áldo-
zatokon, melyeket mindennap hoznak a megélhetés végett, kije-
lentik, hogy nincs számukra más hátra, mint a halálreménye ».

Meg fognak-e könnyebbülni az új kormány alatt, melyet a convent ágyulövésekkel erőszakol rájok s mely-
ben megörökíti magát? ** Brumaire 23-án «a Temple- és
Gravilliers-sectiókban a munkások legnagyobb része nem
dolgozott, kenyér hiányában». — Brumaire 24-én «minden
osztálybeli polgárok vonakodnak őrségre menni, mert nincs

* Schmidt: *Tableaux de Paris*. (III. fructidor 3-iki jelen-
tések.)

** U. o. II. és III. k. (Rendőri jelentések az idézett napokon.)
— Hua: *Mémoires d'un avocat au Parlement de Paris* (falura
menekült Coucy közelében, Aisneben): «Szörnyű inség volt ez
1795-ik évben. Az időjárás zordonsága nem volt ennek egyedüli oka;
másik oka azoknak járatlansága és gondatlansága volt. kik a köz-
társaság számára a gabona magtárba rakásával voltak megbizva.
A takarékmagtárak, melyeket számos helyen állítottak fel, rövid
idő alatt az inség forrásai lettek. A beszállított gabona, nedvésen,
összehalmozva, megfosztva a levegőtől és gondozástól, csakhamar
kisarjadzott és megrothadt. Az emberek kenyere az állatoknak sem
szolgálhatott volna táplálékul. Az élelmi czikkek ritkasága túlságo-
san fölvitte árukat, s a mi még drágábbá tette, az a majorosok
kérlelhetetlen kapzsisága volt. Csak aranyért akartak eladni, s az
embereknek csak assignátáik voltak. Elragadták az ezüstnémüket,
a nők keresztjeit, az ékszereket, melyeket kiszolgáltattak nekik,
hogy éhen ne haljanak.» (203. l.) — U. o. 204. l. (Hua odysseája
egy zsák liszt keresésére és elhozatalára.) «Ideje volt; készletünk
az utolsó volt, melyet tiszteletben tartottak. Másnap megkezdődött
a fosztogatás. Volt miből élnünk az aratásig; de így is össze kel-
lett vágni a rozsnak azt a részét, mely legérettebbnek látszott; posz-
tóra terítve szárítottuk meg a kertben.»

élelmi szerők». — Brumaire 25-én «a Gravilliers-sectióban a nők azt mondják, hogy mindent eladtak, a mivel birtak; mások, az Antoine külváros sectiójában azt mondják, hogy jobb volna ágyú toroka elé állítani őket». — Brumaire 30-án «egy dühöngő nő a mészároshoz ment s azt mondta, ölje meg gyermekeit, mert nem volt már mivel táplálja őket». — Frimaire 1., 2., 3. és 4-én «sok sectióban csak este adták ki a kenyeret, némelyekben reggeli egy órakor s pedig igen rossz minőségűt . . . Sok sectiónak nem volt kenyere tegnap . . . A kenyér két nap óta hiányzott különféle sectiókban». — Frimaire 7-én a felügyelők kijelentik, hogy «a kórházak nemsokára nem lesznek elég tágak a betegek és boldogtalanok tömegének befogadására». — Frimaire 14-én «az árúcsarnokban egy gyermeket szoptató asszony leroskadt az elgyöngüléstől». — Néhány nappal előbb «egy valaki a Bourg-l'Abbé utcán haladva, leroskadt a szükségtől». — «Minden jelentésünk, mondják a központi iroda tisztviselői, csak a kétségbeesés kiáltásaitól hangzik vissza». — Az emberek meg vannak bódulva; «azt véljük, egyetemes szédülés szelleme uralkodik; tényleg gyakran lehet az utcákon oly személyekkel találkozni, kik bár egyedül vannak, hadonáznak és fenhangon beszélnek». — «Hányszor, írja egy svájczí útazó,* ki 1795.

* Meissner: *Voyage à Paris*, 132. — U. o. 104. «E kenyér barna, durva, igen ragadós lisztből készült, mert burgonyát, babot, kukoriczát, kölest kevernek belé; s mi több, nincs eléggé kiszívve.» — Granier de Cassagnac: *Histoire du Directoire*, I. 51. (Audot úr levele a szerzőhöz): «Kétségkívül voltak napok háromnegyed fonttal, de voltak két negyeddal, egy negyeddal és sokszor két unciával is. E két unciát, mint tizenkét éves gyermek, reggeli négy órától fogva vártam a sorban, az Ancienne-Comédie-utcában. Egy negyed korpa

utolsó hónapjaiban Párisban lakik, hányszor történt velem, hogy oly emberekkel találkoztam, kik bágyadtságtól összeroskadtak, alig tudtak egy sarokkőre támaszkodni, vagy a földre estek s nem volt erejük fölemelkedni!» — Egy hirlapíró mondja, hogy tiz percz alatt, egy útcza hosszán, hét boldogtalant látott leroskadni az éhségtől, egy csecsemőt meghalni anyja emlőjén, melyből a tej kiapadt és egy nőt egy kutyával birkózni a csatorna mellett, hogy elragadjon tőle egy csontot».* Meissner nem megy ki többé fogadójából, hogy zsebeit meg ne töltse a nemzeti kenyér darabjaival. «Ezt a kenyeret, mondja, melyet hajdan a koldus megvetett volna, gyakran a legélénkebb hála kifejezésével fogadták el», még pedig jó nevelésű személyek: a kisasszony, ki a kutyával a csontért birkózott, «hajdan apácza volt, rokonok, barátok nélkül, kit mindenünnen elútasítottak». — «Még most is megrendülve hallom, mondja Meissner, gyöngé és komor hangját egy elég jól öltözött nőnek, a ki a Bac-útczában megállít, hogy oly hangon, melyet a szégyen és kétségbeesés egyaránt gyorsított, így szóljon hozzám: Ah! uram, jöjjön segítségemre; nem vagyok hitvány; van tehetségem, láthatta műveimet a kiállításban. De két nap óta nincs mit ennem, s megőrülök

volt e kenyérben, mely igen puha, igen lágy volt... s egy negyed felesleges vizet foglalt magában. Négy személy számára, a mennyien voltunk, nyolcz uncia kenyeret vittem haza egy napra.» — Szintígy a vidéken. (Nemzeti levéltár, AF. II. 72. A grenoblei főtanács levele, IV. vendémiaire 13-án.) Mind azok nyomorban vannak, kik nem mezei ingatlanok birtokosai; a városnak nincs kenyere számukra. «A nyomor tetőpontján van: kétségbeesés van festve minden arczon.»

* Dauban, 586.

az éhségtől». — Még 1796. júniusában is jelentik a felügyelők, hogy a kétségbeesés tetőpontján van, hogy csak egy kiáltás hangzik: a nyomor . . . Minden jelentésünk csak panaszokról és nyöszörgésekről tudósít . . . Sápadság és kín van festve minden arczon . . . Minden nap szomorúabb és fájdalmasabb szint tüntet föl». — És több ízben * ők magok foglalják össze együttes kimutatásban szétszórt észrevételeiket: «Komor hallgatás; erős levertség van festve minden arczon; a legjellemzetesebb gyűlölet van kifejezve minden beszélgetésben általában a kormány ellen; megvetés minden iránt, miből a tényleges hatalom áll; arczátlan, bántalmazó fényűzés, szemben a boldogtalan tökepezések nyomorával, kik éhségtől és hidegtől múlnak ki padlásszobáikban és nincs többé bátorságuk a kincstárig vánszorogni, hogy fölvegyenek valamit, a mivel néhány nappal meghosszabbíthassák szenvedéseiket; a tisztességes családapa mindennap kijelöli háztartásának azt a darabját, melyet el kell adnia, hogy kiegészítse fizetését, melylyel egy fél font kenyeret sem szerezhethet; mindennemű élelmi szerek ára hatvanszor emelkedik óránként; a parányi kereskedelem csak az assignáták tönkretöltése által tartja fenn magát; minden párt cselszövői kölcsönösen megbuktatják egymást, hogy állásokat nyerjenek; a katonaság, büszkeségtől ittasan a szolgálatok miatt, melyeket tett s melyeket tehet, szemérem nélkül adja át magát a kicsapongás minden nemének; a kereskedőházak tolvaj barlangokká alakulnak át; a gazemberek kereskedők, a kereskedők gazemberekké lesznek; a legpisz-

* Schmidt: *Tableaux*. (IV. brumaire 24. és frimaire 13-iki jelentések.)

kosabb kapzsiság, a leghalálosabb önzés: ime Páris képe».*

Egy csoport hiányzik a képből, a kormányzóké, kik mind e nyomoruságot igazgatják, és e csoport a vászon háttérében van; azt lehetne mondani, hogy szándékosan rajzolta és állította össze a nagy művész, az ellentétek kedvelője és kérlelhetetlen logikus, kinek láthatatlan keze szakadatlanul emberi alakokat rajzol s kinek gyászos iróniája soha sem mulasztja el kidomborítva egymás mellé állítani a bohózat groteszk vonását és a halál tragikumát. Hányan haltak meg a nyomortól? Igen valószínűleg sokkal több egy milliónál.** — Igyekezzünk egy szempillantással

* A nyomor messzire túlterjed e korszakon Párisban és a vidéken. — V. ö. Schmidt: *Tableaux de Paris*, III. k. — Félix Rocquain: *L'État de la France au 18. brumaire*, 156. l. (Fourcroy jelentése, IX. nivôse 5.) A gabonaszállítmányok nem juthatnak el Brestbe, mert az angolok elzárják a tengert és a szárazföldi utak járhatatlanok. «Erősítik, hogy Brestben régóta fél- s talán negyed-adagra vannak szorulva.»

** Igen nehéz még megközelítő számokhoz is jutni; de a következő újjmutatások mégis határozott fogalmat nyújthatnak:

1-ször. Mindenütt, hol összehasonlíthattam a forradalom halandóságát a régi uraloméval, az előbbit nagyobbban találtam az utóbbinál, még azon részeiben is Franciaországnak, hol nem volt polgárháború, s a halandóságnak e növekedése igen nagy, gyakran roppant a II., III., IV. évre nézve. — Troyesban 25,282 lakosból (1790-ben), az 1786., 1787., 1788., 1789. és 1792-iki öt év alatt (1790. és 1791. hiányzik) a tényleges halandóság átlaga 991 halálozás vagyis 39 halálozás 1000 lakosra; a II., III., IV. év alatt ez átlag 1166 vagyis 46 halálozás 1000 lakosra; a gyarapodás tehát 7 halálozás évenként, csaknem egy ötödész. (Albert Babeau által közlött okmányok.) — Reimsban az évi halandóság átlaga 1780-tól 1789-ig 1350, a mi 32,597 lakosnál (1790-ben) 41 halálozást tesz

áttekinteni a rendkívüli látványt, mely a terület huszonhatezer négyszög mértföldjén kitarúl, az éhezők roppant sokaságát a városokban és a falvakban, az asszonyok várakozó sorát három éven át minden városban, azt a 20,000 lelket számláló várost, hol huszonhárom hónap alatt a lakosság huszadrésze a kórházban hal meg, a szükölködők tolongását minden segélyház kapujánál, a

1000 lakosra évenként. A II. évben 30,703 lakosra 1856 halálozás esik, és a III. évben 1836, a mi mindegyik évben 64 halálozást tesz 1000 lakosra : gyarapodás 23 halálozás évenként, azaz felével több. (Jadart, rheimsi levéltárnok által közölt számok). — Limogesban az évi halandóság átlaga 1789. előtt 20,000 lakosnál 825 halálozás volt, vagyis 41 halálozás 1000 lakosra. 1792. jan. 12-től 1794. szeptember 22-ig 3449 halálozás volt, azaz átlag 63 halálozás 1000 lakosra ; a gyarapodás 22 halálozás évenként, azaz felével több ; s a halandóság leginkább a szegényeknél növekszik, mert a 2073 személyből, kik 1793. január 17-től 1794. szept. 22-ig meghalnak, a felénél több, 1100 a kórházban hal meg. (Louis Guibert : *Anciens régistres des paroisses de Limoges*, 40., 45., 47. l.) — Poitiersben, a IX. évben, a népesség 18,223 s a halandóság átlaga a tíz utolsó év alatt 724 halálozás volt évenként. De a II. évben 2094 halálozás volt, s a III. évben 2032, nagyrészt a kórházakban ; így még a forradalom tíz évi halandóságának átlagához is hasonlítva, a II. és III. év halandósága csaknem háromszoros. Szintígy van Loudunben, hol a halálozások átlaga 151 lévén, a II. év halálozásainak száma 425-re emelkedik. Háromszoros helyett kétszeres arány van Châtelleraultban. (Vienne statisztikája, Cochon megyefőnöktől, IX. évben.) — Niortban, mely 11,000 lelket számlált, az évi halandóság az 1793-at megelőző tíz év alatt 423 haláleset volt, vagyis 38 haláleset 1000 lakosra. A II. évben 1872 haláleset van, vagyis 170 halálozás 1000 lakosra : a halálozások száma négyszeresnél több lett ; a III. évben 1121 halálozás van, vagyis 102 halálozás 1000 lakosra : a halálesetek száma csaknem háromszoros. (Deux-Sèvres statisztikája, Dupin megyefőnöktől, 2-ik emlékirat, a

bemenő gyaloghintók, a kijövő koporsók sorát, a javaiktól megfosztott, betegekkel túlterhelt menedékházakat, melyek képtelenek az elhagyott gyermekek tömegét táplálni, e koplaló gyermekeket, kik bölcsőjökben az első hetektől fogva kiszáradnak, halványak és «arczuk oly ránczos, mint valami aggastyáné», az éhség betegségét, mely a többi mind megnehezíti és megrövidíti, a szivós élet

IX. évben.) — Strassburgban (*Recueil de pièces authentiques*, I. k. 32., a helyhatóság nyilatkozata), «az utóbbi (II.) évben kétszer annyian haltak meg, mint valamennyi megelőzőben». — E számok és részletek szerint fölvehetjük, hogy a II., III. évben és a IV. év első felében az évi halandóság felével nagyobb lett. Már pedig 1789. előtt, Moheau és Necker szerint (Peuchet: *Statistique élémentaire de la France*, 1805., 239. l.) az évi halandóság Franciaországban 1 volt 30 egyénre, a mi 26 millió lakost számítva, 866,666 halálesetet tesz. Ha két és fél év alatt felével nagyobb lett, ez 1.080,000 több halálozást tesz.

2-szor. A directorium egész időszaka alatt a nyomor megmaradt és a halandóság száma igen magas volt, névszerint a gyermekekre, gyöngékre, betegekre, aggokra nézve, mert a convent elkobozta a kórházak javait és a köz-segély csaknem semmi sem volt. Például Lyonban, a «menedékház, megfosztatván a segítségtől a II., III., IV. évben és az V. év egy részében, nem táplálhatta, sem tejjel nem tarthatta a gyermekeket, kiket ez időszakban fogadott fel, s kiknek ijesztően nagy száma veszett el». (Rhône statisztikája, Vernier megyetfőnöktől, X. év.) — Necker idejében Franciaországban körülbelül 800 menedékház, kórház, jótékony intézet volt, 100 vagy 110 ezer benlakóval. (Peuchet, u. o. 256.) Gondviselés és táplálék hiányában e benlakók myriádonkint haltak el, kivált az elhagyott gyermekek, kiknek száma csodálatosan megnőtt: 1790-ben nem volt több 23 ezernél; a X. évben túlmont a 63 ezren. (Peuchet, 260.) — «Valódi vízözön», mondják a jelentések; Aisneben 400 helyett 1097 van; 1500-at számlálnak Lot-et-Garonneban, (az aisnei, gersi, lot-et-garonnei megyefőnökök sta-

hosszú gyötrelmeit, mely fenmarad a fájdalmak közepett és makacsúl vonakodik kialudni, a végső kinszenvedést valamely zugolyban vagy árokban. Azután vegyük szemügyre az életben maradt és diadalmas jakobinusok kis körét, kik el tudván foglalni a jó helyeket, ott szándékoznak maradni, bármibe kerüljön. — Reggeli tíz óra felé, az Égalité pavillonban, a közjóléti bizottság termében

tisztikái), s csak azért születnek, hogy meghaljanak: Eureben, néhány hónap multán 7-ből 6, Lyonban 820-ból 792 hal meg. (Az eurei és rhônei megyefőnökök statisztikái.) Marseilleben 618-ból 600, Toulonban 104-ből 101, átlag 20-ból 19 hal meg. (Rocquain: *État de la France au 18. brumaire*, 23. l.) Troyesban a IV. évben 164-ből 134 hal meg; a VII. évben 147-ből 136. (Albert Babeau, II. 452.) — Párisban a IV. évben 3122 elhelyezett gyermekből 2907 hal meg. (*Moniteur*, V. év, 231. sz.) — Szintígy vesznek el a betegek. Toulonban csak hét font hús van naponként 80 beteg számára: «Láttam, mondja François de Nantes, a polgári kórházban egy nőt, kin derékban műtétet végeztek, s kinek üdítésül egy tuczat babot adtak fatányéron.» (Rocquain, u. o. 3. és több helyen, névszerint Bordeauxra, Caenre, Alençonra, Saint-Lôra nézve, stb.) — A koldusok megszámlálhatatlanok; a IX. évben három vagy négy ezret számítnak egy megyére, 300 ezret Franciaországra: «A bretagnei négy megyében igazán lehet mondani, hogy a népességnek egy harmada a másik két harmad költségén él, vagy meglopva azt, vagy alamizsnát csikarva ki tőle.» (Rocquain: *Rapport de Marbé-Marbois*, 93. l.)

3-szor. A IX. évben a kormány kérdést intézett a fő tanácsokhoz, vajjon szaporodott, vagy csökkent-e a lakosság 1789. óta. (*Analyse des procès-verbaux des Conseils généraux de l'an IX.*) 58 közül, mely válaszol, 37 azt mondja, hogy náluk a népesség csökkent, 12, hogy szaporodott, 9, hogy egyforma maradt; e 21 utóbbiból 13 annak tulajdonítja a népesség szaporodását vagy egyformán maradását, hogy igen sok kora házasságot kötnek a sorozás kikerülésére és igen számos természetes gyermek van. — Kö-

látjuk megérkezni Cambacérèst, az elnököt: * ez az a körültekintő és ravasz vastag ember, a ki később, mint a császárság főkanzellárja híres lesz inyencz találmányairól és más különös, a régi korból fölélesztett hajlamairól. Alig ül le, nagy húsos fazekat állít a kályha tűzhelyére s «jó bort, kitünő fehér kenyeret» tétet az asztalra. «három oly dolgot, mondja egy asztaltárs, melyet Párisban nem igen lehetett másutt találni». Déltől két óráig egymásután jönnek kollégai, húslevest vesznek magokhoz, egy szelet marhahúst esznek, felhajtanak egy pohár bort, aztán mindegyik hivatalába megy, szolgálni a maga körének, elhelyezni ezt, megfizettetni amaszt, gondoskodni ügyeikről; a convent utolsó napjaiban nincsenek közügyek; minden csak magán, személyes érdekű. De ez alatt az élelmezési elnök, Roux de la Haute-Marne képviselő, kivetközött benediktinus, hajdan terrorista a vidéken, Fouché jövő pártfogoltja és alkalmazottja, kinek társaságában ki fogják kergetni a rendőrségből, szembe száll a nők menetével, kik mindennap a Tuileriákba vonulnak kenyeret kérni. Széles, pufók, pompázó lévén és fáradhatatlan tüdő-

vetkezőleg a népesség számát nem az életek megtartása tartja fenn, hanem az elpusztított életeknek új életekkel való pótlása. — De Bordeaux mégis népességének tizedrészét veszttette el, Reims nyolczadrészét, Pau hetedrészét, Chambéry negyed részét, Rennes harmadát; a megyékben, hol a polgárháború dúlt, Argenton-le-Château népességének két harmadát veszttette el, Bressuire 3000-ről 630 lakosra, Lyon az ostrom után 130,000 lakosról 80 ezerre süllyedt. (*Analyse des procès-verbaux des Conseils généraux*, és a megyefőnökök statisztikái.)

* Larveillière-Lepeaux : *Mémoires*, I. 248. (A bizottság tagja és szemtanú volt.)

vel birván, jól választották e hivatalra; és ő jól választotta irodáját a palota legfelső emeletén, szűk és meredek lépcső tetején, hol a felhaladó sor, két fal közé szorítva, egymásra torlódva, elnyúlik, összegomolyodik és szükségkép mozdulatlaná lesz: kivéve kettőt-hármat az első sorban, senkinek sincs szabadon a keze, hogy torkon ragadja a szónokot és becsukja a szónoki csapot. Büntetlenül, végtelenül áraszthatja tirádáit; egy napon így folyt harsogó ékesszólása, fölülről lefelé a lépcsőn, megszakítás nélkül reggeli kilencz órától délután öt óráig; e folytonos zuhany alatt a hallgatók elfáradnak és végre elmennek. — Esti kilencz vagy tíz óra felé a közjóléti bizottság újra összegyűl, de nem azért, hogy a nagy ügyek fölött tanácskozzék; Larevelliére és Daunou hiába prédikálnak; mindenki sokkal önzőbb és sokkal elcsigázottabb; szabadon eresztik Cambacérés zaboláját. A mi ezt illeti, jobban szeretne meg sem mukkanni, nem húzni többé a szekeret; de van két szükség, melynek kénytelen eleget tenni, halálbüntetés terhe alatt. — «Nem lesznek képesek, mondja panaszos hangon, kinyomtatni éjjel az assignátákat, melyek nélkülözhetetlenek a másnapi szolgálatra. Ha így tart tovább, hitemre, azt koczkáztatjuk, hogy a lámpásra függesztenek... Menj csak Hourier-Éloi irodájába; mondd neki, hogy mivel rá vannak bízva a pénzügyek, esedezünk, tartson még fenn bennünket tizenöt vagy tizennyolcz napig: akkor majd jó a végrehajtó directorium, mely úgy tesz, a mint tehet». — «De az élelmi szerek? Lesz-e még holnapra?» — «Hej! hej! semmit sem tudok róla; de fölkerestetem Roux kollégánkat, ki fel fog világosítani». — Belép Roux, a hivatalos szép szavú szónok, a sovány nép-kutya furfangos és kövér szelidítője. «Nos Roux, hogy

állunk Páris élelmi szereire nézve?» — «Mindig ugyanaz a bőség, polgár elnök; még mindig két uncia kenyér fejenkint, legalább a sectiók legnagyobb részére nézve». — «Vigyen el az ördög! Még levágatod nyakunkat a bőségeddel». — Csend; a jelenlevők valószínűleg e lehetséges megoldásról elmélkednek. Azután egyikök megszólal: «Elnök, készítettél számunkra valami enni valót? Ily fárasztó napi munka után szükségünk van erőnk helyreállítására». — «Oh igen; van itt egy jó bornyuczímer, egy nagy félszegúszó, egy jó darab sütemény s néhány más efféle dolog». — Ujra felvidulnak, az állkapcsok dolgoznak, pezsgőt isznak, jó ötleteket mondanak. Tizenegy óra vagy éjfél felé megjönnek a többi bizottságok tagjai; el sem olvasva végzéseiket, bizalommal aláírják; most ezekre kerül a sor, hogy az asztalhoz üljenek és a felséges hasak gyülekezete emésztetni kezd, nem gondolva többé az üres gyomrok millióira.

ÖTÖDIK KÖNYV.

A FORRADALMI KORMÁNY VÉGE.

I. FEJEZET.

I. A convent thermidor 9-ike után. — Visszahatás a terroristák ellen. — Általános utálat a conventi tagok iránt. — Mily veszélyek fenyegetik őket, ha kibuknak a hatalomból. — II. Rendelet a két harmad újválasztásáról. — A szavazók kis száma. — Mily fogásokkal akadályozzák a választókat, hogy a rendeletek fölött szavazzanak. — Csalások a szavazatok összeszámításában. — A rendeletek erőszakos fentartása. — A tape-dur-ök kiszabadítása és ujonczozása. — A katonaság és tüzérség felhasználása. — Vendémiaire 13-ika. — III. A directoriumot a királygyilkosok közül választják. — Ez a magához hasonlókból választja ügynökeit. — A fő anti-jakobinusokat megfosztják polgári jogaiktól. — A terroristákat szabadon bocsátják s visszahelyezik polgári jogaikba. — Bloisban látható a példája a kiszabadításoknak s az új közigazgatási személyzetnek. — IV. A közvélemény ellenállása. — A IV. évi választások Párisban és a vidéken. — A directoriumot a tulzó jakobinusok fenyegetik. — A jakobinus közigazgatás kényszerű megenyhítése. — V. Az V. évi választások. — A választottak minősége és érzelmeik. — Az új többség a törvényhozó testületben; elvei és programja. — A jakobinus kisebbség veszedelme és aggódása. — A mérsékelt párt határozatlansága, megoszlása, aggályai és gyöngesége. — A jakobinus párt határozottsága, lelkiismeretlensége, ereje és eljárása. — Fructidor 18-ika. — VI. A directorium dictaturája. — Új kiváltságai. — A törvényhozó tes-

tület megtisztítása. — A közigazgatási és birósági hatóságok megtisztogatása. — A katonai bizottságok a vidéken. — A hírlapok elnyomása. — A szavazási jogot egyedül a jakobinusoknak tartják fenn. — A directorium önkénye. — A rémuralom megújítása. — A nyaktilót a deportálás pótolja. — Hogyan bánnak a deportáltakkal útközben Guyana, Ré és Oléron szigetek felé. — A jakobinus hűbériség visszaállítása. — VII. A rémuralom törvényeinek alkalmazása és súlyosbítása. — Rendszabályok a polgári vallás erőszakolására. — A papok elfogása, deportálása, kivégzése. — Ostracismus terve az egész anti-jakobinus osztály ellen. — A ki nem vándorolt nemeseket vagy megnemesítetteket idegenekül nyilvánítják. — Rendelet minden osztályú kivándorolt ellen. — Más rendszabályok a birtokosok benn maradt része ellen. — Csőd, kényszerkölcsön, törvény a kezesekről. — VIII. A propaganda és hódítás politikája külföldön. — A béke közelsége és előnyei. — A fructidoriánusok indokai az Angolországgal való alkudozások megszakítására és a szomszéd országok megtámadására. — Hogyan alapítanak új köztársaságokat. — Hogyan kormányozzák azokat, miután megalapították. — Külföldi rablásaik becslése. — A háborúban elveszett francia életek száma. — IX. A nemzet ellenszenve a fennálló uralom iránt. — Az állam bénultsága. — A jakobinus párt benső vizsgálódása. — A VI. floréal 22-iki államesíny. — A VII. prairial 20-iki államesíny. — Lehetetlen életre való kormányt állítani fel. — Barras és Sieyès tervei. — X. A felekezet és párt társadalomellenes jellege. — A polgári és katonai Franciaország ellentéte. — Az újjászervezés elemei a katonai intézményekben, szokásokban és érzelmekben. — A VIII. brumaire 18-án felállított uralom jellege.

I.

De nekik is, a jóllakott uralkodóknak, meg van a gondjuk, nehéz gond, s nem rég láttuk, mi az: arról van szó rájuk nézve, hogy hivatalban maradjanak s így életben maradhassanak, és ettől fogva nincs rájuk nézve másról szó, mint erről. — Thermidor 9-ig a jó jakobinus,

befogva szemét, hihetett dogmájában;* thermidor 9-ke után, ha csak nem született vak, mint Soubrany, Romme és Goujon, ha csak nem rajongó, kinek értelmi szervei úgy megmerevültek, mint a fakir tagjai, senki sem hihet a conventben, a társadalmi szerződésben, az egyenlőségi és hatalmi socialismusban, a rémuralom érdemeiben, a tiszták isteni jogában. Mert, hogy megmeneküljenek a tiszták nyaktilójától, le kellett nyakazni a legtisztábbakat, Saint-Justöt, Couthont és Robespierret, a felekezeti főpapját: e napon a hegypártiak elhagyva tanítójokat, elhagyták elvöket, és nincs többé sem elv, sem ember, kibe a convent kapaszkodhatnék; valóban, mielőtt lenyakazta Robespierret és társait, mint orthodoxokat, lenyakazta a girondistákat, Hébert-t és Dantont, mint eretnekeket. Most már «visszahozhatatlanul véget ért a nép-bálványok és vezető nyeglék létele».** A véráztatta templomban, az üres szentély előtt még mindig elmondják ugyan az elfogadott symbolumot s tele torokkal éneklük a megszokott antiphonát; de a hit elveszett, s a forradalmi zsolozsma éneklésére csak az acolythusok, a hajdani tömjénvivők és uszálytartók maradtak, másodrendű mészárosok, kik egy kézfordulóval

* Gaudin, Gaéta herczege: *Mémoires*, I. 28. — Thermidor 9-én este, Gaudin, kincstári biztos, találkozik városnegyede forradalmi bizottságának elnökével, a ki kitűnő jakobinus volt s így szólt hozzá: «Nos! mi ez? Robespierre törvényen kívül! Lehetséges-e? Mit akarnak hát? *Minden olyan jól ment.*» — («Igaz, teszi hozzá Gaudin, hogy naponkint rendszeren 50—60 fej hullt le.») — «Mit akarsz? felelék neki, — vannak emberek, a kik soha sincsenek megelégedve.»

** Mallet-du-Pan: *Mémoires*, II. 16. (1795. január 8-iki levél.) — U. o. *Correspondance avec la Cour de Vienne*, I. 23., 25., 32., 34. (1795. jan. 8-án, a négy pártról, melyekből a convent áll.)

főpapokká lettek, szóval a templom szolgái, kik elvették a pásztorbotot és süveget uraiktól, miután legyilkolták őket.

A közvélemény nyomása alatt hónapról hónapra jobban elszakadnak a vallástól, melynek szolgáltak; valóban, bármily meghamisított és megbénult a lelkiismeretök, nem lehet meg nem vallaniok magoknak, hogy a jakobinismus, úgy, a mint ők gyakorolták, a lopás és gyilkosság vallása volt. Thermidor előtt a hivatalos phraseologia eltakarta tanítói harsogásával* az élő igazság kiáltását és minden conventi sekrestyés vagy templomszolgá, kápolnájába zárkózva, csak azokat az emberi áldozatokat állította tisztán maga elé, melyekben maga is részt vett saját kezével. Thermidor után a halottak rokonai és barátai, a megszámlálhatatlan elnyomottak beszélnek, s ő kénytelen összeségökben és részleteikben látni mind ama bűnöket, melyekben közletről vagy távolról, megegyezése és szavazata által részt vett: mint Mexicóban Huichilobos papja, kit körüljártatnak a temploma pinczéiben összehalmozott hatszázezer koponya között. — Az egész III. év folyamán, a sajtó szabadsága és a nagy nyilvános viták által, egyre másra tör ki az igazság. Először a százharminckét nantesi siralmas története, kiket Nantesból gyalog hurczolnak Párisba és halotti utazásuk részletei;** elragadtatva tapsolnak az életben maradt kilenczvennégy fölmentésének. Azután a

* Marmont tábornagy: *Mémoires*, I. 120. (Dugommier tábornok jelentése Toulon bevételéről.) «Ez emlékezetes nap megbosszulta az általános akaratot egy részletes és rákfenés akaraton, melynek őrzöngése a legnagyobb bajokat okozta.»

** Kilenczvennégy életben maradt nantesi emlékirata, II. thermidor 30-án; fölmentés, fructidor 28-án.

legnevezetesebb emberirtók perei,* Carrier és a nantesi forradalmi bizottság pöre, Fouquier-Tinville és a párisi forradalmi törvényszék pöre, Lebon József pöre: harmincz vagy negyven folytatólagos ülésen át száz meg száz körülményes és igazolt vallomás vezet a teljes és tökéletes bizonyításra. — Ez alatt a convent szószékén szaporodnak a leleplezések: ilyenek az új kiküldött képviselők levelei és a városok följelentései bukott zsarnokaik ellen: Maignet, Dartigoyte, Piochefer, Bernard, Levasseur, Crassous, Javogues, Lequinio, Lefiot, Piorry, Pinet, Monestier, Fouché, Laplanche, Lecarpentier és annyi más ellen; ilyenek a hajdani dictatorok, Collot d'Herbois, Billaud-Varennes, Barère, Amar, Vouland, Vadier és David eljárásának vizsgálatára küldött bizottságok jelentései; ilyenek a képviselők jelentései, kiket vizsgálattal biztak meg az eltörölt uralom valamely részére nézve, Grégoire jelentése a forradalmi vandalismusról, Camboné a forradalmi adókról, Courtoisé Robespierre iratairól. — Mind e sugarak rettentő világossággá egyesülnek, mely még az elfordított szemre is fölérőszakolja magát: most már nagyon nyilvánvaló, hogy tizennégy hónapon át egy gonosztevő banda fosztogatta Franciaországot:** mind az, a mit a legkevésbé romlot-

* Carrier bevádolása, III. brumaire 21-én. Elfogatási rendelet, 500-ból 498 szavazattal, frimaire 3-án. — Fouquier-Tinville bevádolása, III. frimaire 28.; elítélése floréal 28-án. (419 tanút hallgattak ki.) — Lebon József bevádolása, III. messidor 1-én; a per áttétele a sommei törvényszékhez, messidor 29.; halálítélet és végrehajtás, IV. vendémiaire 24.

** V. ö. a jelen kötet IV., V., VI. és VII. fejezeteit. — Számos, e korszakban kinyomatott irat mutatja a helyi uralkodók minőségét. Az Ain megyében ezek voltak a főbbek: «Anselme, a ki

tak és legkevésbé aljasak mentségére mondani lehet, annyi, hogy butáknak születtek vagy örültekké lettek. — E növekedő bizonyosság elől nem fordulhat el a convent, és a hegypártiak irtózatot gerjesztenek benne; annál inkább, mert haragszik is: a hetvenhárom elfogott és a tizenhat proscribált, kik újra elfoglalták székeiket, a négyszáz némával, kik oly sokáig ülészetek a kés alatt, visszaemlékeznek az elnyomásra, melyet szenvedtek, és fölemelkednek, előbb a legszennyesebb gonosztevők, aztán a régi bizottságok tagjai ellen. Erre a hegypárt, szokása szerint, a III. év germinali és prairiali lázadásaiban neki zúdíttja vagy támogatja rendes

Marat fejét boltjára helyezte; Duclos, asztalos, a ki május 31-ike előtt mesterségéből élt: ez időtől fogva nagy úr lett, a ki jövedelméből él, nemzeti javakat vásárol, órái, lovai, assignátákkal tele tárczái vannak; Laimant, szabó, a ki tele volt adóssággal, egyszerre a régi uralom egész fényűzésével bútorozta be szobáit; 100 pistol áru ágyai vannak, stb.; Alban, polgármester, a ki a pecsétet tette föl mindenütt, lakatos volt, családapa s munkájával tartotta fenn családját: egyszerre nyugalomba vonult, nyomorult állapotából fényes állapotra ment át; gyémántok, fülbevalók kellettek neki; mindig új ruhája, hollandi vászoninge, mousseline nyakkendője, selyem harisnyája volt, stb... Midőn az elfogottak és lefejezettek lakásain levették a pecsétet, semmit, vagy legalább igen keveset találtak ott... Albant följelentették és bebörtönözték, mert 400 livret adott magának egy mâconi asszony által, megigérvén, hogy érdeklődni fog férje iránt... Ezek az ain-i hazafiak. Egyikök, Rollet, annyira rémítette a falvakat, hogy közeledtére a lakosok a mezőkön át menekültek el; egy ízben kettejököt kocsijához köttette s ily módon vitte őket sokáig. . Másikök, Charcot (Virieuból) a forradalom előtt az országúton gyilkolt s egy efféle tettért három évig volt száműzve.» — (Nemzeti könyvtár, Lb. 41. 1318. sz. *«La vérité en réponse aux calomnies dirigées contre le département de l'Ain»*, Roux levele, III. vendémiaireban.)

híveit, az éhes köznépet, a jakobinus csőcseléket és kikiáltja a rémuralom visszaállítását; a convent újra a bárd alatt találja magát. — Megmentve a fiatal emberek és a nemzetőrség által, ijedtében végre neki bátorodik és most ő terrorizálja a terroristákat: Saint-Antoine külvárost lefegyverezik, tizezer jakobinust elfognak, hatvannál több hegypártit vád alá helyeznek; elhatározzák, hogy Collot d'Herboist, Barèret, Billaud-Varennest és Vadiert deportálják; a régi bizottságok kilencz más tagját börtönbe vetik; az igazi rajongók utolsó maradványát, Rommet, Goujont, Soubranyt, Duquesnoyt, Bourbotteot és Duroyt halálra ítélik; öt ezek közül, az ítélet után azonnal, a törvényszék lépcsőjén, leszúrja magát; a két sebesültet, ki életben maradt, a vérpadra viszik s lefejezik a hatodikkal együtt; két ugyanily fajta hegypárti, Rhul és Maure, az ítélet előtt megöli magát.* — Ettől fogva a megtisztított convent tisztának véli magát; végső szigorúsága kiengesztelést nyújtott hajdani gyávaságáért, és a bűnös vérrel, melyet kiont, lemossa magáról az ártatlan vért, melyet kiontott.

Szerencsétlenségre, elítélvén a terroristákat, önmagát ítéli el; mert ő jogosította és szentesítette minden bűnüket.

* III. germinal 12-iki rendelet: Collot, Barère, Billaud-Varennes, Vadier deportáltatnak; nyolcz hegypárti fogságba helyezték. — Germinal 14-iki rendelet: ugyane rendszabály kilencz más hegypárti ellen. — Germinal 29-iki rendelet: ugyanezen rendszabály Maribon-Monbaut ellen. — Prairial 6-iki rendelet: huszonkilencz hegypárti vád alá helyezték. — Prairial 8-iki rendelet: hat hegypárti fogságba tétetik. — Prairial 9-iki rendelet: a régi bizottságok kilencz tagja fogságba tétetik. — III. prairial 10-től thermidor 22-ig hat hegypártit ítélnék halálra, egyet deportatióra, húszat fogságba tesznek.

Padjain és bizottságaiban, néha az elnöki széken és a vezérlő csoport élén, a forradalmi kormánynak még több tagja szerepel, számos nyílt terrorista, mint Bourdon de l'Oise, Delmas, Bentabolle és Rewbell; szeptemberi község-tanácsi elnökök, mint Marie Chénier; május 31-ki végrehajtók, mint Legendre; ama rendelet szerzője, mely Franciaországban hatszázezer embert tett gyanussá, Merlin de Douai; a vidék hóhérai, még pedig a legdurvábbak, legvadabbak, legtolvajabbak, legcynikusabbak, André Dumont, Fréron, Tallien, Barras. Ők magok is, a «has» négyszáz némája, Robespierre alatt előadói, megszavazói, tapsolói, ügynökei voltak a vallás, tulajdon, személyek elleni leggonoszabb rendeleteknek. A rémuralom minden alapját a hetvenhárom elzárt tag rakta le elzáratása előtt, és a tizenhat proscibált proscriptiója előtt. Tíz vagy tizenkét tag kivételével, ki tartózkodott, a convent egyhangúlag helyezte vád alá a királyt és bűnösnek nyilvánította; több mint a convent fele, a girondistákkal élén, szavazta meg halálát. Nincs a teremben ötven tiszteletre méltó ember, kiben a jellem fentartotta a lelkiismeretet, s ki, mint Lanjuinais, joggal föltarthatná fejét.* A többi hétszáz egy jó vagy rossz rendeletében sem tartotta szem előtt

* Barbé Marbois: *Mémoires*, előszó, VIII. 1. «Mintegy ötven embert kivéve, kik tisztességesek és felvilágosultak voltak, a történelem nem mutat fel oly uralkodó gyülekezetet, mely annyi bűnt, annyi aljasságot, annyi tudatlanságot egyesített volna.» — Buzot et Roux, XXXVII. 7. Legendre beszéde, III. thermidor 17. «Kinyomtatják, hogy legfőlebb húsz tiszta ember van e gyűlésben.» — U. o. 27. 1. (A Lepelletier-sectio végzése, IV. vendémiaire 10.) «Áll, hogy a tényleges kormányzók járatlanságának és haramiaságának köszönhetjük az inséget és minden bajt, mely kísérte.»

megbizóinak érdekét. A többi hétszáz minden jó vagy rossz rendeletében személyes érdekét tartotta szem előtt. Mig a hegypárt és a csőcselék merényletei csak a közöniséget érintették, helyeselte, dicsőítette, végrehajtotta azokat; ha végre fellázadtak a hegypárt és a csőcselék ellen, az csak a legvégső pillanatban történt, egyesegyedül saját életök megmentésére. Thermidor 9-ke előtt, valamint utána, prairial elseje előtt, valamint utána, kislelkű elnyomók vagy akaratlan szabadítók voltak, az alacsonyosság és önzés volt viseletök fő rugója. — Ezért «a megvetést és irtózatot általában tele marokkal szórják rájuk;* csak a jakobinusok lehetnek gyűlöletesebbek». Csak azért tűrik még e hűtlen meghatalmazottakat, mert arra számítnak, hogy nemsokára kinn látják őket. A convent feloszlásának kora hírére** a járókelők így fogadják egymást az utcán: «Végre leráztuk őket nyakunkról; elmennek a haramiák!... Az emberek ugrándoznak, szökdelenek, mintha képtelenek volnának meglegedettségekét fékezni; semmi másról nem beszélnek, mint a kicsinyről (a Templebe zárt XVII. Lajosról) és a választásokról: mindenki megegyezik abban, hogy ki kell zárni a tényleges képviselőket... Kevésbé vitatják most mindegyikök bűneit, mint inkább az egész gyülekezet jelentéktelenségét, és a *romlott, kopott, rothadt* jelzők csaknem egészen elfoglalták a *gazemberek* és *gonosztevők* helyét». — Magában Párisban, uralmok utolsó hónapjaiban alig mernek nyilvánosan megjelenni. «A leg-

* Mallet-du-Pan: *Correspondance avec la Cour de Vienne*, I. 21. (1795. május 27.)

** *Un séjour en France de 1792. à 1795*, 267., 271. l. (Amiens, 1795. márczius 13. és április 12.)

piszkosabb és legelhanyagoltabb öltözékben,* melyet az aranyrojtos háromszinű öv még jobban kirívóvá tesz, igyekeznek elrejtőzni a tömeg előtt, és e szerénység daczára nem kerülnek el mindig a bántalmakat, még kevésbé a járókelők átkozódásait». — Otthon, a vidéken, még rosszabb dolguk lenne: életök forogna veszélyben; legalább is meghurczolnák a pocsolyában, és ők tudják ezt. «Valami húsznak kivételével», mindazok, a kik nem juthatnak be az új törvényhozó testületbe, ármánykodni fognak, hogy hivatalt nyerjenek Párisban, és «állami küldönczök, irodai hivatalnokok, minisztériumi hivatalszolgák» lesznek; más hivatal hiányában, azt is elfogadják, hogy az «üléstermet seperjék». — Minden menedék jó nekik a köz kárhoztatás ellen, mely már emelkedik és hullámai alá temeti őket.

II.

Nincs más menedék számukra, mint a legfőbb hatalom, és nincs más mód, hogy abban fentartsák magokat, mint az önkény, az álnokság és az erőszak. Az alkotmányban, melyet gyártanak, ők akarnak Franciaország uralkodói maradni, és először is elrendelik, hogy akár tetszik, akár nem, Franciaország ő közülök veszi képviselőinek kétharmadát,** hogy jól válaszszon, okos lesz ráparancsolni választását.

Igaz, hogy a külön rendeletekre nézve, melyek választási jogának kétharmadától megfosztják, úgy tesznek,

* Meissner : *Voyage à Paris*, 123., 351. l. (A szerző 1795. szept. 22-én érkezik Párisba.)

** III. fructidor 5. és 13-iki rendeletek.

mintha tanácsot kérnének tőle; de, mint 1792-ben és 1793-ban, feleletet is készítenek számára.* — Első sorban arra számítottak, hogy a választók többsége tartózkodni fog a felelettől. Valóban a tömeg tapasztalásból régóta megundorodott a népszavazási komédiáktól; különben is a hosszú rémuralom elfojtotta nála a közérdek érzetét;** mindenki csak magára gondol. Thermidor óta nagyon nehezen találunk a mezővárosokban és falvakban polgármestereket, helyhatósági tiszteket, sőt még első és másodfokú választókat is; az emberek észrevették, hogy haszontalan és veszedelmes a polgárjogot gyakorolni; elvonultak a nyilvános ténykedések elől. Egy idegen, átutazva Bourg-en-Bressetől Párisig Franciaországon, így ír:*** «Száz ily kérdésre: *«Polgár, hogyan folyt le cantonjának elsőgyűlése?»* kilenczvenszer ezt a választ kaptam: *«Ugyan, polgár, mit kerestem volna ott? Lelkemre, nagyon nehéz ott megérteni egymást»*, vagy: *«Mit akar? Bizony*

* Mallet-du-Pan: *Correspondance avec la cour de Vienne*, I. 292. (1795. aug. 30.) — *Moniteur*, XXV. 518., 551. (Fructidor 3-iki ülés). — A tizenegyes bizottság eredeti terve az volt, hogy a két harmadot maga a convent által választassa meg. «Az ellenzék, mondja Mallet-du-Pan, felhasználta a közvélemény hangját a girondista ármány e vállalatának megdöntésére.» — Fructidor 3-án Louvet háromszor lép a szószerkekre, hogy a bizottság eredeti tervét támogassa: «Eh! mily választó gyűlés — úgymond — lenne jobb, mint a tiétek? Ti mindnyájan kölcsönösen ismeritek egymást.» — Louvet e jelentős szavakat teszi hozzá: «A hadseregek is meg fogják szavazni az új alkotmányt; nyugodt vagyok sorsa felől.»

** *Moniteur*, XXII. 22. (Lindet jelentése, II. év, negyedik sansculottide). «Ma mindenki családjához vonul vissza és kiszámítja segélyforrásait.»

*** Meissner, 58. l.

kevesen voltak ott; a tisztességes emberek otthon maradtak.» Tényleg, legalább hat millió választóból,* öt millió hiányzik a szavazásnál, és nem jönnek zavarba szavazásuk miatt, mert nem szavaznak.

Második sorban gondoskodtak, hogy azoknak, kik eljönnek és szavaznak az alkotmány fölött, eszökbe ne jusson, a rendeletek fölött szavazni. Az alkotmány és a rendeletek egy cikkelye sem hívja fel őket erre; csak félig-meddig szólítják fel, határozatlan nyelven, szónoki kérdés által, egy elkésett felhívásban.** — Sőt a nyomtatott lapokon, melyeket Párisból küldenek nekik, csak három hasábot találnak, az egyik az alkotmányt elfogadó szavazatok számának följegyzésére való, a másik az alkotmányt elvető szavazatok följegyzésére, a harmadik «észrevételek» írására, ha vannak. Semmi külön hasáb nincs a rendeleteket elfogadó vagy elvető szavazatok följegyzésére. Erre számos tanulatlan vagy csak középszerűen

* III. fructidor 5-iki rendelet: «Minden franczia, a ki szavazott az utóbbi első-gyűlésekben, részt vehet az alkotmány elfogadására szolgáló gyűléseken.» — Nemzeti levéltár, A. II. B. 638. (Általános egybefoglalása a III. évi alkotmány s a fructidor 5. és 13-iki rendeletek fölött adott szavazatoknak, a convent rendeletéből kinyomtatva, IV. vendémiaireben.) Az alkotmányi acta fölött szavazók száma, I. 107., 368.

** *Moniteur*, XXV. 637. (Felhívás a francziákhoz, Larevellière-Lépauttól, a tizenegyes bizottság nevében, a fructidor 13-iki rendelethez csatolva): «Szűnjenek meg végre e rendszabály törvényességét vitatni! Egyedül az törvényes, mely meg fogja menteni a hazát. Különben ha *Franciaország első-gyűléseinek többsége helybenhagyja, ki merné mondani, hogy a nép lemondott felségjogáról, kijelentvén így akarátát?* — A választások részleteiről és körülményeiről egy megyében, v. ö. Sauzay, VII. 653—667.

értesült választó azt hiheti, hogy csupán az alkotmány és nem egyszersmind a rendeletek fölött való szavazásra hívták össze; a mi különösen a távoli megyékben és a falusi gyűléseken történik. — Különben is Párishoz közelebb és a városokban sok gyülekezet megérti, hogy a convent csupán formaságból kéri tanácsukat; nemmel felelni haszontalan, sőt veszélyes lenne; többet ér a hallgatás; mihelyt a rendeleteket említik, igen sokan «egyhangúlag» a napi rendet kívánják.* Ezért öt elsődgyűlésből, melyek az alkotmány mellett vagy ellen szavaznak, átlag csak egy találkozik, mely a rendeletek ellen vagy mellett szavaz.**

* Nemzeti levéltár, A. II. B. 688. (A Seine-Inférieure elsődgyűléseinek jegyzőkönyvei, Dieppe, Szabadság-sectio, fructidor 20-iki ülés.) Az alkotmányt negyvennégy szavazó, névszerinti felhívásra, egyhangúlag elfogadja; aztán, «mielőtt a választók kinevezéséhez fognának, felolvasták a convent két harmada újválasztásának módjáról szóló törvényt. Az elnök kérdezvén, akar-e valaki e törvényről szólni, mindenfelől a napirendet kívánták.» — Azonnal kinevezik a választókat s a gyűlés széteszlik. — Jegyezzük meg, hogy a jegyzőkönyv kivonatolásával megbízott irnok ezt írja a lap szélére: «Negyvennégy szavazó; mind egyhangúlag elfogadták az alkotmányt, *valamint a fructidor 5. és 13-iki rendeleteket.*» Világos, hogy az irnok utasításokat kapott a rendeletekre nézve, hogy beszőjje az elfogadók számát; a mi kétséget támaszt a convent által nyújtott összes szám őszinteségére nézve.

** Nemzeti levéltár, A. II. B. 638. Általános egybefoglalás. — Összeállítottam az elsőd-gyűlések számát a betűrend szerinti 22 első megyében, azaz a terület negyedrészen, a miből arány szerint, következtetni lehet az egész területre. E 22 megyében 1570 elsődgyűlés szavaz az alkotmány fölött s 328 csak a rendeletek fölött. Ime néhány szám: Côtes-du-Nord, 84 elsőd-gyűlés; egyetlenegy szavazat a rendeletek fölött és mellett. — Bouches-du-Rhône, 90 elsőd-gyűlés; négyen szavaznak a rendeletek fölött, kettő mellettök, kettő ellenök. — Aude, 83 elsőd-gyűlés; négyen szavaznak a ren-

— Ilyen a becsületes eljárás, melyet a nemzet véleményének megismerésére használnak. Látszólag szólásra hívják fel; gyakorlatilag kivívják, hogy hallgasson.

Utolsó és valamennyi közt legelmésebb segédeszköz az, hogy ha valamely elsőgyűlés nagyon hangosan beszél, fölteszik róla, hogy hallgatott. — Párisban, hol a választók felvilágosultabbak és határozottabbak, mint a vidéken, tizennyolcz ismert s talán több más megyében, a választók, kik a rendeletek fölött szavaztak, csaknem mind ellenök szavaztak; sőt jegyzőkönyvük sok esetben kimondja, hogy «egyhangúlag» szavaztak ellenök; de e jegyzőkönyv elmulasztja kitenni a «nem»-ek határozott számát. Erre a rendeletek elleni «nem»-ek összes kimutatásában e «nem»-eket nem számítják.* E gázság által egyedül Páris-

deletek fölött, három mellettök, egy ellenök. — Ariège, 59 elsőgyűlés; kettő szavaz a rendeletek fölött. — Basses-Alpes, 48 elsőgyűlés; kettő szavaz a rendeletek fölött. — Alpes-Maritimes, 23 elsőgyűlés; egy sem szavaz a rendeletek fölött.

* U. o. A. II. B. 688. — (A Seine-megye elsőgyűléseinek jegyzőkönyvei, Popincourt-sectio, vendémiaire 9.) E sectio megtudván, hogy a rendeletek elleni szavazatát «a szavazatok általános összeszámításánál zerónak vették», tiltakozik, és kijelenti, hogy «midőn a fructidor 22-iki ülésen megadta szavazatát, 845 polgárból állt, kik 2594 szavazót képviseltek.» Ennek daczára a vendémiairei általános egybefoglalásban szavazatát zerónak veszik. — Ugyane megjegyzés áll a Fidelité-sectióra nézve. Jegyzőkönyve kimondja, hogy «egyhangúlag» elveti a rendeleteket s több mint 1300 polgárból áll. Az egybefoglalásban szintén zerónak veszik szavazatát. — Az egybefoglalás a következő összegeket tünteti fel: az alkotmány fölött szavazott 1.107,368; mellette 1.057,390, ellene 49,978. — A rendeletek fölött szavazott 314,282; mellettök 205,498; ellenök 108,794. — Mallet-du-Pan (I. 313.) 80,000-re becsüli a választók számát, a kik Párisban elvetették a rendeleteket. — Fiévée:

ban 50,000-el szállítja le a convent az ellenzők számát, hasonlókép a vidéken, a csalfa sáfár módjára, a ki köteles lévén beadni számadását, számokat hagy ki s kivonásokkal pótolja az összeadásokat. — Így történik, hogy a rendeletekre nézve 300,000 szavazóból, kiket összead, 200,000 *igent* és százezer *nemet* hirdethet ki, és kikiálthatja, hogy a felséges nép, miután általános és teljes fölmentést, feddhetetlenségi bizonyítványt és képességi oklevelet adott neki, újra felruházza bizalmával és határozottan tovább is nála hagyja megbízását.

Hátra van még, hogy erőszak által megtartsa a család által bitorolt hatalmat. — Rögtön a jakobinus lázadások elnyomása után, a jobb felől fenyegetett convent bal felé fordult: szövetségesekre, végrehajtókra volt szüksége; ott veszi, a hol találja, abban a pártban, mely Thermidor előtt megtizedelte s melyet Thermidor óta ő tizedel meg. Következöleg vezérlő bizottságai függesztik az eljárást a fő hegypártiak ellen; számos terrorista, hajdani sectio-elnökök, «a városnegyed matadorjai», kiket prairial elseje után elfogtak, egy hónap múltán visszanyerik szabadságukat: * kitűnő karok ezek,

Correspondance avec Bonaparte, bevezetés, 126. l. — (Néhány nappal vendémiaire 13-ika előtt, Fiévée, a Théâtre-Français-sectio nevében, két más biztossal a convent irodájába ment igazolni a kimutatásokat, melyeket kihirdetett): «Három részre osztottuk az iratokat; mindegyik biztos magára vállalta egynek átvizsgálását, s munkánk lelkiismeretes összege az volt, hogy bár a convent tömegesen, de egyénenkint, szavaztatott meg minden ezredet, mely akkor Franciaországban volt, a szavazatok többsége kétségbevonhatatlanul terve ellen volt. És így a választási törvényt az alkotmány védelme alatt akarván keresztül vinni, mind a kettő visszutasított.»

* Schmidt: *Tableaux de Paris pendant la Révolution*,

melyek megszokták erősen sújtani s nem kiáltani «vigyázz»-t, kivált ha arról van szó, hogy leüssék vagy felkonczolják a tisztességes embereket. — Mennél inkább nyilatkozik a közvélemény a kormány ellen, annál inkább hajol a kormány a bunkós és dárdás emberek, a csőceselék felé, «kiket kikergettek az elsőd-gyűlésekből»; kik szeptember 2-ának és május 31-nek hősei voltak, veszedelmes nomádok, a Bicêtre foglyai, foglalkozás nélküli bérgyilkosok, a Quinze-Vingts» és a Saint-Antoine külváros tape-durjei.* Végül, III. vendémiaire 11-én ezerötszázat vagy ezernyolczszázat összegyűjt közülök, kiket fölfegyverez és csapattá alakít:**

(III. messidor 1. és 22-iki jelentések.) «A jó polgárok meg vannak riadva a számos szabadonbocsátás miatt, melyeket a forradalmi bizottságok tagjainak javára mondanak ki.» — «Általában rosszalják több terrorista szabadon bocsátását.»

* Mallet-du-Pan: *Correspondance avec la cour de Vienne*, I. 259., 261. és 321. (1795. szept. 26-iki levél): «A leggyalázatosabb terroristákat kiszabadították; sőt még azokat is menekülni engedték, kik a Ham-kastélyban voltak letartóztatva. Összehívják őket az ország minden zugából; sőt behívják a külföldről is, Németországból, Belgiumból, Savoyából, Genfből. A mint belépnek Párisba, vezéreket adnak nekik és szervezik. Szeptember 11. és 12-én nyilvánosan kezdtek csoportosulni és fenyegetőzni. Bizonyítékaim vannak, hogy kiküldötteket biztak meg összetoborzani őket mind azon helyeken, melyekről előbb beszéltem, s kifizetni útiköltségöket a fővárosig.»

** Buchez et Roux, XXXVII. 36., 49. (Merlin de Douai és Barras jelentései vendémiaire 13-ról.) — Thibaudeau: *Histoire de la Convention et du Directoire*, I. 209. — Fabre de l'Aude: *Histoire secrète du Directoire*, I. 10.: «A convent 1500—1800 eseveszett jakobinust bocsátott ki a börtönökből, a közjóléti bizottság hajdani tagjainak czimboráit. — Mallet-du-Pan (u. o. I. 332., 337., 361.) 3000-re becsüli a besorozott terroristák számát.

olyannyira haramiák ezek, hogy másnap Menou, «a bel-földi hadsereg vezérlő tábornoka és a párisi fegyveres erő parancsnoka», tábornokának több tisztjével az ötös bizottság elé megy kijelenteni, «hogy nem akar ily banditákat hadseregében és parancsa alatt»: «Nem fogok, mondja, együtt haladni egy csomó gonosztevővel és gyilkossal, kik csapattá vannak szervezve», a «89-ki hazafiak» neve alatt. — Valóban a másik oldalon vannak az igazi 89-ki hazafiak, az 1791-ki alkotmánypártiak, az őszinte szabadelvűek, «40,000 birtokos és kereskedő»,* a párisi nép színe és tömege, «a közérdek iránt valóban érdeklődő emberek többsége». És e pillanatban egyetlen céljuk a közjólet. Köztársaság vagy királyság, rájuk nézve csak háttéri, másodrendű gondolat; a régi uralom visszaállítására senki sem gondol; a korlátolt monarchia felállításával igen kevesen törődnek.** Midőn kérdik a «leghevesebbektől», mely kormányt akarnak a convent helyére tenni, így felelnek:*** «Nem akarjuk a conventet, semmit sem akarunk tőle, köztársaságot és kormányzásunkra tisztességes embereket akarunk». Semmit ezentúl: fölkelésök nem politikai lázadás a fennálló kormány ellen, hanem erkölcsi felláza-

* Barbé-Marbois: *Mémoires*, 9. l. — Meissner, 240. l.

** Mallet-du-Pan, u. o. I. 282. (1795. aug. 16-iki levél). «Párisban az 1789-iki hazafiak, vagyis a régi alkotmánypártiak, fölülkerekedtek. A királygyilkosok a legnagyobb mértékben irtóznak ez osztálytól, mert százszor veszedelmesebbnek tartják, mint a határozott aristocratákat.» — U. o. 316. — Meissner, 229. l. «A sectiói tagok nem akarták erősen sem a köztársaságot, sem a monarchiát, hanem csupán felvilágosult és becsületes embereket az új convent helyeire.»

*** Lavalette: *Mémoires*, I. 162., 170.

dás a hatalmon levő bűnösök ellen. — Ezért, midőn látják, hogy a convent fölfegyverzi ellenök hajdani hóhérait, a rémuralom «tigris-embereit», a bebizonyított gonosztevőket, nem tartóztathatják többé magokat. «Ezen a napon, mondja egy idegen, a ki Párisban van,* több nyilvános helyen, mindenütt a leghevesebb kétségbeesés, düh és harag kifejezését láttam . . . E boldogtalan végzés nélkül valószínűleg nem tört volna ki a fölkelés»: csak azért fognak fegyvert, mert érzik, hogy visszaterelik őket a septembrizálók dárdái és Robespierre bárdja alá. — De csak nemzetőrök; a legtöbbnek nincs puskája;** hiányzik a puskapor; a kik legjobban el vannak látva, azoknak is csak öt-hat lövésök van; «az igen nagy többség nem gondol arra, hogy harczra menjen»; azt képzelik, «hogy egyedül egy kérvénynek jelenlétével való támogatásáról van szó»; nincs tüzéréségök, nincs valódi vezérok; heveskedés, rendetlenség, elhamarkodás, czéltalan hadmozdulatok.*** — Ellenben a convent részén Henriot hajdani vas-

* Meissner, 236. l. — Számos adat tünteti fel a férfi és női jakobinusok alakját és jellemét, a kikről itt szó van. Például Carnot (*Mémoires*, I. 581.) a megelőző (prairial 1-i) zendülésről szóló elbeszélésében így szól: «Egy rettentő orczájú lény lovagolt padomon s nem szűnt meg ismételni: *ma foggják levágni a nyakatokat*; és a karzatokon helyet foglaló furiák kézlejtéssel a nyaktilót utánozták.»

** Meissner, 238. l.; — Fiévée, I. 127. és kk. II.

*** Mallet-du-Pan, I. 333. és kk. (1795. okt. 24-iki levél). «Barras nem ismételte az udvar aug. 10-iki hibáját, hogy a kastélyba és Tuileriákba zárkozzék: csapatokkal és ágyúkkal rakott meg minden utat... Fréron és két más képviselő, pénzzel és assignátákkal kezökben, négy vagy ötszáz zsványt gyűjtöttek össze a Saint-Antoine külvárosban, kiket a terroristákhoz csatoltak; ezek

gyúróival ott van nyolcz vagy kilencz ezer katona a rendes hadseregből és Bonaparte; ágyúi, melyek sorban állnak a Saint Honoré-utcán és a Voltaire-rakparton, ledöntenek öt vagy hatszáz sectionistát; a többi szétszóródik, s ettől fogva a jakobinus-párt ellen, bármit tegyen, a megtört párisiak nem veszik többé kezökbe puskájokat.

III.

Ime. a főhatalom újra a forradalmi párt kezében van. — Fructidori rendeleteinek értelmében először is arra kényszeríti a választókat, hogy a conventből vegyék az új képviselők két harmadát, és mivel, rendeleteinek daczára, a választó gyűlések nem választottak újra elég conventi tagot, ő maga nevezi ki, közjóléti bizottsága által gyártott lajstrom szerint, a hiányzó száznegyvet: ily módon az ötszázak tanácsában, valamint az öregek tanácsában, a törvényhozó testület két kamarájában biztos többséget készít magának. A végrehajtó hatalomban, a directoriumban, az egyhangúságot biztosítja magának; mert a névsorok ügyes összeállítása által az ötszázak az öregekre erőszakolják jelöltjeiket, öt előre kiválasztott nevet: Barrast,

voltak a *hű sectiók* állítólagos csapatai, melyeket nagy garral jelentettek be a conventben; egy sectio sem küldött csapatokat, kivéve a Quinze-Vingts sectiót, mely kezdettől fogva külön vált a többi negyvenhétől. — A Tuileriák kertje és udvarai dőzsölő tanjához hasonlítottak, hol a bizottságok özönével osztogatták a bort és mindenféle ételmi szereket; számos védőjök részeg volt; a sorhadat pénzzel és itallal tartották meg.» — Vendémiaire 13-ika után a convent, Páris megfékezésére, újabb sorhadi csapatokat hívott be, nyolcz vagy kilenczezer embert.

Larevellière-Lépeaux, Rewbellt, Letourneurt, Sieyès, aztán Sieyès visszaútasítása után Carnot-t, kik mind királygyilkosok és e rettentő czímnél fogva kénytelenek saját életök miatt fentartani a hatalmon a királygyilkos pártot. — Természetesen a hozzá hasonlók közül választja a directorium ügynökeit,* a minisztereket és minisztériumi hivatalnokokat, a nagyköveteket és consulokat, a minden fokozatú tiszteket, a közvetlen adók beszedeit, a közvetett adózások előljáróit, a nemzeti javak kezelőit, a polgári és fenyítő bíróságok biztosait, a megyei és helyhatósági közigazgatóságok biztosait. Sőt joga lévén a megválasztott közigazgatóságok felüggesztésére és letételére, él is e jogával; ha valamely városban, cantonban vagy megyében a helyi hatóságokat jakobinuselleneseknek látja, leteszi őket, és majd saját elhatározásából, majd a törvényhozó testület megegyezésével, a helyi jakobinusokkal pótolja.** — Különben is a convent megtette a tőle telhetőt, hogy védeczeit megszabadítsa legkiválóbb ellenfeleiktől és legnépszerűbb vetélytársaiktól: a feloszlása előtt való napon*** kizárta «minden törvényhozói, közigazgatási, helyhatósági és bírósági» ténykedésből, még az esküdtiből is, nemcsak azon egyéneket, kik joggal vagy jogtalanul a kivándorlottak lajstromába voltak iktatva s még nem nyerték el végleges kitörlésöket, hanem atyáikat,

* A III. évi alkotmány, VI. és VII. cím.

** Albert Babeau : *Histoire de Troyes*, II. 367. és kk. — Sauzay : *Histoire de la persécution révolutionnaire dans le Doubs*, VIII. 53. és 54. fej. — IV. pluviöse 4-iki törvény, mely felhatalmazza a végrehajtó directoriumot, hogy kinevezze a tagokat, kikből IV. thermidor 1-ig állni fognak Bordeaux, Lyon, Marseille és Páris helyhatósági közigazgatóságai.

*** IV. brumaire 3-iki rendelet.

fiakat, unokáikat, testvéreiket és sógoraikat, ugyanazon fokú rokonaikat, nagybátyjaikat és unokaöccseiket is, valószínűleg két vagy háromszázezer benlakó francziát, csaknem egész színét a nemzetnek, s hozzájuk csatolja még azt is, a mi fenmaradt a nemzet színéből, minden erélyes, tisztességes embert, kik az utóbbi elsőd- vagy választógyűlésekben valami nyilatkozást «idéztek elő vagy irtak alá» zsarnoksága ellen; ha még ténykedésben vannak, huszonnégy óra alatt le kell mondaniok; ha nem, örökre száműzetnek. — Az antijakobinusok e törvényes képtelensége által szabad lesz a tér a jakobinusok számára; több helyen, kedvére való jelöltek hiányában, a választók legnagyobb része tartózkodik a szavazástól; másutt a terroristák régi eljárásukhoz folyamodnak, azaz a durva erőszakhoz.* — Mihelyt újra megnyerték a kormány

* Nemzeti levéltár, AF. II. 65. (Kermorvan tábornok levele a közjóléti bizottsághoz, Valenciennes, III. fructidor 28.) Valenciennesben a választások alatt «a sectiók vezetői megengedték magoknak ököltésekkel üzni ki az elsődgyűlésekből a becsületes embereket, kikben minden kivánt tulajdon megvolt, hogy rájuk essék a választás.... Megtudtam, hogy ez őrállásokat a pecsétörök foglalták el, a tolvaj hazafiak, ez emberek, kik elharácsolták a köz- és magánvagyonát, a községtanács tagjai, kik itt a kivándorlottak házeit és vagyonát élvezik, melyeket százszorosan értékök alatt íteltettek magoknak... Mindnyájukat választókká tették... Fizettek... s még mindig fizetnek, hogy izgassák, megfélemlítsék a rémület által a becsületes embereket, hogy megtarthassák harácsaikat s alkalmat várhassanak folytatásukra... A választások végén vakmerő, kétségkívül fizetett embereket küldtek, hogy a téren bántalmazzák a járókelőket, chouanoknak, royalistáknak nevezve őket.» (Jelenti, hogy bizonyítékul beküldi a jegyzőkönyveket.) — Mercier: *Le nouveau Paris*, II. 315. — Párisban a békés emberek vonakodnak szavazásra menni, hogy

támogatását, fölemelték fejüket; jelenleg ők a kegyeltek. A convent megadta nekik a polgári jogokat, melyeket elvesz ellenfeleiktől: eltörölnek «minden vád- vagy elfogási határozatot», melyet ellenök hoztak, minden végrehajtott vagy végre nem hajtott elfogási rendeletet, minden megkezdett eljárást vagy keresetet, minden ítéletet forradalmi tetteikre nézve.* «A legszilajabb» hegypártiak, a legvérengzőbb és legszennyesebb proconsulok, Dartigoyte és Piochefer, Bernard, Darthé, Lebon titkárja, Rossignol, a szeptemberi mézszárló, a régi forradalmi bizottságok elnökei, «a tolvaj hazafiak, a pecsét-törők», a gyilkosok, emelt homlokkal sétálnak Páris kövezetén.** Magát Barèret, ki deportálásra ítélve, Franciaországon általános átkozódás közepett haladt végig, s útközben mindenütt, Orléansban, Toursban, Poitiersben, Niortban, közel volt ahhoz, hogy széttépje a nép, Barèret sem szállítják Guyanába; eltürik,

elkerüljék «a széküteseket és főbeveréseket». — Sauzay, VIII. 9. Besançonban, 1795. november 9-én, 5309 beirt szavazóból csak 1324-en szavaznak, és minden megválasztott terrorista. — Nemzeti levéltár, F⁷. 7090. (Okmányok a IV. nivôse 4. és 5-iki jakobinus zendülésről Arlesban): «A kizárólagosak vagy megkegyelmezettek az alkotmányt csak eszköznek tekintették, hogy a hivatalok kizárólagos bírása által újabb anarchiára jussanak...» «Gyakran ismételték e kiáltásokat és üvöltéseket: «Éljen Marat! A Pantheonba Robespierrel!» — «A főbanda igazi terroristákból állt, azokból az emberekből, kik Robespierre uralkodása alatt, diadalmenetben hordozták a nyaktilót és minden utcasarkon utánozták kegyetlen működését egy hábon, melyet e célra készítettek.» — «Házvizsgálatok... mindenütt kutatnak, ellopják az ékszereket, pénzt, holmit.»

* IV. brumaire 4-iki rendelet.

** Mallet-du-Pan, II. 363. — Schmidt (rendőri jelentések brumaire 26. és 27-ről.)

hogy megszökjék, elrejtőzzék és nyugodtan éljen Bordeauxban. Sőt a legrosszabb fajta convent-tagok, mint Monestier és Foussedoire, visszatérnek szülőmegyéjükbe, hogy ott, mint kormánybiztosok, kormányozzanak.

Tekintsük e kiszabadítások és kinevezések hatását oly városban, mint Blois, mely működésben látta a gyilkosokat s mely két hónap óta kíséri figyelemmel pörüket.* — Heten közülök, forradalmi bizottságok tagjai, fegyveres erő parancsnokai, kerületi vagy megyei tagok, nemzeti ügynökök Indre-et-Loireban, kiket megbíztak, hogy 800 földművesből, parasztnőkből, papokból és gyanúsokból álló csapatot vezessenek vagy fogadjanak, útközben közel hatszázat lőttek agyon, hánytak kardélre, fulasztottak vízbe vagy ütöttek agyon közülök, nem hogy védjék magokat ellenök, vagy megakadályozzák menekülésöket, mert e szegény emberek, kettésével összekötözve, mint a birkák haladtak egyetlen morgás nélkül, hanem hogy szép forradalmi példát adjanak, hogy réműlettel tartsák féken alattvalóikat, hogy megtömjék zsebeiket.** Aprólékos vizsgálat

* Dufort de Cheverny (kézirati emlékiratok, Robert de Crèvecoeur közlésében.) — A közvádó jelentése, III. thermidor 13-iki kelettel, a bűnvádi esküdtszék igazgatója, a chinoni, saumuri, toursi, amboisei, bloisi, beaugencyi stb. békebírák által beterjesztett ügyiratok és eljárások alapján a Loir-et-Cher megyei közigazgatók följelentéséről, II. frimaire 30-iki kelettel, a II. frimaire 19-ikén Bloisban végrehajtott agyonlövések ügyében.

** Saumurtól Montsoreauig követni lehetett a menetet az úton levő vérnyomok után; a főnökök agyonlövették azokat, kik a fáradtságtól leroskadtak. — Bloisba érve frimaire 18-án, Hézine így szól a község háza előtt: «Holnap reggel jó leczkét adunk nekik és megmutatjuk a bloisiaknak, mint bánunk el velök.» — Másnap Hézine és Gidouin, Lepetittel, a kíséret vezérével sétálva a fogadó

feltárta a bloisi birák, esküdtek és közönség előtt a hiteles és igazolt bizonyítékok ünnepélyes sorát; nyolcz napi vita tökéletesen megállapította a kézzelfogható bizonyosságot, és most ítéletet fognak hozni. Egyszerre, két héttel vendémiaire 13-ka előtt, egy rendelet megsemmisíti az eljárást, mely már 600,000 livrebe került, és újrakezdését parancsolja más formában. Aztán, vendémiaire 13-ka után Sevestre képviselő Bloisba megy, és első gondja kiszabadítani a mézszárlókat. — Valami harmincz gazember uralkodott Bloisban a rémuralom alatt, mindnyájan idegenek, négyet vagy ötöt kivéve, «mindnyájan többé vagy kevésbbé bűnökkel szennyezve», először is a főgyilkosok, Hézine, Gidouin, és czinkosaik a szomszéd kerületekből, Simon és Bonneau; velök a volt bloisi polgármester, Bésard, hajdani katona, bebizonyított sikkasztó, a ki meglopta a pinczéket, melyeket zár alá tett; Berger, volt ferenczes barát, aztán dragonyos, a ki pisztolylyal kezében kényszerítette hajdani kolostorának főnökét, hogy kiadja neki a község kincsét; Giot, hajdani konyhafőnök a király öcsésénél, aztán bíró a szeptemberi mézszárlásokban, majd biztos a pyrenéi hadseregnel és martalócz Spanyolországban, aztán titkár a meluni törvényszéknél, melynek pénztárát meglopta; más

udvarán, így szólak hozzá: «Néhányat főbe fogsz közülök lövetni; agyon kell lövetnünk ez átkozott papokat, hogy példát adjunk a népnek.» Lepetit kiszólít négy parasztot, maga állítja fel őket a víz partján, agyonlöveti és a folyóba dobatja. Hézine és Gidouin így kiáltanak: «Éljen a nemzet!» — Azután Gidouin így szól Lepetithez: «Hát csak e négy parasztot fogod agyonlövetni? Nem lövetsz főbe néhány plébánost?» Öt papot agyonlőnek. — Beaugencyben új agyonlövések; a főnökök a legjobb részt veszik ki a zsákmányból, többek közt Lepetit, a ki szobájába vitet egy ládát, eltulajdonítja a benne levő holmit, elad egy ágyat és egy matrácot.

ugyanazon fajta nomádok és proletárok, legnagyobb részt iszákosak és dőzsölők, egy volt iskolamester, egy volt női fodrász, egy volt székhordó: ezeket a gazkópékat választja a kormány ügynökeivé, és új czimek alatt újra elfoglalják régi helyeiket. A fegyveres erő élén Bonnart tábornok áll, a ki egy leányt hordoz magával és orgiákban tölti el idejét, mindenféle nemben martalócz és oly arczátlan gazember, hogy három hónappal később hat évi bilinesre ítélik;* megérkezése után rögtön «zsoldos őrséget» szervezett Bloisban, mely «a legaljasabb jakobinusokból állt». — Másutt, mint itt,** valóban a rémuralom személyzete, a thermidor után megbukott apró hatalmasságok, a politikai czigányok térnek vissza a hivatalokba; és úgy látszik, hogy vendémiaire 13-ka által, a jakobinus banda másodízben meghódította Franciaországot.

IV.

De mégsem; mert ha visszanyerte a hatalmat, nem ragadta újra kezébe a dictaturát. — Barras és Tallien,

* Dufort de Cheverny: *Mémoires* (1796. márczius). «Az ujonczozás alá eső fiatal emberek elrejtöztek; Bonnard megfizettette őket s ennek daczára útnak indította. Baillon, hadi biztos, elbeszélte nekünk, hogy tizenkét nap alatt assignátákban 900,000 livret fizetett Bonnardnak és húsz nap alatt 1.400.000 livret; a számlában 35,000 livre árú toll, tollkés, tinta és papiros volt.»

** Mallet-du-Pan: *Correspondance avec la cour de Vienne*, I. 383. (1795. decz. 18-iki levél): «A directorium tovább is terroristákat tesz a bizalmi helyekre. A kormány ügynökei önkényesen leteszik a fennálló hatóságokat a megyékben és jakobinusokkal pótolják.»

Dubois-Crancé, Merlin de Douai és Marie Chénier, Delmas, Louvet, Sieyès és követőik, a nagy elődök, a hatalomhoz szokott emberek, a zsarnoki és furdalás nélküli theoreticusok, hiába igyekeztek vég nélkül elhalasztani a törvényhozó testület megnyitását, megsemmisíteni a választásokat, megtisztítani a conventet, saját hasznukra helyreállítani a hatalmak teljes központosítását, mely a forradalmi kormány neve alatt pasalikot csinált Francziaországból a régi közjóléti bizottság kezében: * a convent megijedt önmagáért; az utolsó perczben leálarcozták a fondorlatot, a csíny meghiúsult,** mozgásba hozták a megszavazott alkotmányt, a törvény uralma foglalta el helyét az önkény uralmának. Ez egymaga megfékezte a jakobinus behatolást, azután megállította; a nemzet képes védni magát és védi, apránként visszanyeri az elvesztett talajt, még a központban is. — Párisban *** a választó testület, mely kénytelen

* Thibaudeau : *Histoire de la Convention*, I. 243. : «Tallien, Barras, Chénier és Louvet nem beszéltek másról, mint a választások megsemmisítéséről... A sorompó és a szószék csak a legforradalmiabb indítványoktól hangoztak vissza. A hegypárt hallatlanul merész volt. A nyilvános karzatok hiveivel voltak tele, kik dühösen tapsoltak neki... Tallien és Barras uralkodtak és osztoztak a dictaturán. Vendémiaire 13-ika óta a convent nem tanácskozott máskép, mint tábor közepett; a környék, a karzatok, maga a terem katonákkal és terroristákkal volt tele.» — Mallet-du-Pan : *Correspondance avec la cour de Vienne*, I. 248. (1795. okt. 31-iki levél.)

** Thibaudeau, u. o. I. 246. és kk. — *Moniteur* (brumaire 1-i ülés.) Thibaudeau beszéde.

*** Mallet-du-Pan, u. o. I. 328. (1795. okt. 4-iki levél.) «A Párisban megtett választók csaknem mindnyájan hajdani közigazgatók, bölcs és kiváló írók, oly személyek, kiket állásuk, vagy vagyonuk, vagy jó érzelmök ajánlott. 1789-iki királypártiak, azaz körülbelül az 1791-iki, alapjaiban lényegesen megjavított alkotmány

a conventból venni képviselőinek harmadrészét, egyet sem vesz a királygyilkos küldöttségéből, mely Párist képviseli; a kiket megválaszt, Lanjuinais, Larivière, Fermon, Saladin, Boissy d'Anglas, mindnyájan meg akarták menteni a királyt és csaknem mindnyájokat proscibálták május 31-ke után. — Ugyane szellem tapasztalható a megyékben; a convent azon tagjai, a kik iránt a vidék határozott előszeretetet tanusít, épen a legkiválóbb antijakobinusok. Thibaudeaut 32 collegium választja újra, Pelet de La Lozèret 71, Boissy d'Anglast 72, Lanjuinaist 73. A mi az új harmad 250 tagját illeti, ezek 1789-ki szabadelvűek vagy 1791-ki mérsékeltek,* legnagyobb részt tiszteletre méltók, többen tanult s valóban érdemes férfiak, jogtudósok, tiszték, közigazgatók, az alkotmányozó gyűlés tagjai, vagy feullantok a törvényhozó testület idejében: Mathieu Dumas, Vaublanc, Dupont de Nemours, Siméon, Barbé-Marbois, Tronçon-Ducoudray. Névszerint, a főváros Dambrayt választotta, hajdani főügyészt a párisi parlamentnél, és Pastoret-t, XVI. Lajos hajdani miniszterét; a két hires ügyvédet, kik a királyt védték a convent előtt, Tronchet-t és De Sézet Versailles választotta meg. — Már pedig, vendémiaire

értelmében. D'Ormesson, hajdani pénzügyi főellenőr, Gontaut marquis, De Vaudeuil, hajdani kérvényi előadó, Garnier, a párisi Châtelet (főtörvényszék) hajdani tanácsosa, és más ugyanily rendű férfiak a választók sorában vannak. Más világ ez: egy hónap alatt öt évvel mentek vissza.» — U. o. 343., 350., 359., 373.

* Barbé-Marbois: *Journal d'un déporté*, előszó, XIV. l. «Öt vagy hat ember kivételével, kiket gyanúsítani lehetett a királypártiságról, a legindulatosabbak valójában csak a directorium tagjainak zsarnoki viselete és harácsolása ellen voltak felingerülve, s nem a köztársasági kormány ellen.»

13-ka előtt, a convent 200 tagja már egyetértett a párisi választókkal * a terroristák ellen. Ez a törvényhozó testületben nagy ellenzéki kisebbséget tesz ki, mely az alkotmány védelme alatt halad; mögötte és mögöttük meghúzódik a francziák színe és többsége, addig is, míg jobbat nyerhet. A directorium kénytelen kimélni e nagy csoportot, melyet oly annyira támogat a közvélemény, következésképp kénytelen nem nagyon törökösen kormányozni, tisztelni a törvénynek ha nem is szellemét, legalább betűjét, nem gyakorolni a helyi választásokra nagyon szemtelen kényszerítést. — Ezért a helyi választások nagyobb része többnyire szabad marad; a rendelet daczára, mely a jelen és jövő hivatalokból kizárja a kivándorlottak minden rokonát és a kormány minden ismert ellenfelét; a félelem, bágyadtság és undor daczára, a szavazók kis számának, a jelöltek ritkaságának, a megválasztottak gyakori visszautasításának daczára,** a nemzet egészben véve gyakorolja

* Mallet-du-Pan, u. o. I. 369. (1795. nov. 22-iki levél.) «A sectiók ellenállása soha sem tört volna ki oly egyhangúan s oly tartósan, a convent 200 monarchista tagjának izgatásai és azon segítség nélkül, melyet ezek magokra vállaltak. Megigérték, hogy a szószékre lépnek, ott védik Páris ügyét, magokkal ragadják a többséget, és azon esetben, ha nem sikerül visszavonatniok a Két-Harmadról szóló rendeletet, elválnak a conventtól és a sectiókba mennek ülésezni: e kétszáz tag kislelkűsége volt oka, hogy nem teljesítettek semmi ígéretöket... Jót állok ez adat bizonyosságáról.»

** *Souvenirs et journal d'un bourgeois d'Évreux*, 103., 106. «Az alkotmányt a polgároknak igen kis száma fogadta el; mert a Nord-sectióban legfőlebb 150 szavazó találkozott, holott a becslés szerint 1200—1500 szavazónak kellett volna lennie. (1795. szept. 6.)» — «Kedden, november 10-én az évreuxi sectiók gyűlése bevégezte a békebíró és ülnökei s öt helyhatósági tiszt választását. A választás igen hosszú volt, mert sokan visszautasították.»

jogát, hogy kedve szerint válaszsza közigazgatóit és biráit. — Következőleg az új közigazgatók igen nagy többsége a megyékben, kerületekben, helyhatóságokban és az új bírák igen nagy többsége, a polgári, fenytő, békebiróságoknál, mint a convent új harmada, tisztelt, kihágásoktól tiszta férfiakból áll, kik megőrizték 89-ki reményeiket, de kezdettől fogva meg voltak óva vagy igen gyorsan kigyógyultak a forradalmi lázból. Kezökben minden fosztogatási vagy üldözési rendelet eltompul: látni lehet őket, hogy jelen választóik állandó és nyilvánvaló akaratára támaszkodva, ellenszegülnek a directorium biztosainak, vagy legalább felszólalnak zsarolásaik és durvaságaik ellen, halasztásokat adnak a proscibáltak javára, eltompítják vagy elhárítják a jakobinus kard hegyét.

Más részről, a kormány, mely e kardot tartja, nem meri, mint a közjóléti bizottság, markolatig bedöfni; ha a régi módon kezelné, könnyen kiejthetné kezéből; saját táborában a dühöngők készek kiragadni kezéből markolatát, hogy pengéjét éreztessék vele. Védnie kell magát az újjászülető clubok, Baboeuf és czinkosai, a kétségbeesettek ellen, kik egy éjjeli csinynyel megkísérlik föllázítani a grenellei tábort: itt vannak, Párisban, négy vagy ötezer vállalkozója egy «polgári Bertalan-éjnek»; élőkön a régi convent-tagok, kik nem tudták újra megválasztatni magokat: Drouet, Amar, Vadier, Ricord, Laignelot, Choudieu, Huguet, Cusset, Javogues; mellettök Chalier barátjai, Robespierre vagy Marat követői, Saint-Just tanítványai, Bertrand de Lyon, Buonarotti, Antonelle, Rossignol és Baboeuf; mögöttük az útca banditái, «a kik garázdálkodtak a forradalom alatt», hely nélküli sikkasztók vagy alkalmazás nélküli septembrizálók, szóval, a terro-

rista clique vagy a forradalmi hadsereg maradéka; tervök előzményeiknek, jellemöknek és elveiknek megfelelőleg, nemcsak abból áll, «hogy túladjanak a palotákban lakó gonosztevőkön, gazdagokon, összevásárlókon», minden képviselőn és hivatalnokon, a ki nem mond le az első felszólításra, hanem azonfölül és különösen abból, hogy «megöljék a belföldi sereg tábornokát, vezérkarát, a hét minisztert és a Luxemburg-palota öt tollbokrétását», azaz magát az öt directort: az ily szövetségeseik kényelmetlenek.

— Kétségkívül, a kormány, mely eltévedt gyermekeinek tekinti őket s rájuk szorulhat a válságos pillanatokban, tőle telhetőleg kiméli őket,* elmenekülni engedi Drouet-t és elnyújtja a Babouvisták pörét; ezek közül csak kettőt fejeznek le, Babeuföt és Darthét; a többiek nagyrészt fölmentik vagy elmenekülnek. De mégis saját javára kénytelen elválni a dühöngő jakobinusoktól, következőleg, a békés polgárokhoz közeledni. — Az uralkodó párt e benső viszálya következtében a tisztességes emberek fentartják magokat a helyeken, melyeket a IV. évi választásoknál elfoglaltak; semmi rendelet sem veszi el tőlök törvényes fegyvereiket; és a törvényhozó testületben, valamint a közigazgatásokban és a törvényszékeknél, számítanak arra, hogy új állomásokat foglalnak el az V. évi választásoknál.

* Thibaudeau: *Mémoires sur la Convention et le Directoire*, II. 58. — Mallet-du-Pan: *Correspondance avec la Cour de Vienne*, II. 281. — Dufort de Cheverny: *Mémoires* (kéziratban.) (Vendômeban van, kíváncsiságból, s részt vesz a tárgyalásban :) «Germain, vidáman és szellemesen gúnyolódott az esküdtek fölött: «Nagyon buták, mondá, hogy nem látnak összeesküvést, midőn van egy, a legjobban készült, a minő csak létezett valaha... Mi több, én összeesküdtem, mindig össze fogok esküdni.»

V.

«Régóta nem láttak, írja egy évreuxi kiskereskedő,* annyi népet a választásoknál . . . Nyolcz választót neveztek meg a város számára, kik az első szavazásnál egyesítették a szavazatok abszolút többségét . . . Mindenki a választásokhoz sietett, hogy ne engedjen egyet se választóvá lenni a terroristák közül, kik azt hirdették, hogy uralkodásuk nemsokára visszatér». — Blois környékén egy mezei birtokos, a legóvatosabb és legpassivabb ember, azt jegyzi naplójába,** hogy itt az idő, midőn az embereknek személyökkel kell fizetni . . . Minden jó gondolkozású ember megfogadta, hogy nem utasít vissza semmi hivatalt, melyre megválasztják, hogy elzárja az ajtót minden jakobinus előtt . . . Nem ok nélkül remélik, hogy a választók legnagyobb része nem lesz terrorista, és hogy a törvényhozó testület többsége jó lévén, a dühöngők kisebbsége, melynek még csak egy évi létele van, helyet ad 1798-ban a becsületes és bűnökkel nem terhelt embereknek . . . A falvakban hiába erőlködtek a jakobinusok; a jó módú emberek, kik a szavazók egy részét felhasználták, el is nyerték szavazataikat, és minden birtokos a rendet akarta . . . A mérsékelték készek voltak akármily jelöltre szavazni, ha csak nem volt jakobinus . . . A megyében 230 választóból 180 volt tisztességes és becsületes ember . . . Ezek úgy ragaszkodtak a legutóbbi alkotmányhoz, mint egyetlen palla-

* *Souvenirs et journal d'un bourgeois d'Évreux*, 118. l. (1797. márcz. 24.)

** Dufort de Cheverny: *Mémoires* (1797. márczius.)

diumjokhoz, s csekély szám kivételével senki sem gondolt a régi uralom visszaállítására . . .» — Nincs valami világosabb, mint céljok: az alkotmány mellett vannak a forradalom ellen, a korlátolt hatalom mellett a kényuralom ellen, a tulajdon mellett a lopás ellen, a tisztességes emberek mellett a semmirekellők ellen. — «Akarjátok-e megakadályozni, mondja Aube közigazgatósága,* a maximumról, az összevásárlásról szóló átkos törvények visszatérését, a papirpénz feltámadását? El akarjátok-e kerülni, hogy feddhetetlen élet jutalmául, még egyszer megalázzanak, meglopjanak, bebörtönözzenek, megkinozzanak a legsilányabb, legundorítóbb és legarczátlanabb zsarnokok? Csak egy módotok marad erre: jelenjete meg pontosan s maradjatok meg kitartóan elsőd-gyűléseitekben». Erre a választók, személyes, legújabb és vérző emlékeiktől figyelmeztetve, tömegesen jelennek meg és szivők szerint szavaznak. Ámbátor a kormány fölerőszakolt eszközkel, hivatalos jelölésekkel, külön biztosokkal, megfélemlítéssel, pénzzel gyakorol nyomást akarataukra egész súlyával, ámbátor a

* Albert Babeau, II. 408. és kk. (Aube közigazgatóinak felirata az V. évi választásokért.) — U. o. 414. Herluison, a troyesi központi iskola könyvtárnokának beszéde, melyet V. thermidor 10-én a városháza nagy termében, a directorium biztosai előtt, általános taps mellett tartott: «A hazafiak hülyékből, örültekből és gonosztevőkből álltak, az előbbieket illúzióik, a középsőket álmaik, az utóbbiakat cselekedeteik tették olyanokká. . . Mindenütt két vagy három hóhért, egy tuzat csatlóst, kiknek fele önmagáért remegett, száz tanút, kiknek nagyobb része akarata ellen volt az, lehetett látni az áldozatok ezreivel szemben. . . Nem kell bosszút állni rajtok; a magánbosszúk soha sem hozták létre a közjót. Ott kell hagyni őket a sárban, élniök kell, hogy a megvetés és irtózat tárgyai legyenek.» — V. ö. Sauzay, VIII. 659. és kk. II.

jakobinusok Neversben, Mâconban és másutt erőszakkal elűzték a törvényesen megválasztott szavazatszedő bizottságot s vérrel áztatták a termet,* «84 régi megyéből 66 az antirepublikánusok közül választotta meg a választók többségét, 8 se nem jó, se nem rossz, csak 10 maradt hű a jakobinusokhoz».** — Kitalálhatjuk, milyen lehet ily választók mellett az új harmad. «A sors által kizárt 250 conventi tag közül alig ötöt vagy hatot választottak meg újra; nem számítunk nyolcz megyét, hol a jakobinusok néhány választást nyertek». — Mihelyt összeszámították az új képviselők megérkezése után a törvényhozó testület szavazatait, kitünt, hogy «a kormánynak 250-ből 70 szavazata van az öregeknél, és 500-ból 200 szavazata az ifjak tanácsában», nemsokára kevesebb, mint 200 párt-híve e tanácsban,*** legfőlebb 130, kiket bizonynyal ki fognak zárni a legközelebbi megújításnál, a mindegyre jakobinus-ellenesebb választások által. A kormányzók vallomása szerint csak egy év kell még, s egy conventi tag, egy tiszta jakobinus sem fog székelni a törvényhozó testületben; következőleg, a forradalmárok szerint, a VI. évben meglesz az ellenforradalom.

Ez azt jelenti, hogy a VI. évben vége lesz a forradalomnak s a törvény békés uralma fogja pótolni az erő durva uralmát. Valóban, a képviselők igen nagy többségének és csaknem valamennyi francziának nincs más célja; le akarják rázni magokról a társadalmi és polgári uralmat, mely alatt 1792. augusztus 10-ke óta vannak, s

* Thibaudeau, II. 152., 153. — Mallet-du-Pan, II. 262.

** Mallet-du-Pan, II. 265., 268., 278.

*** Thibaudeau, II. 244., 248.

mely meglazúlva thermidor 9-ke után, de megújítva vendémiaire 13-ka után, a jelen óráig eltartott, leggyűlöletesebb törvényeinek alkalmazása és legbotrányosabb ügynökeinek fentartása következtében; semmi többet. — Nem lehetne a két tanácsban hűsz bevallott vagy határozott királypártit találni;* alig van öt vagy hat, Imbert-Colomès, Pichegru, Willot, Delarue, kik levelezésben vannak XVIII. Lajossal és készek fölemelni a fehér zászlót. A többi ötszáznak még titkos reményeiben is, a törvényes király visszahelyezése, bármely királyság felállítása, csak másod-sorban foglal helyet; csak távolról pillantják meg, mint lehető befejezést, mint jelen vállalkozásuk bizonytalan és jövődő következményét. Minden esetre csak a «mérsékelt monarchiát» fogadnák el, azt, melyet az 1788-ki szabad-
elvéiek óhajtottak, melyet Mounier követelt október 5-ik és 6-ik napja után, melyet Barnave támogatott a Varen-
nesből való visszatérés után, melyet Malouet, Morris kormányzó, Mallet-du-Pan, Franciaország jó megfigyelői és igaz ismerői mindig ajánlottak.** Egyikök sem tervezi az isteni jog kikiáltását és a nemesi feudalismus helyre-
állítását; mindegyikök a forradalmi jog megszüntetését s a jakobinus feudalismus megdöntését tervezi. A mit elvben kárhoztatnak, az az anarchikus és zsarnoki elmélet; az alkalmazott társadalmi szerződés;*** a dictatura, melyet

* Carnot: *Mémoires*, II. 108. «Tizenöt vezető sem.» — Lacroix: *Dix années d'épreuves*, 308. l. «Hűsz vagy harmincz ember, ki monarchiai érzelmű volt, de nem merte nyilván kijelenteni.»

** Mallet-du-Pan, II. 267., 278., 331.

*** Mallet-du-Pan, II. 265.: «Nem csak a köztársaságiakat mellőz-
ték (Párisban), hanem még azokat is a hajdani alkotmánypártiak közül,

államcsínyek állítanak fel, az önkény gyakorol, a rémület tart fenn; a személyek, tulajdonok és lelkiismeretek elleni merényletek rendszeres és dogmaticus folytonossága; a rajongó és romlott kisebbség bitorlása, mely öt év óta pusztítja Franciaországot, s azon ürügy alatt, hogy mindenütt visszavívja az emberi jogokat, szántszándékkal fentartja a háborút, hogy a külföldön terjeszsze rendszerét. A mitől tényleg irtóznak, az a directorium és cliqueje; Barras, torkig lakott szállítókból és kitarzott nőkből álló udvarával; Rewbell, sikkasztó családjával, parvenu gőgjével és korcsmáros modorával; Larevellière-Lépaux, ki hiú, mint a púpos, bölcsésznek tartja magát, türelmetlen sectárius és együgyű, mint lóvá tett pedáns. A mit a szószéken követelnek,* az a közigazgatás megtisztítása, az ármánykodás elnyomása, az üldözések megszüntetése; a szerint, a mint többé vagy kevésbé élénkek vagy körültekintők, a hivatalban levő jakobinusok birói büntetése vagy egyszerű letétele; a papok és a vallás, a kivándoroltak és a nemesek ellen hozott törvények rögtöni és teljes megszüntetése vagy részletes és óvatos reformja.**

kiket úgy ismertek vagy kiáltottak ki, hogy nagyon lényeges részt vettek az első forradalomban... A választások olyanokra estek, kik a módosított, nem elidomtalanított monarchiát kívánják. A szavazatok hasonlóképp elkerülték a királpártiakat, a régi uralom és erőszakos ellenforradalmak követőit.»

* Mallet-du-Pan, II. 298. : «E követek egy forradalmi törvényt sem támadnak meg, hogy ne gyanúsítsák őket, mintha a forradalom eredményeit volna szándékuk megsemmisíteni, és valahányszor a köztársaság szabályozásáról beszélnek, azzal vádolják, hogy magát a köztársaságot támadják meg.»

** Thibaudeau, II. 171. — Carnot, II. 106. — Barthélemy programmja ez oly egyszerű mondásban foglaltatik: «A köztársas-

— Az alkotmányban, a közhatalmak elosztásában, a központi vagy helyi hatóságok kinevezési módjában senki sem gondol újításra. «Becsületesre esküszöm, írja Mathieu Dumas, hogy mindig a köztársasági alkotmány fentartása volt szándékom, meg lévén győződve, hogy mérsékelt és méltányos igazgatás mellett visszaadhatja Franciaországnak a szabadságot, megkedvelteti és megszeretteti a szabadságot s idővel jóvá teszi a forradalom okozta bajokat. Esküszöm, hogy soha, sem közvetlenül, sem közvetve nem tettem nekem semmi ajánlatot, hogy tetteimmal, beszédeimmal vagy hallgatásommal, közeli vagy távoli módon bármi más érdeket segítsek elő, mint a köztársaságét és az alkotmányét». — «A követek közt, mondja Camille Jordan, többen előnyt adhattak a királyságnak; de nem esküdtek össze; úgy tekintették az alkotmányt, mint becsületesekre bízott letétet; . . . legkedvesebb rendszereiket alárendelték a nemzet akaratának; megértették, hogy a királyság csak rázkódások nélkül és a nemzeti akarat fejlődése által állhat helyre». — «Voltak köztünk eltérések, mondja Barbé-Marbois is, arra nézve, hogyan viseljük magunkat a directorium iránt, de nem volt semmi eltérés az alkotmány fentartására nézve».* — Csaknem az utolsó pillanatig szorosán törvényes joguk határai közé zárkóznak, s

ságot közigazgatásivá akartam tenni.» — A külpolitikában kimért békés és valóban francia eszméit csúfsággal útasítják vissza a directorium többi tagjai (André Lebon: *L'Angleterre et l'émigration française*. 335. l.)

* Mathieu Dumas: *Souvenirs*, III. 153. — Camille Jordan: *Lettres à ses commettants sur la Révolution du 18 fructidor*, 26. l.: «Az alkotmány, egyedül az alkotmány volt az összekötő jelszó Clichyben.» — Barbé-Marbois: *Souvenirs d'un déporté*, I. 12.

midőn a vége felé ki akarnának onnan lépni, csak azért teszik, hogy védjék magokat a már fejük fölé emelt kard ellen.* Vezetőik kétségbevonhatatlanul «a köztársaság leg-tiszteletreméltóbb és legtehetségesebb emberei:»** egyedüli képviselői a szabad szavazatnak, a megérett véleménynek és a megszerzett tapasztalásnak, az egyedüliek, kiknek kezében a renddel és jogossággal kiengesztelődött köztársaság életrevalóvá lehetne, az *egyedüli tényleg szabad-*

és előszó, XIX. l. «A legtöbben azt akarták, hogy csak a jövővel foglalkozzanak, hogy feledjék el a múltat.»

* Mallet-du-Pan, II. 336. «Nyolczvan fenyegetett követ nem aludt otthon aug. 30. óta, s egy magánházban gyűlt össze, attól félve, hogy éjjel elhurczolják lakásukról.» — Mathieu Dumas, III. 110.: «Nem lakhattam többé párisi házamban, egy félreeső negyedben, a Fossés-du-Temple utczában, mert kitettem volna magamat, hogy a directorium sbirjei megrohanjanak, kik kijelentették a clubokban, hogy a nép ellenségein lakásukon kell bosszút állni». Mallet-du-Pan, II. 343.: «Ez állítólagos összeesküvés, melyet a triumvirek a törvényhozó testületre fogtak, olyan regény volt, mint Robespierre regényei.» — U. o. 346.: «Semmi tulajdonképeni összeesküvés nem volt a törvényhozó testületben a directorium ellen.» «Csakhogy Franciaországban minden alkotmány megöli a forradalmat, ha idején le nem rontják a forradalmi vezérek; és pedig azért, mert Franciaország négy ötödrésze elszakadván a forradalomtól, a választások csak forradalom-ellenes embereket vihetnek a törvényhozási és közigazgatási helyekre.»

** Lord Malmesbury: *Diaries*, II. 544. (1797. szept. 9. Colchen szavai): «Azt mondja, hogy az elfogott személyek mindnyájan a köztársaság leg-tiszteletreméltóbb és legképesebb emberei. Ebből az okból, és nem királypárti elvek miatt (mert ez elveket nem lehet rájuk fogni) ítelték őket deportatióra. Fentartották volna az alkotmányt, de korlátozva a végrehajtó hatalom tekintélyét és megfosztva a directoriumot az eszközöktől, hogy törvénytelen hatalmat szerezzen és gyakoroljon.»

elvéek. — És ezért kötelesek eltiporni őket a névleges republikánusok.

Valóban, oly kormány alatt, mely kárhoztatja a személyek s a köz- vagy magántulajdon elleni merényleteket, nemcsak a jakobinus theoria nem állhat meg, hanem a jakobinus gyakorlat is meg van bélyegezve. Már pedig a jakobinusok, még ha meg is tagadták elveiket, emlékeznek tetteikre. Az első harmad megérkezésétől fogva 1795. októberében, megijedtek: «A convent-tagok, írja az új követek egyike,* csak oly embereket láttak bennünk, kiknek hivatása az, hogy őket majdan kiadják az igazságszolgáltatásnak». A második harmad belépése után, 1797. májusában, megkétszereződött rémületök; kivált a királygyilkosok érzik, «hogy csak a kizárólagos és föltétlen uralkodásban van mentség számukra».** Egy napon Treilhard, egyik kiváló emberök, egyedül lévén Mathieu Dumas-val, így szólt e hajdani feuillanthoz, Lafayette barátjához, a kinek mérséklete és törvénytisztelete ismeretes volt: «Önök igen tisztességes, igen tehetséges emberek, s hiszem, hogy őszintén fenn akarják tartani a kormányt, úgy a mint van, mert nincs semmi biztos mód, sem önök számára, sem a mi számunkra, hogy mást telessünk helyére. De mi convent-tagok nem engedhetjük cselekedni önöket; akár akarják önök, akár nem, szép csendesen biztos vesztünk felé vezetnek; nincs köztünk semmi közösség». — «Mily biztosítékra van hát szükségök?» — *«Egyetlen egyre; s azután mindent megteszünk, a mit akarnak; megengedjük, hogy szabadon működjenek. Adják meg*

* Barbé-Marbois: *Journal d'un déporté*, XVI. 1.

** Mathieu Dumas, III. 84., 86.

e biztosítékot és vakon követjük önöket». — «És mi az?» — «Lépjen a szószékre és jelentse ki, hogy ha a convent tagja lett volna, XVI. Lajos halálára szavaz, mint mi». — «Ön lehetetlenséget kíván, a mit a mi helyünkön ön sem tenne meg; hiábavaló ijedezésnek áldozza fel Franciaországot». — «Nem, a játék nem egyforma; *nekünk a fejünk van koczkán*». — Fejök, talán; de minden bizonynyal hatalmok, méltóságaik, vagyonuk, fényűzésök és élvezeteik, mind az, a mi szemökben méltóvá teszi, hogy éljenek. — Minden reggel hetven párisi hirlap s ugyanannyi helyi lap a vidéki nagy városokban, bizonyítékokkal, részletekkel és számokkal mutatja ki, nem csupán hajdani bűneiket, hanem jelenlegi romlottságukat, hűtlen kezelésem és ragadozáson alapuló hirtelen gazdagságukat, sikkasztásaikat és borravalóikat; az egyikről kimutatják, hogy hálás hadi szállítóknak egy társasága fényesen bebútorozott palotával jutalmazta meg; a másikról, a ki egy kerületi ügyész fia és kilépett karthausi volt, hogy most megszerezte a Calvaria-hegyet, melyet nagy költséggel átalakít, hogy ott falka-vadászatokat tartson; a harmadikról, hogy összevásárolta a Seine-et-Oise legszebb földbirtokait; erről, hogy rögtönzött birtokosa négy kastélynak; amarról, hogy tizenöt vagy tizennyolcz milliónyi összeget kaparított össze;* kimutatják pórias vagy hatalmaskodó modorukat, zsugorgató vagy tékozló erkölcsüket, hetvenkedésüket és arczátlanságukat, dőzsöléseiket, udva-

* De Goncourt: *La Société française pendant le Directoire*, 298., 386. — V. ö. a *Thé-t*, *Grondeur-t*, a *Censeur des journaux-t*, Párisban, és a számtalan röpiratot. — Vidéken: az *Anti-terroriste* Toulouseban, a *Neuf Thermidor* Besançonban, az *Annales troyennes* Troyesban, stb.

ronczaikat, kéjhölgyeiket. — Hogyan mondjanak le mind erről? — Annál inkább, mert csak ehhez ragaszkodnak. Elvont elvek, népfelség, egyetemes akarat, közjó, mind ezzel semmit sem törődnek e kopott lelkiismeretek; a nagy mondások vékony és törékeny máza, melylyel hajdan önmagok elől eltakarták legbenső vágyaik önzését és romlottságát, lehámlik és földre hull. Sajat vallomásuk szerint nem a köztársasággal törődnek, hanem mindenekelőtt önmagokkal és egyedül magokkal; a köztársaság baja, ha érdeke ellenkezik az ő érdekekkel; Sieyès egy legközelebbi kifejezése szerint, többé nem a forradalom, hanem a forradalmárok megmentéséről van szó. Így kiábrándulva, aggályoktól menten, tudva, hogy mindenöket kockára tették, el vannak határozva, mint augusztus 10-ki, szeptember 2-ki, május 31-ki társaik, mint a közjóléti bizottság, bármily eszközökkel megnyerni a játékot, és mint augusztus 10-ki, szeptember 2-ki, május 31-ki társaik, mint a közjóléti bizottság, meg is fogják nyerni.

Mert a mérsékeltek ezúttal sem akarják megérteni, hogy a háború meg van izenve és hogy a harcz késre megy. Nem egyeznek meg, halogatnak, haboznak, alkotmányos formák közé zárkóznak, nem cselekszenek. Az erős rendszabályokat, melyeket a nyolczvan határozott és világosan látó képviselő indítványoz, elgyöngítik vagy fel függesztik a többi háromszáz előre nem látó, határozatlan vagy félénk tag óvakodásai.* Még törvényes fegyvereiket

* Mallet-du-Pan, II. 309., 316., 323., 324., 329., 333., 339., 347. «Alkotmányosan védni magát, míg a directorium forradalmilag támad, annyi, mint elkerülhetetlen vesztesre kárhoztatni magát.» — «Ha százszor ügyesebb volna is, a törvényhozó testület merészség nélkül, villám dörgés nélkül.» — «Sokkal több eszközzel, mint

sem merik használni, eltörölni a belföldi hadosztályt, megszüntetni Augereau alkalmazását, széttörni a kardot, melyet a három összeesküdt director torkukra szegez. A directoriumban csak szenvedőlegesen vagy semleges szövetségeseik vannak, Barthélemy, a ki inkább akar meggyilkolt, mint gyilkos lenni, Carnot, napi parancsának szolgája, a ki fél kockáztatni köztársaságát s különben is emlékszik, hogy a király halálára szavazott.* Az ötszázaknál és az öregelnél, Thibaudeau és Tronçon-Ducoudray, a «has» két vezetője, visszatartja Pichegru és az erélyes emberek kar-

a mennyi XVI. Lajosnak volt 1792-ben, a törvényhozó testület úgy viseli magát, mint e fejedelem, és az ő sorsára fog jutni, ha a harcra nem felel harcczal, ha nem nyilvánítja honárulóknak az első tábornokokat, kik be merik küldeni seregeik határozatait.»

— «A törvényhozó testület halogatása, a Luxembourg ellen augusztus közepén elhatározott támadás gyászos elnapolása, a mely támadást Pichegru, Willot, Miranda tábornok és minden tiszta látású képviselő sürgetett... az együgyű makacsság, hogy alkotmányos védelembe zárkózzanak... a kényszerűség, melynél fogva nyolczvan határozott és tevékeny képviselő kénytelen volt kiegyezni más háromszázzal, kik sem a célban, sem az eszközökben nem egyeztek meg, ez döntötte el a törvényhozó testület katastropháját.»

* Carnot: *Mémoires*, II. 161.: «A baj végső időszakába jutván, június 20-ikát kellett csinálni május 31-ike helyett.» — Mallet-du-Pan, II. 333., 334. «Augusztus 15. és 20. közt kellett végrehajtani a tervet, melynél fogva eltörölték volna az Augereau parancsnoksága alatt álló belföldi hadosztályt; ha a triumviratus ellenállt volna, Pichegru és Willot a Luxembourg ellen vonulnak. Carnot vonakodott elfogadni e tervet, ha csak nem bízzák rá a három új director kinevezését» — Delarue: *Histoire du 18 fructidor*: «Carnot ismételtlen mondá a mérsékelték előtt, kik felszóllíták, hogy velök működjék: «Ha királyi szóval erősített kegyelem volna is zsebemben, abban sem bíznám.»

ját, megakadályozza a lesújtásban, csak a védelmet engedi meg, és mindig nagyon későn. Három nappal fructidor 18-ka előtt, midőn mindnyájok tudtával és láttára a végcsapásra készülnek, a nyolczvan képviselő, a ki nem alszik otthon, nehogy ágyában fogják el, nem határozhatja még el magát a támadó föllépésre. E napon* egy szemtanu Mathieu Dumashoz ment elmondani, hogy előtte való este Barrasnál azon tanácskoztak, felkonczolják-e vagy Cayennebe deportálják a két tanács mintegy negyven tagját, és hogy az utóbbi nézet győzött; erre a nemzetőrség egy zászlóalj-parancsnoka éjjel a Tuileriák kertjébe vezetvén Dumast, megmutatja neki a fák mögött rejtőző embereit, fölfegyverkezve s készen az első jelre megindulni, magára vállalja, hogy azonnal beveszi a rosszul őrzött Luxembourg-palotát s rögtön végez Barrasval és Rewbellel: a háborúban ölnék, hogy meg ne ölessenek, és ha az ellenség ránk céloz fegyverével, jogunk van várakozás nélkül löni. «Csupán, mondá a parancsnok, azt ígérje meg, hogy a szószéken kijelenti, hogy ön parancsolta a támadást, és adja erre becsületszavát». Dumas vonakodik, épen mivel becsületes ember. — «Ön élhetetlen volt, fogja neki Napoleon ez ötletből mondani, ön semmit sem ért a forradalomhoz». — Valóban, a becsület, a loyaltás, a vértől való irtózat, a törvény tisztelete, ez a párt gyöngé oldala.

Már pedig épen az ellenkező érzelmek teszik az ellenpárt erős oldalát. A triumvirek részén senki sem ismeri a lelkiismeret feszélyezését, sem Barras,** a ki, mint a

* Mathieu Dumas: *Mémoires*, III. 113.

** Mallet-du-Pan, II. 327: «Barras az egyetlen, ki nyiltan lép fel, és kockáztatva, bár mi történik, diadalra akarja emelni a

condottiere ért az erőszakos fogásokhoz és eladó a legtöbbet ajánlónak, sem Rewbell, a ki olyan, mint a bika, megvadul és vöröset lát, sem Merlin de Douai, a kegyetlen törvényhozó, a laikus inquisitor, a szobai hóhér. — A jakobinus szokás szerint azonnal kirántották és megforgatták a kardot. Megvetve az alkotmányt, tanácskozásra hívták fel a hadseregeket, s megmutatták a törvényhozó testületnek, hogy ha meg nem hajol, szuronyokkal dobják ki. Ráuszítják, mint «a jó időkben»* végrehajtó csöcseléköket, s folyosóit, karzatait «mind a két nemű banditákkal» rakják meg. Összegyűjtik markos híveiket, öt vagy hat ezer terroristát Párisból és a megyékből, kétezer nyugalmazott vagy félzsoldos tisztet. Hoche hiján, kinek alkotmányellenes közeledését fölfedezték, aztán megakadályozták, rendelkezésükre áll Augereau, a ki e célból jött meg Olaszországból s nyilvánosan mondja: «Azért küldtek, hogy megöljem a királpártiakat». Lehetetlen, hetvenkedőbb és korlátoltabb martalóczot találni; maga Rewbell, midőn meglátta, nem állhatta meg, hogy így ne kiáltson fel: «Mily hatalmas zsvány!» — Fructidor 18-án e hivatalos vasgyúró, nyolcz vagy tizezer emberrel körülfogja és megszállja a Tuileriákat; a képviselőket elfogják bizottsá-

jakobinismust *per fas et nefas*. — U. o. 339. «A triumvirek péntekig haboztak; Barras, hármok közt a legdühösebb és Augereau ura lévén, magával ragadta két társát.» — U. o. 351. «Barras és Rewbell, úgy megrázták a szegény philosopháló Larevelliére képzelőtehetségét, hogy sikerült megtérítniök». — Thibaudeau II. 272. «Egyedül Barras élvezte ez éjjel a dictatura dicsőségét... Larevelliére elzárkózott otthon, mint valami hozzáférhetetlen szentélyben. Rewbellt, a kinek feje kissé el volt kábulva, szemmel tartották lakosztályában.»

* Mallet-du-Pan, II. 304., 305., 331. — Carnot, II. 117.

gaikban és lakásukon, vagy kutatják, üldözik és hajszoják, valamint a többi kiváló ellenzékit, tiszteket, hivatalfőnököket, hirlapírókat, hajdani minisztereket, directorokat, Barthélemyt, magát Carnot-t. Barbé-Marbois* azt kérdező, mily törvény értelmében fogják el, egy tiszt így felel: «A törvény a kard». És Sotin rendőrminiszter mosolyogva hozzá teszi: «Beláthatja, hogy azután, a mit magamra vettem, valamivel több vagy kevesebb compromittálás nem jó számba». — Így megtisztítva, a két tanács befejezi önmagának tisztogatását; negyvenkilencz megyében megsemmisítik kollégáik választását; e rendelet, a deportálás, a kényszerű vagy önkéntes lemondások következtében kétszáztizennégy képviselő válik ki a törvényhozó testületből, és száznyolczvan más, kik félelemből vagy undorból megszűnnek részt venni az ülésekben.** A két tanácsból, mint az angol parlamentből Cromwell alatt, csak «csonka törzs» marad fenn, s e csonka törzs meztelen kardok alatt működik. Az öregek tanácsában, mely fructidor 18-án éjfélkor*** tanácskozik a deportálási rendelet fölött, «gránátosok csapatjai, szilaj tekintettel, heves szavakkal, fenyegető mozdulatokkal,» puskájokra tűzött szuronyokkal veszik körül az amphitheatrumot, és a katonák közé vegyülve polgári gyilkosok hallatják megrendelt káromkodásaikat. Van tehát, mivel támogatni a directorium gyártotta rágalmazó regényt; a szavazóknak szükségök van ez érvekre, hogy higgyenek a nagy összeesküvésben, melyet a directorium bejelent, hogy Barthélemyt, Carnot-t,

* Barbé-Marbois : *Journal d'un déporté*, 34. és 35. l.

** Mallet-du-Pan, II. 343.

*** Barbé-Marbois, u. o. 46. l.

Siméont, Barbé-Marboist, Boissy d'Anglast, Mathieu Dumast, Pastoret-t, Tronçon-Ducoudrayt oda csatolja, mint bűntársakat, egy marok másodrendű cselszövőhöz, nevetséges «kamaszokhoz», eszeveszettekhez, vagy rendőrkémekhez, kiknek iratai hat hónap óta a rendőrség kezében vannak, s kiket ez lakat alatt beszéltet.* Mindnyájokat ugyanazon hálóban fogják össze, szándékosan ugyanazon név alatt keverik egybe, tömegesen elítélik, bizonyítékok és formaságok nélkül. «Bizonyítékok!» mondja egy szónok; ** nincs rájuk szükségünk a királpártiak ellen. Én meg vagyok győződve». — «Formaságok! kiált fel a másik; a haza ellenségei nem hivatkozhatnak e formaságokra, melyeket megvetnének, ha győztek volna». — «A nép itt van», mondja a harmadik, egy tuczat gonosz tekintetű jelenlevőre mutatva; az egész népnek győznie kell néhány egyén fölött». — «Rajta! kiált egy katona, a ki siettetni akarja a tanácskozást; honfiak, rohamlépésben előre!» — De a tanácskozás elnyúlik, s a kormány, mely türelmetlenkedik, kénytelen izenettel lépni közbe. «A nép, mondja ez izenet, a nép azt kérdi, hova lett a köztársaság s mit tettek vele... *Még köztetek is vannak, kik egyetértenek az összeesküvőkkel*». Ez érthető, s a képviselők tüstént felfogják, hogy ha nem deportálnak, őket fogják deportálni. Erre «tizennégyen vagy tizenöten fölállnak a rendelet mellett, heten ellene; a többi mozdulatlan marad»; így hozzák meg szabadon, törvényesen, az alkotmány

* Mallet-du-Pan, II. 228., 342. «Két hónap óta tudták, mint készültek a triumvirek felhasználni d'Entraigues tárczáját.» — V. ö. Thibaudeau, II. 279. a directorium állításai határozatlanságáról, durva hamisságáról, a bizonyítékok hiányáról.

** Barbé-Marbois: *Journal d'un déporté*, 46. l.

megmentésére a rendeletet.* Négy évvel előbb, a girondisták kiűzésére, hasonló rendeletet hasonló módon fogadtak el, azzal a különbséggel, hogy a hegypárt akkor a csőcseléket használta fel, s ma a hadsereget alkalmazzák; de, a némaszemélyzet különbségét kivéve, a most befejezendő előadás nem más, mint új betanulás, s ugyanazt a drámát, melyet először június 2-án játszottak, másodszor eljátszák fructidor 18-án.

VI.

Igy kezdődik újra az 1793-ki kormányzat, minden közhatalom központosítása egy oligarchia kezében, a dictatura, melyet valami száz ember gyakorol, öt vagy hat vezető körül csoportosulva. A directorium, mely függetlenebb, önkényesebb és kevésbé ideiglenes, mint a hajdani közjóléti bizottság, magának tulajdoníttatja a törvényes jogot, ostromállapotba helyezni valamely községet s katonaságot vinni be az alkotmányos körbe,** úgy, hogy ezentúl kénye szerint erőszakot tehet Párison és a törvényhozó testületen. Ez általa megensonkitott és bérgyilkosainak*** felügyelete alatt álló testületben, a szenvedőleges,

* Lord Malmesbury: *Diaries*, III. 559. (1797. szept. 17.) — Lilleben, az államcsíny hírére «érdekes volt látni a borzalmat, mely mindenütt uralkodott azon gondolatra, hogy újra kezdődik a rémuralom... A színházban a színészek osztoztak a közös benyomásban. Az igazgató, névszerint Paris, így szólt Rosshoz, a ki fizetett: «Valósággal vandalizálni fognak bennünket».

** V. fructidor 18. és 19-iki rendeletek, 39. cikk.

*** Thibaudeau, II. 278. «Elmentem hát a fructidor 10-iki ülésre. Az Odéonhoz vezető utakat ellepték a forradalom azon alá-

mozdulatlan némák, kik érzik, hogy «erkölcsileg proscribálva és félig deportálva» vannak,* a directorium fizetett embereinek és inasainak engedik át a szót,** tényleg, a két tanács, mint hajdan a convent, «iktató» kamarává lett, törvényhozási gépezetté, mely ellenjegyzzi a kormány rendeleteit. — A kormány befolyása az alárendelt hatóságokra még föltétlenebb. Rendelettel, névszerint felsorolt negyvenkilencz megyében, minden megyei, kerületi és helyhatósági tisztviselőt, minden polgármestert, minden polgári vagy fenyítő törvényszéki bírót, minden békebirót, mindenkit, a kit a nép szavazata választott meg, tömegesen letesznek*** és Franciaország többi részében csaknem szintoly bőséges a söprés. Itéljünk egyetlen egy példából: Doubsban, mely nincs a megtisztítani való megyék közé írva, ötszázharmincz közigazgatót vagy helyhatósági tisztviselőt üznek el 1797-ben, és betetőzésül, negyvenkilencz mást 1798-ban; helyökre saját teremtményeit nevezi ki a directorium: a megyei, kerületi, helyhatósági, bírósági

rendelt ügyvivői, kik mindig mutatkoznak a mozgalmak után, mint a ragadozó madarak a csaták után. Bántalmazták és fenyegették a legyőzötteket s magasztalták a győzteseket.»

* U. o. II. 309.

** U. o. II. 227. «Mihelyt a terembe léptem, több képviselő jött, könyes szemekkel, hogy karjába szorítson; a gyűlés arczata gyászos volt, mint a rosszul világított színház, a hol székel; rémület volt festve minden vonáson; csak néhány tag beszélt és tanácskozott. A többség érzéketlen volt, vagy csak azért látszott itt lenni, hogy részt vegyen egy gyászlátványban, saját temetésében.»

*** Fructidor 19-iki rendelet, 4. és 5., 28., 29. és 30., 16. és 17., 35. és fructidor 22-iki rendelet. — Sauzay, IX. 103. Doubs 300 községét tisztítják meg így fructidor után. — U. o. 537. — Ugyanily tisztogatás az esküdtek közt.

szervezet, mely amerikai volt, egyszerre napoleonivá lesz; a helyett, hogy a nép megbizottai volnának, a helyi ügyvivők a kormány megbizottai lesznek. — Jegyezzük meg különösen a legfenyegetőbb bitorlást, azt a módot, melylyel a kormány az igazságszolgáltatásra, az élet-halál jogára teszi kezét, a mely jogot magának tulajdonítja a magánosok fölött; nemcsak eltörli s kedve szerint szervezi újra a rendes fenyítő törvényszékeket; nemcsak a legtisztább jakobinusok közül választja ki és ujítja meg a semmisítő szék biráit; hanem minden katonai hadosztályban kivételes, végrehajtó, fölebbezés nélküli törvényszéket állít fel, mely engedelmes tisztekből, altisztekből és katonákból áll, s huszonnégy óra alatt köteles, kivándorlás vagy paposság ürügye alatt, elítélni és agyonlövetni mindenkit, a ki nem tetszik az uralkodó pártnak. — Az alattvalók millióira nézve, kiket most szerzett, nincs semmi menedék: még a panasz is tilos. Negyvenkét ellenzéki vagy gyanús hirlapot egyszerre eltiltottak, készletöket elharácsolták, sajtóikat összetörték; három hónap mulva más tizenhatra került a sor, aztán egy év mulva más tizenkettőre; a tulajdonosok, kiadók, szerkesztők és dolgozó társak, köztök Laharpe, Fontanes, Fiévée, Michaud, Lacretelle, számos tiszteletre méltó vagy kiváló író, a négy vagy ötszáz ember,* kik a sajtó vezérkarát alkotják, valamennyien pör nélkül deportálásra vagy börtönre ítelve, kézre kerülnek, vagy elmenekülnek, vagy elrejtőznek és hallgatnak; senki más nem beszél többé Franciaországban, mint a kormány szócsövei.

Természetesen a szavazási jog is úgy meg van szorítva, mint az irási jog, és a fructidori győzők a beszéd

* Lacretelle: *Dix ans d'épreuves*, 310. l.

jogával magokhoz ragadják a választás jogát. — Már az első napokban megújította a kormány a rendeletet, melyet a haldokló convent hozott a kivándorlottak sógorai vagy rokonai ellen; ráadásúl mind e rokonokat vagy sógorokat kizárta az elsőd-gyűlésekből, és megtiltotta az elsőd-gyűléseknek, hogy választókúl küldje ki őket. Ettől fogva a becsületes vagy egyszerűen békés emberek megértik a figyelmeztetést és otthon maradnak; a szavazás felségi jog, következőleg az új uralkodók kiváltsága, így értik ezt az uralkodók és alattvalók:* «a köztársasági kisebbségnek,

* *Journal d'un bourgeois d'Évreux*, 143. (1799. márcz. 20.)

«Másnap megkezdték az elsőd-gyűléseket; csak igen kevesen jelentek meg ott; senki sem akart elmozdulni hazulról, hogy oly embereket válasszanak, kiket nem szerettek.» — *Dufort de Cheverny: Mémoires*, 1799. márczius: «Az el nem bolondított emberek azt vélik, hogy mindegy, akár mennek szavazni, akár nem. A választásokat már megtette és kijelölte a directorium. A nép zöme a legnagyobb közömbösséget tanúsítja.» (Márcz. 24.) «E 12,000 léleknyi városban (Bloisban) az elsőd-gyűlések a nép egész salakjából állnak; a tisztességes emberek kis számban jelentek meg ott; a gyanúsak, a kivándorlottak rokonai, a papok, kiket mind kiűztek, szabad teret engednek minden cselszövénynek. Egy hirtokost sem hívtak fel. A négy sectio közül háromban a terroristák uralkodtak... A Babouvisták mindig ugyanazt a rubrikát használják; az utczákon toborozzák össze a szavazókat, kik ötször vagy hatszor eladják felségjogukat egy palaczk borért.» — (Április 12-én, «egy értelmes ember» elbeszélése után, a ki Párisból érkezik meg): «Általában Párisban senki sem jelent meg az elsőd-gyűléseken, s a legnépesebbekben nem volt kétszáz szavazó.» — Sauzay, IX., LXXXIII. fej. (Az 1798-iki választásokról Besançonban, egy szemtanú jegyzetei), 499. l.: «Jakobinusokat választottak a legiszonyúbb haramiaság által. A helyőrség támogatásával, mely között sok bort osztottak ki, választásuk szuronyok, kardlapozások és botütések közt történt. Sok katolikus megsebesült.»

mely törvényesen működik, győznie kell a királypártiság által befolyásolt többség fölött». * A választási napokon majd látni lehet a kormányt, «mint szalasztja minden megyébe megbizott ügynökeit, hogy fenyegetésekkel, ígéretekkel és mindennemű csábitással kikényszerítsék a szavazatokat», fogassák el «a választókat és elsőd-gyűlési elnököket»,** sújtsanak még az ellenkező jakobinusokra is, érvénytelenítsék a többség választásait, ha nincsenek tetszésére, érvényesítsék a kisebbség választásait, ha kedvére valók, más szóval a kormány magát teszi minden központi vagy helyi hatóság nagy választójává. — Szóval, intézmények, törvények, közjog, magánjog, minden megdőlt, és a nemzet, testestül-javastul, mint Robespierre alatt, kormányzóinak tulajdonává lesz, azzal az egy különbséggel, hogy a rémuralom királyai, elnapolva alkotmányukat, őszintén kikiáltották mindenhatóságukat, míg ezek képmutatólag feljogosítják magokat oly alkotmánynyal, melyet leromboltak, és oly czimnél fogva uralkodnak, mely eltiltja nekik a királyságot.

Ők is a rémület által tartják fenn magokat; csakhogy Tartuffe létökre nem akarják kézzelfoghatólag gyakorolni

* Albert Babeau, II. 444. (Rigny canton hazafias és elszakadt kisebbségének nyilatkozata, a VI. évi választásoknál.)

** *Mercure britannique*, 1799. aug. 25-iki szám. (Az Ötszázak ülésében július 15-én és aug. 5-én felolvasott jelentés Rewbell, Larevellière-Lepeaux, Merlin de Douai, Treilhard directorok viseletéről, és kilencz vádpont foglalata.) — U. o. 3-ik vádpont: «Mégserítették alkotmányunkat, a törvényhozó hatalmat bitorolva oly végzések által, melyek elrendelik, hogy valamely törvény végrehajtassék mind abban, a mit nem módosít a jelen végzés, és oly végzéseket hozva, melyek ugyanezen törvényeket módosították vagy illusoriumsokká tették.»

hóhéri mesterségöket. A directorium, mint a convent örököse, azt szinleli, mintha elútasítná örökségét. «Jaj annak, mondja Boulay de la Meurthe, a ki vissza akarná állítani a vérpadokat!» Nem kell többé a nyaktiló; nagyon rossz hirbe hozta szállítóit; nagyon közelről látják a vörös árt, nagyon ideges borzalommal azok ellen, kik öntik. Többet ér a halált távolban, lassan, önkéntesen, emberi vérontás nélkül, «szárazon» alkalmazni, mely kevésbé megbotránkoztató, mint a másik, de fájdalmasabb s nem kevésbé biztos; ilyen lesz az internálás Rochefort mocsarai közt, s még inkább a deportálás Guyana lázai közé: a convent és a directorium eljárása közt csak az a távolság van, mely «*elválasztja az ölést a meghalatótól*».* Különben minden durvaságot, mely a rémités által elnyomhatja a méltatlankodást, kimerítnek útközben a proscibáltakra nézve. — Az első szállítmány számára, mely más tizenhárommal magában foglalja Barthélemyt, a bázeli egyesség szerzőjét, Pichegrut, Hollandia meghódítóját, Lafond-Ladébat-t, az ötszázak tanácsának elnökét, Barbé-Marboist, az öregek tanácsának elnökét, eleinte hintókat készítettek;** a directorium ezeket a gályarabok társzekerével helyettesíté, vasketreczczel, melynek csak egy becsukott és belakolt ajtaja volt, fölül ablaknyílásai, melyeken bezuhog az eső, és ülőhelyei csupasz deszkák; a rugók nélküli nehéz gép gyorsan üget a feneketlen úton, és minden zökkenés a tetőhöz vagy a tölgy szekéroidalhoz löki az elitél-

* Fiévée kifejezése: *Correspondance avec Bonaparte*, I. 147.

** Barbé-Marbois. I. 64., 91., 96., 133.; II. 18., 25., 83. — Dufort de Cheverny: *Mémoires* (1797. szept. 14.) — Sauzay, IX., LXXXI. és LXXXIV. fejt.

teket: egyikök, Bloisba érkeve, «megkékült és egészen össze-
 zúzott könyökeit mutatja». A kíséret vezére, kit számokra
 választottak, a hadsereg legaljasabb és legdurvább szájhőse,
 Dutertre, a forradalom előtt rézöntő mester, azután tiszt, kit
 bilincsre ítéltek a vendéi háborúban elkövetett lopás miatt,
 természeténél fogva annyira tolvaj, hogy ez izben is meglopja
 útközben csapatának zsoldját; látható, hogy az ember képe-
 sítve van feladatára. Leszállva Bloisban, «orgiában tölti az
 éjszakát testvérekkel és barátokkal,» az ismert sikkasztók-
 kal és mészárlókkal, káromolva támad Barbé-Marbois
 nejeire, a ki búcsút venni jött férjéhez, rögtön leteszi a
 csendőrség parancsnokát, ki a félig elájult nőt támogatja,
 s látva a figyelmet, a tiszteletet, melyet minden lakos,
 még a hivatalnokok is tanusítanak a foglyok iránt, felkiált
 «Mennyi komédia oly emberekért, kik négy nap mulva
 talán nem lesznek életben». — Az átszállító hajón, még
 La Rochelle szemtávolában, egy csónakot pillantanak
 meg, mely erős evezéssel igyekszik utólni őket, s e
 kiáltást hallják: «Lafond-Ladébat fia vagyok; adjátok meg
 a kegyet, hogy megölelhessem atyámat». És a hajóról így
 felel a szócső: «Távozzék vagy a csónakra lövünk». —
 Útközben zárt szobáik dögvészesek; a födélzeten soha
 sem lehetnek négyenél többen egyszerre, egy órát reggel
 és egy órát este; a matrózoknak és katonáknak tilos
 velök beszélni; táplálékuk egy matróz-adag, és az ételek,
 melyeket kapnak, romlottak; a vége felé koplaltatják őket.
 Guyanában szobánként egy gyertya; semmi fehérmű;
 vizök nincs vagy nem iható; a tizenhat közül, kiket
 Sinnamaryba visznek, kettő marad életben.

A következő évi deportáltaknak, a kivándorlás-
 ról vádolt papoknak, szerzeteseknek, követeknek, hirlap-

íróknak, iparosoknak még rosszabb a dolguk: minden úton, mely Rochefortba visz, látni lehet siralmas tömegeiket szekereken, vagy soraikat, melyek gyalog haladnak, mint hajdan az összelánczolt fegyenczek. «Egy nyolczvankét éves aggastyán, Dulaurent de Quimper, így megy végig négy megyén», bilincsbén, mely rá van kötve. Azután a *Décade* és a *Bayonnaise* hajóközében, az összehalmozott boldogtalanok, kiket megfojt a levegő hiánya és az égető forróság, kikkel gorombáskodnak, kiket meglopnak, éhségtől és levegő-hiánytól halnak meg, s Guyana befejezi az átkelés művét: 198-ból, kiket a *Décade* hozott, huszonkét hónap multán 39 marad meg; 120-ból, kiket a *Bayonnaise* hozott, csak egy marad meg. Ezalatt Franciaországban, Ré és Oléron szigetek sánczbörtöneiben több, mint 1200 pap fuladoz és rothad, s mindenfelé, a megyékben, teljes erővel lövik őket agyon a katonai bizottságok. Párisban és környékén, Marseilleben, Lyonban, Bordeauxban, Rennesben és a legtöbb nagy városban szaporodnak a hirtelen elfogások és a titkos elhurczolások.* «Senki sem biztos lefekve, hogy másnap szabadon ébred föl . . . Bayonnetól Brüsszelig csak egy érzelem uralkodik, a határtalan levertség. Nem mernek sem beszélni, sem egymásra ismerni, sem egymásra nézni, sem egymáson segíteni . . . Mindenki elszigeteli magát, remeg és elrejtőzik». — E harmadik támadó visszatérés által a jakobinus hódítás véglegesen be van fejezve, és a hódító banda, az új hűbériség, állandóan elhelyezkedik. «Mind azok, kik erre

* Sauzay, IX. és X. kk. — Mallet-du-Pan, II. 375., 379., 382. — Schmidt: *Tableaux de Paris pendant la Révolution*, III. 29. (A Seine-megye közigazgatóinak beszámolója.)

járnak,* írja egy toursi, azt mondják, nincs az országban semmi különbség a mostani és Robespierre ideje közt . . . Bizonyos, hogy a talaj tarthatatlan, hogy az ember folytonosan sarczolásokkal van fenyegetve, mint egy meghódított országban . . . A birtokosok annyira el vannak nyomva az adókkal, hogy nem tehetnek eleget napi kiadásaiknak, s nem fizethetik a földművelés költségeit. Az adó, hajdani parochiáimban, körülbelül 13 sout vesz el 20 sou jövedelemből . . . A pénz kamatja havi négy százalékra emelkedik . . . Tours, zsákmányul esve a terroristáknak, kik felfalják a megyét s minden hivatalt elfoglalnak, a legsiralmasabb állapotban van; minden valamennyire jómódú család, minden kereskedő, minden kalmár ott hagyja». — Ime, visszatérnek s újra elfoglalják hűbéreiket a rémuralom lovagjai, a kiérdemült gyilkosok és fosztogatók. Ilyenek Toulouseban** Barrau, 1792-ig csizmadia, ki Robespierre alatt híres volt dühöngéséről, és Desbarreaux, a másik 1793-ki őrző, hajdani színész, inas-szerepek ábrázolója a színpadon, kit 1795-ben arra kényszerítettek, hogy a színpadon térden állva kérjen bocsánatot, s ezt nem nyervén el, a köz irtózat kikergette a színházból, most pedig a színházi pénztárnok és megyei közigazgató hivatalát egyesíti kezében. Ilyenek Bloisban mind ama nemtelen vagy vad alakok, kiket mint gyilkosokat és tolvajokat láttak, Hézine, Giot, Venaille, Bésard, Berger, Gidouin: azonnal fructidor után fellázították a deportáltak

* Dufort de Cheverny: *Mémoires*, 1798. aug., 1797. és 1799. okt., több helyen.

** Nemzeti levéltár, F⁷. 3219. (Alquier levele az első consulhoz, VIII. pluviöse 18-án): «Látni akartam a központi igazgatást; az 1793-iki eszméket és nyelvet találtam ott.»

első szállitmánya körül rendes követőiket, «a naplopókat, a kikötő csőcselékét, a nép söpredékét», és bántalmazó szidalmakat kiabáltak a proscribáltakra: a hazafiasság ez új bizonyítékára a kormány visszaadja nekik közigazgatási vagy birósági satrapiáikat, és bármily gyűlöletesek, elviselik őket, szót fogadnak nekik néma és komor engedelmességgel. «A lélek felháborodik,* olvasva naponként az ujonczok, a kivándorlottak kivégzéseit, és látva a deportáltakat, kik folyton elhaladnak előttünk . . . E halotti lajstromba iktatják mind azokat, kik nem tetszenek a kormánynak», az állítólagos kivándorlottakat, oly plébánost is, a ki «köztudomásulag soha sem hagyta el a megyét». A tisztességes embereknek lehetetlen az elsőd-gyűléseken szavazni; következőleg «a választások rémségesek . . . A testvérek és barátok fennen mondják, hogy «nem kel- lenek többé sem nemesek, sem papok, sem birtokosok, sem kereskedők, sem igazságszolgáltatás: mindent ki kell fosztogatni». — Veszsen el inkább Franciaország, mint az ő uralmok! «A gonosztevők kijelentették: nem adják oda máskép helyeiket, mint mindent felforgatva, széttörve a palotákat, felgyújtva Párist». És természetesen a tiszta

* Dufort de Cheverny : *Mémoires* (1799. febr. 26., márcz. 31., szept. 6.) — A szegény együgyű elv-ember, Larevellière-Lépaux, ki Barrashoz és Rewbellhez csatlakozva Barthélemy és Carnot ellen, étrehozta fructidor 18-át és szobájába zárkózott, hogy ne legyen tanúja, maga megvallja személyzetének minőségét. (*Mémoires*, II. 364.) «Fructidor 18-ika a directorium részéről számos változtatást tett szükségessé. A helyett, hogy a letett hivatalnokok helyére köz- társasági, de mindenekelőtt becsületes, erényes, felvilágosult embe- reket tettek volna, a választás, a törvényhozó testület új intézőinek varancsára *nagy részben anarchistákra, a vérontás és fosztogatás embereire esett.*»

jakobinusokkal megjelenni látjuk a tiszta jakobinizmust, az egyenlőségi és keresztényellenes socialismust, a gyászos év programját, szóval a merev, egyszerű, irtó eszméket, melyeket a felekezet, mint vértől kérges töröket szed össze Robespierre, Billaud-Varennes és Collot d'Herbois hagyatékából.*

VII.

Első sorban áll az elaggott bölcészet kedvelt rögeszméje, vagyis a megállapított és folyton követett terv laicus vallás alapítására, hogy huszonhat millió francziára erőszakolják az elmélet szabályait és dogmáit, következőleg kiirtsák a kereszténységet, istentiszteletével és pap-ságával együtt. A hivatalban levő inquisitorok rendkívüli kitarással és aprólékossággal szaporítják a szabványokat és szigort, hogy erővel megtérítsék a nemzetet, s a szivnek tizenyolcz százados gyakorlat táplálta szokásait rögtönzött szertartásokkal pótolják, melyeket az elvont logika gépileg gyártott szobájában. — A harmadrendű író és classicus rímkovács lapos képzelme, a frázisaira büszke

* Lacretelle: *Dix ans d'épreuves*. 317. l. «Néhány nappal fructidor után, a Brie-Comte-Robert-i úton, egy vén jakobinus fenhargon, örömmel mondá: «Minden royalistát el fognak üzni vagy lefejezni.» — A Nemzeti levéltárban az F⁷. sorozat száz meg száz köteget foglal magában, melyek jelentésekkel vannak tele «a helyzetről», «a köz-szemletről» minden megyében, városban vagy cantonban, a III. évtől a VIII-ig; több hónapon át dolgoztam ezek közt; hely hiányában nem irhatom ide kivonataimat. E kötegekben meg lehet találni a köztársaság öt utolsó évének positiv történetét. — Az összbenyomást szabatosan megadja Mallet-du-Pan. *Correspondance avec la Cour de Vienne* és *Mercure britannique*.)

pedáns groteszk ünnepélyessége, a korlátolt és fejes szenteskedőnek nyagगतó zordonsága sohasem tárult ki erőgősebb dagálylyal és több közigazgatási beavatkozással,* mint a törvényhozó testület rendeleteiben, a directorium végzéseiben, Sotin, Letourneur, Lambrechts, Duval és François de Neufchâteau miniszterek utasításaiban. A vasárnapnak, a régi naptárnak és a bójtnak hadat izenek: a décadin kötelező a munkaszünet, birság és börtönbüntetés terhe alatt; ** január 21-ének és fructidor 18-ának évfordulói kötelező ünnepek; minden tisztviselő és családja köteles részt venni az új istentiszteletben; a nyilvános vagy magánoktatók kötelesek mind a két nemű növendékeikkel részt venni a polgári szertartásokban; a liturgia kötelező; a katechizmusokat és programokat Párisból szállítják; a díszítést és az énekeket, az olvasni valókat és testtartásokat, a felkiáltásokat és átkokat szabályozzák: e pedáns szabványok, e bábjátéki parádék láttára csak vállat kellene vonni, ha az apostol mögött, a ki erkölcsi allegoriákat szerkeszt, észre nem vennők az üldözöt, a ki bebörtönöz, kivégez és öl. — A fructidor

* Sauzay, X, LXXXIX. és XC. ff. — Ludovic Sciout, IV., XVII. f. (L. névszerint Sauzaynál X. 270. és 281. l. Duval útasítását, 1798. decz. 16-án, és François de Neufchâteau körleveleit, 1798. nov. 20-tól 1799. jún. 18-ig. — Ez iratok mindegyike remekmű a maga nemében.)

** *Journal d'un bourgeois d'Évreux*, 134. l. (1798. jún. 7.) «Másnap, a décade napján, a kertésznőket, kik szokás szerint kirakták árúikat a nagy útca hosszában, 6 livre birságra ítélték, mert áthágták és megvetették a décadeot.» — (1799. jan. 21.) «A kiket rajtakaptak, hogy dolgoztak a décade napjain, első izben 3 livre birságra ítélték; ha többször rajta kapták, a birságot megkettőztették s még börtön is következett.»

19-iki rendelet nemcsak új érvényre emelte a föl nem esküdt papok, elrejtőik és hiveik elleni rémuralmi törvényeket, hanem a directorium még magának tulajdonította, először a jogot, «indokolt egyéni végzés» által deportáltatni minden egyházit, a ki «megzavarja a köznyugalmat», azaz, a ki hivatalát gyakorolja és hitét prédikálja,* sőt, mi több, azt a jogot is, hogy huszonnégy óra alatt főbe lövessen minden papot, a ki az 1792. és 1793-iki törvények által számúzve, Franciaországban maradt vagy visszatért oda. Csaknem minden egyházi, még a fölesküdték is befoglaltatnak az első osztályban; a közigazgatóság 366-ot számlál össze az egyetlen Doubs megyében** és 556-ot az egyetlen Hérault megyében. Ezer meg ezer egyházi foglaltatik a második osztályban; a közigazgatóság ezernyolczszáznál többet számlál össze, kik csupán a spanyol határon visszatérve, még a déli megyékben bolyongnak. Erre egész Franciaországban vadászatot indítanak a hivatalban levő moralisták a fekete vadra, és bizonyos helyeken egyetemes az irtás, kivétel és szünet nélkül. Például a legújabban Franciaországba kebelezett Belgiumban, az egész szerzetes és világi papságot tömegesen proscríbálják és hajszolják, hogy deportálják, 560 egyházit

* Ludovic Sciout, IV. 601. Példái az «egyéni indokoknak», melyekre a deportatio igazolása végett hivatkoztak: ez vonakodott megkeresztelni egy gyermeket, kinek szülei csak polgárilag esküdtek meg; amaz «kijelenté hallgatói előtt, hogy a templomi házasság a jobbik»; egy másik «fanatizált»; amaz «veszedelmes és alkotmányellenes tanokat prédikált»; ez «jelenléte által zavarokat idézhet elő», stb. — Az elitéltek közt hetvenévesek, fölesküdt papok, sőt nős papok is találhatóak. — U. o. 634., 637.

** Sauzay, IX. 715. (Névlajstrom.)

Ourtheban és a Forêtsban, 539-et Escautban, 883-at Jemappesban, 884-et Sambre-et-Meuseben, 925-öt Lysben, 957-et Deux-Nèthesben, 1043-at Meuse-Inférieureben, 1469-et Dyleben, összesen 7260 van felsorolva, nem számítva a hiányzó neveket.* Számosan közülök külföldre menekülnek vagy elrejtőznek; de a többit elfogják, és elegen akadnak, hogy bőven és szüntelen megrakják a szekereket. — «Nincs nap, írja egy bloisi lakos,** hogy ne jöjjenek a carmelitákhoz papi foglyok aludni, héttől egész húszig», és többen is. Másnap tovább utaznak Ré sziget sánczbörtöneibe vagy Sinnamary mocsarai közé, és tudjuk, mivé lesznek ott: néhány hónap multán három negyed-részők a temetőben van. — A belföldön időnkint agyonlövők néhányokat a példa kedvéért, hetet Besançonban, egyet Lyonban, hármat Bouches-du-Rhôneban, és mind ez álarcozott vagy nyilvánvaló gyilkosságokra építik föl az Ész vallását a rajongás ellenségei, a hivatalos emberbarátok, a fructidori felvilágosult deisták.

Hátra van, az Ész vallásával megszilárdítani az egyenlőség uralmát; ez a jakobinus hitvallás második cikkelye. Arról van szó, hogy lekaszálnak minden fejet, mely még fölülemelkedik a közös színvonalon, és ezúttal nem egyenkint kaszálni le, hanem nagy osztályonkint. Maga Saint-Just is csak elburkolt szavakkal ajánlott ily bőséges és ily metsző műveletet; Sieyès, Merlin de Douai, Rewbell, Chazal, Chénier, Boulay de la Meurthe határozottabbak

* Ludovic Sciout, IV. 656.

** Dufort de Cheverny: *Mémoires*, 1798. szept. — U. o. 1799. febr. 26: «Huszonegy pap érkezik meg Belgiumból a Carmelitákhoz.» — 1799. szept. 9.: «Ismét két szekérrel indítanak útnak papokat Ré és Oléron szigetekre.»

és őszintébbek lévén, a gyökeres metszést sürgetik. Szerintök * «szabályozni kell az ostracismust», deportálni «mind azokat, kiknek előítéleteik, követelményeik, szóval maga létezésök, összeférhetetlenek a köztársasági kormányzattal», azaz nem csupán a papokat, hanem a nemeseket, megnemesítetteket, parlamenti tagokat, a jómódú és képesített polgárságot és a hajdani kiválóságokat is, mintegy kétszázezer birtokost, férfiakat és nőket, szóval a mi még fenmaradt a nemzet színéből, melyet a forradalom elnyomott és tönkre tett. — Miután a száműzést a volt-nemes Barras s «magoknak a kalmároknak és munkásoknak» nyilvános kiabálása visszaútasította, a polgári degradálással pótolják. Ettől fogva ** minden nemes vagy megnemesített, még ha soha sem hagyta is el a területet, még ha állandóan és pontosan engedelmeskedett is minden forradalmi törvénynek, még ha nem rokona is vagy sógora valamely kivándoroltnak, elveszti francia minőség-

* Thibaudeau, II. 318—321. Mallet-du-Pan, II. 367., 368. A tervek még messzebbre mentek: «Minden gyermeket, kiket a kivándoroltak vagy a kivándorlásról hamisan vádlottak Franciaországban hagytak, el fognak venni rokonaiktól, republikánus gyámokra bizzák és a köztársaság fogja kezelni javaikat.»

** VI. frimaire 9-iki rendelet. (Kivételnek a directorium tényleges tagjai, a miniszterek, a tényleges szolgálatban levő katonák és a különböző nemzeti gyűlések tagjai, kivéve azokat, kik az alkotmányozó gyűlésben tiltakoztak a nemességet eltörlő rendelet ellen.) — Egyik szónok, a közelgő császárság jövendő grófja azt kívánta, hogy minden nemes, ki a polgári lajstromba akarja iratni magát, a következő nyilatkozatot írja alá: «Mint ember és mint köztársasági, egyaránt gyűlölöm mind az arcátlan babonát, mely születési megkülönböztetést követel, mind a gyáva és szégyenletes babonát, mely hisz benne és elviseli.»

gét; csupán azért, hogy 1789. előtt megneemesített vagy nemes volt, köteles a törvényes formák és föltételek mellett polgárjogot szerezni. — A mi a 150,000 nemest, polgárt, mesterembert és földmívest illeti, kik kivándoroltak vagy kiket kivándorlásról vádoltak, ha visszatértek vagy Franciaországban maradtak, huszonnégy óra alatt távoznok kell Párisból és a húszezer léleknél többet számláló községekből, és tizenöt nap alatt Franciaországból; ha nem, mindnyájokat elfogják, a katonai bizottságok elé állítják és még az ülés folytán agyonlövik: * tényleg sok helyen, Párisban, Besançonban, Lyonban agyonlövik néhányokat. — Erre számos állítólagos kivándorolt, kik soha sem hagyták el Franciaországot,** sem tartományukat, sőt még községeket sem, s kiknek nevét csak azért tették a lajstromba, hogy kifoszszák őket javaikból, nem talál többé oltalmat sem helybenlakásának folytonosságában, sem ennek köztudomású voltában. Mihelyt elolvassák az új törvényt, előre látják a végrehajtó csapatot; a haza földje égeti talpokat és kivándorolnak.*** Másrésről, mi-

* V. fructidor 19-iki rendelet.

** Lally-Tolendal : Défense des émigrés (Paris, 1797.) 2. rész, 49., 62., 74. — Portalis jelentése az Ötszázak tanácsában, 1796. febr. 18. «Vessétek szemeteket e boldogtalanok megszámlálhatatlan osztályára, kik soha sem távoztak a köztársaság talajáról.» — Dubreuil beszéde, 1796. aug. 26. : «Aveyron megyében a pótlajstrom 1004 vagy 1005 nevet foglal magában. És mégis e roppant proscriptió-lajstromban, biztosítom, nem találhatnak többet hat névnel, melyet joggal irtak be mint valódi kivándorlókat.»

*** Ludovic Sciout, IV. 610. (Yonne közigazgatóságának jelentése, VI. frimaireben): «A csendőrség Sensban úgy, mint Auxerreben és más községekben meglátogatott több polgárt, kik a kivándoroltak lajstromába vannak írva, s kik, köztudomásúlag, soha sem

helyt egy név, helyesen vagy helytelenül, a lajstromba kerül, onnan ki nem jut többé; a kormány szántszándékkal vonakodik kitörülni, és két rendelettel* igyekszik lehetetlenné tenni minden kitörést; mert minden név, melyet a fosztogatás és halál lajstromán tartanak, megszabadítja a forradalmat egy valószínű ellenségtől és egygel több örökséget bocsát rendelkezésére.

A birtokosok maradéka ellen a directorium újra előveszi és súlyosbítja a convent rendszabályait: ilyen a csőd, nem többé álarcozva, hanem kijelentve; 386,000 tőkepénzesnek és évdijasnak megfosztása jövedelmének és tőkéjének két harmadától;** 100 millió fokozatosan emelkedő kény-

hagyták el községüket a forradalom óta. Nem találtak rájuk, minek következtében azt hiszszük, hogy Svájcba vonultak vissza vagy hogy végleges kitörésüket sürgetik önmuknál.»

* VI. vendémiaire 20. és frimaire 9-iki rendelet. — Messidor 10-iki rendelet.

** Dufort de Cheverny : *Mémoires*. (A forradalom előtt 60.000 livre jövedelme volt és 5000-re szállott alá.) — «Amelotné asszony, szintén megszorulva, bérbe adja lakházát, hogy megélhessen; a miénkhez hasonló és épen oly rosszul értelmezett gyöngédség következtében nem használta fel a kínálkozó könnyű módot, hogy assignátákkal fizesse ki hitelezőit.» Egy másik hölgy, a ki szintén tönkrement, helyet keres valamely falusi lakban, hogy kenyeret szerezzen maga és fia számára. — Colchen, megyefőnök : *Moselle statisztikája*, XI. év : «Sok tőkepénzes veszett el nyomorban és kétségbeesésben, mivel papírpénzben fizették ki és az állampapírok jövedelmét leszállították.» — Dufort de Cheverny : u. o. 1799 márcz. : «A néhai nemesség s még a némileg jómódú polgárok sem számíthatnak semmi könnyebbülésre... Az élet és vagyon teljes megsemmisülését várhatják... A pénzbeli eszközök mindinkább hiányzanak... Az adók kiéheztetik az országot.» — Mallet-du-Pan : *Mercure britannique*, 1799. jan. 25. «Falábú rokkantak ezrével

szerkölcsön, melyet egészen a «jómódú osztálytól» hajtának be; végre a kezesekről szóló törvény, ez a kegyetlen törvény, mely az 1792-iki szeptember szellemében fogamzott, melyet Collot d'Herbois híres indítványai a foglyok ellen és Billaud-Varennes indítványai a kis XVII. Lajos ellen sugalltak, melyet azonban a legista hidegvérével és a közigazgató előrelátásával kibővítettek, meghatároztak és formuláztak, melyet nagyban lehet alkalmazni és alkalmaznak is. — Jegyezzük meg, hogy nem számítva az új belga megyéket, hol nagy fölkelés van állandóan és terjed tovább, a terület felénél több esik e törvény csapása alá; mert a sajátképeni Franciaország nyolczvanhat megyéjéből *negyvenöt* van, mely e pillanatban, még a rendelet kifejezései szerint is* «köztudomásúlag polgári zavarok állapotában van»; valóban e megyékben a hivatalos jelentések szerint, «az újonczok tömegei mindenfelől fegyveres kézzel állnak ellen a behajtásokkal megbizott hatóságoknak; 200, 300, 800 emberből álló bandák járják be a vidéket; haramia-csapatok feltörik a börtönöket, meggyilkolják a csendőröket és szabadon bocsátják a foglyokat, az adószedőket kifosztják, megölik vagy megcsönkítják, a helyhatósági tiszteket felkonczolják, a birtokosokat megsarczolják, a jószágokat elpusztítják, a gyorskocsikat megállítják.» Már pedig mind ez esetekben, mind e megyékben, cantonokban vagy községekben, az emberek

helyezkednek el az adózóknál, kik nem fizetnek az adószedők akaratára szerint. A tényleges adók oly arányban állnak a régi uraloméihoz, mint 88 a 32-hez, a városokban általában.»

* De Tocqueville: *Oeuvres complètes*, V. 65. (Kivonatok a köztársaság állapotáról szóló titkos jelentésekből, 1799. szept. 26.) — VII. messidor 24-iki rendelet.

három osztályát, először a kivándoroltak rokonait és sógorait, aztán a néhai nemeseket és megnemesülteket, végre «apáit, anyáit, nagyapáit, nagyanyáit azon egyéneknek, kik nem hajdani nemesek ugyan vagy kivándoroltak rokonai», mégis részt vesznek a bandákban vagy gyülekezésekben, «személyesen és polgárilag felelősekké» teszik az elkövetett erőszakosságokért. Még akkor is, ha ez erőszakosságok «csak közelállók», a megyei közigazgatóság a maga hatáskörében össze fogja állítani minden felelős férfi és nő lajstromát; «kezesekül» veszi őket; saját költségökön tartóztatja valamely közös helyiségben, és ha megszöknek, a kivándoroltakhoz számítja, azaz halállal bünteti; ha valami kár történik, ők fizetik meg az árát; ha valamely gyilkosság vagy elragadás történik, négyet közülök deportálnak. Jegyezzük meg azonfölül, hogy a helyi hatóságok súlyos büntetés terhe alatt kötelesek végrehajtani a törvényt, még pedig rögtön, hogy ez időtájt a hatóságok túlzó jakobinusok, és arra, hogy a kezesek lajstromába irjanak, nem mondom valamely nemest vagy polgárt, hanem egy tiszteletreméltó mesterembert vagy tisztességes földmívest, elég a helyi uralkodóknak, rámutatni távollévő, menekült vagy halott fiára vagy unokájára, mint «köztudomású» lázadóra vagy ellenszegülőre, és így minden jómódú magános vagyona, szabadsága, élete törvényesen ki van szolgáltatva a hivatalban levő egyenlősítők önkényének, irigységének, ellenségeskedésének. — Az egykorúak 200,000-re becsülik azok számát, kiket e törvény sujt;* a directorium a három hónap alatt, mely még hátra van életéből, tizenhét megyében

* De Barante : *Histoire du Directoire*, III. 456.

alkalmazza; ezernyi nőt és aggastyánt fognak el, tartóztatnak le, tesznek tönkre, többen Cayenne felé utaznak, és ezt nevezik az emberi jogok tiszteletének.

VIII.

Abból a kormányzathból, melyet a fructidori győzők Franciaországban felállítanak, meg lehet itélni, mily kormányzatot visznek a külföldre: mindig ugyanaz az ellentét a név és a dolog közt, ugyanazok a szólások ugyanazon gonosztettek eltakarására, és a szabadság kikiáltása alatt a haramiaság intézménye. — Kétségkívül ebben vagy abban a megszállt tartományban a jól hangoztatott szép szavak eleinte megteszik hatásukat; de néhány hét vagy néhány hónap múlva a megsarczott, besorozott, erővel francziásított lakosok észreveszik, hogy a forradalmi jog még elnyomóbb, még üldözőbb és még ragadozóbb, mint az isteni jog.

Ez az erősebb joga; az uralkodó jakobinusok nem ismernek mást, sem idegen földön, sem otthon, és alkalmazásában nem tartóztatja vissza őket, mint a rendes államférfiakat, az állam jól felfogott érdeke, a tapasztalás és hagyomány, a messzire látó tervek, a jelen és jövő erők kiszámítása. Felekezethez tartozván, Franciaországot alárendelik dogmáiknak, és a szektárius rövidlátásával, göggyével, önhittségével egyesítik türelmetlenségét, uralkodási igényeit, propagandai és terjeszkedési ösztöneit. — E harcziás és zsarnoki szellemet már a törvényhozó testület idejében kitárták, s megittasultak tőle a convent alatt. Thermidor után és vendémiaire után ugyanazok

maradtak,* megkeményítették magokat «a régi határok pártja» és minden mérsékelt politika ellen, először is a békés többség, aztán egész Franciaország, saját katonai igazgatójok, «a győzelem szervezője», Carnot ellen, a ki jó francia létére nem akarja haszontalanul szaporítani Fran-

* A. Sorel: *Revue historique*, 1882. márcziusi és májusi számok. (*Les frontières constitutionnelles en 1795*): «A Toscanával, Poroszországgal és Spanyolországgal 1795-ben kötött egyességek mutatják, hogy a béke könnyű volt, és hogy a köztársaság elismerése végbe ment, mielőtt a köztársasági kormány szervezve lett volna... Akár monarchia, akár köztársaság Franciaország, volt bizonyos határ, melyen a francia hatalom nem léphetett át, mert nem volt arányban sem Franciaország valódi erejével, sem az erők felosztásával a többi európai államok között... E fő pontban csalódott a convent; tudatosan csalódott... hosszan megfontolt számítás által; de ez a számítás hamis volt, és Franciaország drágán megfizette következményeit.» — Mallet-du-Pan, II. 288., 1795. aug. 23. «A monarchisták és számos conventi képviselő minden hódítást feláldoznának a béke siettetésére és elnyerésére. De a rajongó girondisták és Sieyès köre megmaradnak a terjeszkedés rendszerénél. Három indok vezeti őket: 1-ször. Az a szándék, hogy a területekkel tanaikat is terjeszszék. 2-szor. Az a vágy, hogy Európát fokozatosan szövetségbe hozzák a francia köztársasággal. 3-szor. Meg akarják hosszabbítani a részletes háborút, mely a rendkívüli hatalmat és a forradalmi eszközöket is meghosszabbítja.» — Carnot: *Mémoires*, I. 476. (Jelentés a közjóléti bizottsághoz, II. mesidor 28.): «Sokkal okosabbnak látszik arra szorítani növekedési terveinket, a mi tisztán szükséges, hogy a maximumra emelje hazánk biztosságát.» — U. o. II. 132., 134., 136. (Levelek Bonapartéhoz, 1796. okt. 28. és 1797. jan. 8.): «Oktalanság volna nagyon erős forradalmi tüzet gyújtani Olaszországban.. Azt akarták, hogy forradalmat hozzon létre Piemontban, Milanóban, Rómában, Nápolyban; én azt gondoltam, többet érne szerződni ez országokkal, segítséget nyerni tőlök és saját szervezetöket használni megfélelésökre.»

cziaország bajait, sem többet elvenni annál, a mit Franciaország hasznosan és biztosan megőrizhet. — Három jakobinus kollegája, Rewbell, Barras és Larevellière csak azért szakított vele fructidor előtt, mert nem csak a belügyekben, hanem a külügyekben is ellenszegült szántsándékos korlátlan erőszakosságuknak: dühbe jöttek, megtudva a leobeni előzetes szerződést, mely oly előnyös volt Franciaországra; bántalmazták Carnot-t, ki azt kötötte;* midőn Barthélemy, a korszak legügyesebb és legérdemesebb diplomatája, kollégájok lett, józan és jogosult nézetei csak gúnyt arattak részökről.** Megátalkodottan meg akarták már keríteni Svájcot, rátenni kezöket Hamburgra, «megalázni Angliát», «megmaradni a közjóléti bizottság balvégzetes rendszerében», azaz a háború, hódítás és propaganda politikájában. — Most, hogy fructidor 18-ika megtörtént, Barthélemyt deportálták és Carnot elfutott, ki fog fejlődni ez a politika.

Soha sem volt a béke oly közel;*** kezökben tartották; a lillei értekezleten nem kellett volna más, mint

* Carnot: *Mémoires*, II. 147.: «Barras, dühösen felém fordulva: «Igen, mondá, te vagy az, kinek a leobeni gyalázatos szerződést köszönhetjük.»

** André Lebon: *L'Angleterre et l'émigration française*, 235. l. (Wickam levele, 1797. június 27., Barthélemy szavai D'Aubignyhoz.)

*** Lord Malmesbury: *Diaries*, III. 541. (1797. szept. 9.) «Az erőszakos forradalom, mely Párisban végbe ment, minden reményünket felforgatta, minden okoskodásunkat semmivé tette; úgy tekintem, mint a legszerencsétlenebb eseményt, mely történhetett.» — U. o. 593. (Canning levele, 1797. szept. 29.) «Hajszálnyi távolságra voltunk a békétől. Ez átkozott párisi forradalomra és a triumviratus vérengző, arcátlan, kérlelhetetlen és tudatlan gőgjére volt

hogy tele kézzel vonuljanak vissza. Az utolsó és legszivósabb ellenség, Anglia, letette fegyverét; nemcsak elfogadta Franciaország nagyobbodását, Belgiumnak és a Rajna balpartjának megszerzését, az álarcozott bekeblezéseket épen úgy, mint a nyilvánvalókat, a pártfogó köztársaság fenhatóságát a védett köztársaságok, Hollandia, Genua, a Cisalpina felett; hanem saját hódításait is visszaadta, minden francia gyarmatot, minden hollandi gyarmatot, Trinquemale kivételével,* minden spanyol gyarmatot, Trinidad kivételével. Mind azt elnyerték, a mit az önszeretet kívánhatott, s többet nyertek el, mint a megnyit az okosság óhajthatott; nem volt Franciaországban egy illetékes és hazafias államférfi sem, a ki nem irta volna ezt mély örömmel alá. — De az indító okok, melyek fructidor előtt Carnotra és Barthélemyre hatottak, az indokok, melyek fructidor után Colchenre és Maretre hatnak, nem hatnak a fructidoristákra. Keveset törődnek Franciaországgal; nem gondolnak mással, mint pártjokkal, hatalmokkal, személyökkel. Larevellière, a directorium elnöke, hiúságból «oda tenné ugyan nevét az egyetemes béke alá»; de magával ragadja Barras, a kinek szüksége van a háborúra, hogy a zavarosban halászhasson,** és kivált Rewbell, vér-

szükség, hogy megakadályozzon a békekötésben; ha a mérsékelt párt győz, minden jól lett volna, nem csak reánk, hanem Franciaországra, Európára és a világra nézve.»

* Carnot, II. 165.: «Azt hiszi ön, válaszolt Rewbell, hogy Holland számára akarom visszaadni a Fokot és Trinquemalet? Első kérdés az, hogy visszavegyük; e célra a hollandiaknak kell a pénzt és hajókat adniok. Azután megmutatom nekik, hogy e gyarmatok hozzánk tartoznak.»

** Lord Malmesbury: *Diaries*, III. 526. (Levél Párisból, V. fructidor 17.) — U. o. 483. (Ellis beszélgetése Pannel.)

mérsékletre és agyra nézve valódi jakobinus, «tudatlan és hiú, a nevelés és tanultság nélküli ember legközönségesebb előítéleteivel», egyike ama durva, erőszakos, korlátolt sectáriusoknak, kik egy rögeszmében feneklettek meg és a kiknek «elve abból áll, hogy mindent forradalomba hozzanak, ágyúlövésekkel, nem vizsgálva meg, miért».* Semmi szükség megvizsgálni, miért; az önfentartás állati ösztöne elég, lejtőre hajtani a jakobinusokat, és tisztán látó embereik, többek közt Sieyès, gondolkozójok és orákulumjok, régóta ismétlik, hogy «ha békét kötnek, el vannak veszve».** — Belföldi erőszakosságaik mentségére külveszélyekre van szükségök; a közjó ürügye nélkül nem hosszabbíthatják meg bitorlásukat, dictaturájokat, önkényöket, inquisitióikat, proscriptióikat, zsarolásait. Tegyük fel, hogy a béke meg van kötve: vajjon a kormány, a mily gyűlölt és megvetett, fentarthatja-e magát a köz-zúgolódás ellen s megválasztathatja-e támogatóit

* U. o. III. 519., 544. (Maret és Colchen szavai.) — «Rebellion, mondja Carnot, úgy látszik egészen meg van győződve arról, hogy a becsületesség és a polgári érzület két egymással tökéletesen összeférhetetlen dolog.»

** Mallet-du-Pan, II. 49. (Sieyès szavai, 1796. márcz. 27.) — U. o. I. 288., 407.; II. 4., 49., 350., 361., 386. — Ez annyira igaz, hogy előrelátása indokolja az angol követ engedményeit. (Lord Malmesbury: *Diaries*, III. 519. Malmesbury levele Canninghoz, 1797. aug. 29.) «Annál inkább óhajtom a békét, mert minden ismeretes okon fölül ráadásul meg vagyok győződve, hogy a béke megbénítja ez országot; minden erőszakos eszköz, melyet a háborúra használtak fel, ellenök fog fordulni, mint a visszafojtott geny, és egészen felforgatja alkotmányukat, mely gyöngé és alap nélkül való. A békének e következménye sokkal fontosabb, mint a legkedvezőbb föltételek, melyeket a szerződésbe szöhetnénk.»

a közeli választásokon? Vajjon annyi visszatért tábornok kész lesz-e félzsoldon, henyén és alárendelten élni? Vajjon az oly lángoló és absolut Hoche, vajjon Bonaparte, ki már államcsinyéről gondolkozik,* kész lesz-e testőrévé lenni négy apró ügyvédnek vagy kontár irodalmárnak és egy Barrasnak, ez útczai tábornoknak, a ki soha sem látott rendes csatát? Különben is Franciaországnak öt évi fosztogatás által kiszáritott csontvázából hogyan lehetne, még ideiglenesen is, a tömeges hadsereget táplálni, mely két év óta csak abból él, hogy felfalja a szomszéd nemzeteket? És hogyan merítsék az üres kincstárból a milliárdot, melyet ünnepélyes rendelet által, nemzeti jutalom fejében, nem rég ígértek még egyszer a hadseregnek? ** Egyedül a meghosszabbított vagy szándékosan újra kezdett háború, a rendszerből végtelenig terjesztett háború, a hódítás és fosztogatás által fedezett háború élelmezheti a hadsereget, foglalhatja el a tábornokokat, bírhatja megadásra a nemzetet, tarthatja hatalmon az uralkodó pártot, őrizheti meg a directoroknak helyeiket, nyereségeiket, ebédjeiket, ágyasaikat. És ezért szakítanak, először is nyers ultimatum

* Mathieu Dumas, III. 256. — Miot de Mélito, I. 163., 195. (Beszélgetések Bonapartéval, 1797. júniusban és novemberben.)

** Mallet-du-Pan: *Mercure britannique*, 1798. nov. 10-iki szám. — «Hogyan tartsanak fenn saját talajukon óriási és követelő hadseregeket? Hogyan hizelegjenek magoknak azzal, hogy egy elszegényedett, ipar, hajózás, bizalom nélküli néptől csaknem egy milliárdnyi közvetlen és közvetett segélyt csikarjanak ki? Hogyan újítsák meg az elkobzások roppant tőkét, melyből nyolcz év óta él a francia köztársaság? Azzal, hogy minden évben leigáznak egy új nemzetet és kizsákmányolják kincstárait, diplomáit, zálogházait, birtokosait. Két éve letette volna már fegyverét a köztársaság, ha saját tőkére szorult volna.»

által Angliával, azután megkettőztetett követelések által Ausztriával és a német birodalommal, majd előre megfontolt merényletek által Svájc czsal, Piemonttal, Toscanával, Nápolylyal, Maltával, Oroszországgal, magával a portával.* — Végre lehull az utolsó lepel, s a felekezeti igazi jelleme csupaszon tűnik fel. A haza védelme, a népek felszabadítása, mind e nagy szavak visszatérnek a szavak országába. Annak nyilvánul, a mi: kalózok társaságának, kik miután saját partjok mentén működtek, távolabbra mennek működni és elkaparítanak mindent, testet és vagyont, embereket és dolgokat. Miután megette Franciaországot, a banda most megenni készül Európát,** «levelenként, mint az articsókát.»

Miért beszéljük el a tragikomédiát, melyet a külföldön játszanak és játszatnak? — Külföldi előadása ez a darabnak, melyet nyolcz év óta játszanak Párisban,*** rögtönzött és otromba fordítás flamandra, hollandira, németre, olaszra, helyi alkalmazás, olyan a milyen, változatokkal, törlésekkel, rövidítésekkel, de mindig ugyanazon

* Mallet-du-Pan: *Mercure britannique*, 1798. nov. 25. és decz. 25-iki szám, s több helyen.

** U. o. 1799. jan. 25-iki sz. «A francia köztársaság levelenként eszi meg Európát, mint valami articsókát. Azért viszi be a forradalmat a nemzetekhez, hogy kifoszsa őket, azért fosztja ki, hogy maga megélhessen.»

*** *Lettres du Mallet-du-Pan à un député sur la déclaration de guerre à la République de Venise et sur la révolution opérée à Gênes* (*Quotidienne*, 410., 413., 414., 421. sz.) — U. o. *Essai historique sur la destruction de la Ligne et de la liberté helvétique* (a *Mercure britannique* 1., 2. és 3. sz.) — Carnot, II. 153. (Carnot szavai, a directorium eljárásáról Svájc czsal szemben.) «Ez a farkas és bárány meséje».

befejezéssel, melyben záporoként hull a kard és puskaagy ütése minden birtokosra, községre és magánosra, hogy kényszerítsék őket kiszolgáltatni erszényöket és bármily értékű jószágukat: a mit meg is tesznek, míg egy ingben és fillér nélkül maradnak. Ez az általános szabály: a kis államban, melyet fenéig ki akarnak zsákmányolni, a legközelebbi tábornok vagy az ottani követ fellázítja a fennálló hatalom ellen az elégedetleneket, kik soha egy kormány alatt sem hiányzanak, névszerint minden osztály elzüllött embereit, a kalandorokat, kávéházi fecsegőket, a heves fejű ifjakat, szóval az ország jakobinusait; ettől fogva Franciaország képviselőjére nézve ők az ország *népe*, ha csak egy marékkal vannak is és a legrosszabb fajtából valók. A törvényes hatóságoknak tilos elnyomni és megbüntetni őket: ők sérthetetlenek. A francia képviselő fenyegetéssel vagy erőszakkal maga lép közbe, hogy támogassa vagy szentesítse merényleteiket; megsemmisíti vagy megsemmisíteti általok a társadalmi test élő szerveit, itt a királyságot vagy az aristocratiát, amott a senatust és a hatóságokat, mindenütt a régi hierarchiát, a kerületi, tartományi vagy helyhatósági szabályzatokat, a százados szövetségeket vagy alkotmányokat. E *tabula rasa*-n felállítja az Ész kormányát, azaz némi utánzását a francia alkotmánynak: e czélból maga nevezi ki az új hatóságokat. Ha választatni engedi őket, a választás párthivei által és szuronyai mellett történik; ebből lesz az alárendelt köztársaság, szövetséges neve alatt, melyet a Párisból küldött biztosok dobszóval vezetnek. Hatalmi úton reá alkalmazzák a forradalmi kormányzatot, a keresztényellenes, fosztogató és egyenlősítő törvényeket. Megcsinálják s újra csinálják ott is fructidor 18-át; át-

alakítják alkotmányát a legújabb párisi divat szerint; két vagy három izben s katonailag megtisztítják törvényhozó testületét és directoriumát;* csak inasokat túrnek meg élén; hadseregét a francia hadsereghez csatolják; Svájcban húszezer svájczit soroznak be, hogy Svájc ellen és Svájc barátai ellen harcoljanak; ujonczozás alá vetik a bekeblezett Belgiumot; elnyomják, elfojtják vagy megsebesítik a nemzeti és vallási érzést, úgy, hogy vallási és nemzeti lázadásokat keltenek,** öt vagy hat falusi és tartós Vendéet, Belgiumban, Svájcban, Piemontban, Venczelében, Lombardiában, a római államban, Nápolyban, és elfojtásukra gyujtogatnak, harácsolnak, lőnek. — Erre nézve minden frázis gyöngé volna; számokkal kellene előállni, s én csak kettőt nyujthatok.

* Az alkotmány átalakítása vagy a hatóságok megtisztítása Hollandban, Delacroix által, 1798. jan. 22.; Cisalpinában, Berthier által, 1798. februárban, aztán Trouvé által 1798. augusztusban, aztán Brune által 1798. szeptemberben; Svájcban Rapinat által, 1798. júniusban, stb.

** Mallet-du-Pan: (*Mercure britannique*, 1798. nov. 25. és decz. 25., 1799. márcz. 10. és júl. 10. sz.) Részletek és okmányok a népfölkelésekről Belgiumban, Svájcban, a sváb földön, Modenában, a római államban, Piemontban és egész felső Olaszországban. — A francia hadsereg egy tisztjének levele, mely Turinban kelt és Párisban nyomtatott ki: «A hol a polgári bizottságok járnak, mindenütt fölkel a nép, s bár négy izben csaknem áldozatul estem e fölkeléseknek, nem kárhoztatom e boldogtalanokat: mindenöket elviszik, még ágyok szalmáját is. Midőn ezt írom, Piemont legnagyobb része fölkel a *francia tolvajok* ellen: így neveznek minket. Meglephetne ez téged, ha elmondom, hogy ez ország állítólagos forradalma óta, mely három vagy négy hónapnyi időt tesz ki, 10 millió ércpénzt, 15 millió papírpénzt, a korona gyémántjait s bűtorzatát felfaltuk? A népek viseletünk szerint ítélnék rólunk; borzadnak, irtóznak tőlünk.»

Az egyik a külföldön elkövetett lopások száma;* de ez is csak a nyilvános ragadozásokat foglalja magában, melyeket rendeletre követtek el; nincsenek benne a magán ragadozások, melyeket rendelet nélkül hajtottak végre a tisztek, tábornokok, katonák, biztosok; ezek ropant nagyok, de nem számíthatók ki. Az egyetlen megközelítő összeg, melyet felmutathatunk, ama ragadmányok hiteles lajstroma, melyeket a jakobinus kalóz, martalóclevéllel feljogosítva, már 1798. deczemberében beszedett Franciaországon kívül a köz- vagy magánszemélyektől: végzések által elrendelt ércpénzbeli sarczok Belgiumban, Hollandban, Németországban, Olaszországban, 655 millió; arany és ezüstanyagok, ezüstneműek, ékszerek, műtárgyak és más becses holmi lefoglalása és elvitele, 305 millió; behajtások természetben, 361 millió; a letett uralkodók, a szerzetes és világi papság, s még világi tes-

* Mallet-du-Pan, u. o. 1799. jan. 10. sz. (Czikkenként felsoroló táblázat, részletekkel, számokkal és keletekkel.) — U. o. 1799. május 25. szám. Róma kifosztásának részlete, Duppa, szemtanú naplója szerint. — U. o. 1799. febr. 10. és 25-iki sz. A Svájcban, Lombardiában, Luccában és Piemontban gyakorlott fosztogatások részletei. — Az egyes rablásokról ime néhány szám: Svájcban «Rapinat, directoriumi biztos, Schawembourg, vezérlő tábornok és Rouhière, rendező biztos, mindegyik egy millió toursi livret vitt el.» Rouhière azonkívül a maga számára 20 százalékot vont le minden megrendelésből, melyet a szolgálati vállalkozóknak adott, a mi 350,000 livret hozott neki. Első titkára, Toussaint, egyedül Bernben 150,000 livret lopott. Rapinat titkára, Amberg, 300,000 livre-rel vonult vissza.» — Lorge tábornok 165,000 livret hozott Sion kifosztásából; Brune a maga részére 300,000 toursi livret vett ércpénzben, azonkívül számos aranyérmét, melyeket a berni városházán lopott; két osztálytábornoka, Rampon és Pijon, mindegyik

tületeknek és közösségeknek is, valamint a távollevő vagy menekült birtokosok ingó és ingatlan javainak elkobzása, 700 millió; összesen, három év alatt, két milliárd. — Ha közelről betekintünk e szörnyűséges halmazba, ott is, mint az algieri kalóz málhájában, oly zsákmányt találunk, melyet eddig a keresztény hadviselők, rendes hadseregek parancsnokai átallottak volna elvenni, s melyre a jacobinus főnökök azonnal és előszeretettel tették kezöket: mint az egyházak ezüstműje és ingóságai Németalföldön, Lüttich vidékén, az alsó-rajnai választófejedelemségekben, 25 millió értékben; az egyházak ezüstműje és ingóságai Lombardiában, a három legatióban, a velencei államban, Modenában és az egyházi államban, 65 millió értékben; gyémántok, edények, aranykeresztek és a zálogházak más letétei Milanóban, Bolognában, Ravennában, Modenában, Velenczében, Rómában, 56 millió; kórházi pénztárak Mila-

216,000 livret tulajdonított el. «Duhem tábornok, a Breisgauban szállásolva, minden nap egyszerre két vagy három faluba küldte lakomáinak étrendjét, és elrendelte, hogy behajtás útján szolgálják ki; az egyiktől természetben kívánta a tárgyakat, a másiktól, ugyanakkor, pénzben.» — «Mérséklete napi 100 forintig ment, melyeket élelmi szerekben vett föl, azután pénzben.» — «Milanóba vonulván, Masséna, esti tizenegy óra felé, négy óra alatt, leltár és nyugtatvány nélkül elvitette a kolostorok, vallásos társulatok, kórházak s a roppant gazdag zálogház magánpénztárait, mely utóbbiban többek közt Belgiojoso herczeg gyémántos szekrényére is kezet tettek. Ez éjszaka 1.200,000 livret hozott Massénának.» (Mallet-du-Pan: *Mercure britannique*, 1799. február 10. és kézirati *napló*, 1797. márczius.) — Az olaszok érzületéről I. Dupin hadnagy levelét, VIII. prairial 27. (G. Sand: *Histoire de ma vie*, II. 251.), hol elbeszéli a marengoi csatát, mely délután két óráig elvesztettnek látszott: «Már láttam, mint kell átkelnünk a Pón, a Ticinón, s áthaladnunk egy országon, melynek minden lakója ellenségünk.»

nóban és más városokban, 5 millió; velencei villáknak és a Brenta palotáinak bútorzata és műtárgyai, hetedfél millió; a zsákmány Rómában, melyet prédára bocsátottak, mint hajdan Bourbon zsoldosai, régiségek, gyűjtemények, képek, bronzművek, szobrok, a Vatican és a paloták kincsei, ékszerek s még a pásztorgyűrű is, melyet a directoriumi biztos maga vont le a pápa ujjáról, 43 millió értékben; mindehhez nincsenek számítva a többi hasonló cikkek, jelesen a névszerinti megadóztatások, melyeket erre vagy arra a magánegyénre vetettek ki, mint gazdagra vagy birtokosra;* valóságos sarcok voltak ezek, hasonlók azokhoz, melyeket a calabriai vagy görögországi rablók csikarnak ki az utastól, kit az országúton kapnak. Természetesen csak kényszereszközökkel lehet így működni; katonai bábok kellene a párisi mütőknek, «kardmarkolatok», elegendő mennyiségben. Ámde a sok ütésben sok kardmarkolat törik el, s kénytelenek pótolni azokat, melyek eltörtek; 1798. októberében kétszázezerre van újra szükség, és a fiatal emberek, kiket behajtanak e hivatalra, nem állnak elő a felhívásra, elmenekülnek,**

* Mallet-du-Pan: *Mercuré britannique*, 1799. január 10-iki szám. «1796. december 31-én Litta marquis már 500,000 milanói livre adót fizetett. T. marquis 420,000, Grepí gróf 900,000-et és más birtokosok aránylag.» — «A milanói *decurionik* és a Franciaországba küldött más túszok sarcza 1.500.000 livre.» — Ez meg egyezik a jakobinus elmélettel. Carnot régi útasításaiban a következő mondás olvasható: «A megadóztatásokkal kizárólag a gazdagokat kell terhelni; a népek szabadítókat lássanak bennünk... Ugy vonuljatok be, mint a nép jótévői, ugyanakkor, midőn a nagyoknak, gazdagoknak, a francia nép ellenségeinek ostorai lesztek.» (Carnot, I. 433.)

** Ludovic Sciout, IV. 770. (A VII. évi jelentések, *Nem-*

sőt fegyveres kézzel ellenállnak, névszerint Belgiumban több hónapig tartó lázadást támasztanak,* e jelszóval: «jobb meghalni itt, mint másutt.» — Hogy besorozhassák őket, vadászatot tartanak rájuk, megkötött kézzel viszik a hadkiegészítési állomásra; ha elrejtőznek, állandóan katonai végrehajtást szállásolnak el szüleiknél; ha az újoncz külföldre, még szövetséges országba is, mint Spanyolország, menekül, hivatalból a kivándoroltak lajstromába írják, következőleg, ha visszatér, huszonnégy óra alatt föbe lövik; addig is zár alá helyezik javait, valamint «atyja, anyja és fölmenő rokonai» javait.** — «Hajdan, mondja

zeti levéltár, F⁷. 7701. és 7718.) «1400 emberből, kikből az újonczok első segéd-zászlóalja állt, 1087-en gyáván elhagyták a zászlójokat (Haute-Loire), és a 900-ból, kiket legújabbban Puyban egyesítettek, hogy a második zászlóalj magvát képezzék, ismét 300 utánozta példájokat. — Dufort de Cheverny: *Mémoires*, 1799. szept. 9. «Megtudták, hogy 400 újonczból, kik a (bloisi) várkastélyba voltak zárva s kiknek ez éjjel kellett elindulniok, százan eltűntek.» — 1799. okt. 12. «Az újonczokat, számra 5—7 százat, a kastélyban gyűjtötték össze. Legnagyobb részt azt mondják, hogy csak a megyén kívül és útközben fognak megszökni, nehogy gyanúba hozzák családjaikat.» — Október 14.: «200 megszökött; 300 maradt». — Nemzeti levéltár, F⁷. 3267. (Decadi jelentések az ellenszegülő vagy szökevény újonczokról, kiket a katonai rendőrség elfogott, a VIII. évben, Seine-et-Oise megyében.) Ez egyetlen megyében 66 elfogás volt vendémiaireben, 136 brumaireben, 56 frimaireben és 86 pluviöseban.

* Mallet-du-Pan, 1799. január 25-iki szám. (Belgiumból irt levél): «Ma, ez az egyesült tartományok lázadása Alba herczeg ellen; II. Fülöp óta soha sem voltak a belgáknak hasonló indokaik megátalkodottságra és bosszúra.»

** VI. fructidor 19-iki és VII. vendémiaire 27-iki rendeletek. (Mallet-du-Pan, 1798. nov. 25-iki sz.)

egy kortárs, az ész és bölcsészet a szökevényekre szabott büntetések szigorúsága ellen mennydörgött; de mióta a francia ész tökéletesítette a szabadságot, nem csak a rendes katonák korlátolt osztálya az, melynek szökését halállal büntetik, hanem egy egész nemzedék. A kivégzés nem elég e philanthrop törvényhozóknak: hozzáadják az elkobzást, kifosztják az atyákat gyermekeik hibájáért, s még a nőket is felelősekké teszik katonai és személyes kihágásért.» Ilyen a directorium csodálatraméltó számítása, mely, ha elveszít egy katonát, helyette egy örökséget nyer, s ha elszalasztja az örökséget, visszanyeri a katonát. — Mindenképen megtölti ládáit és katonai kereteit, és a párt, jól ellátva emberekkel, tovább folytathatja Európa kizsákmányolását, s annyi francia életet költhet e műveletre, a mennyi kell. Százezernél több kell neki évenként; azokkal, melyeket a convent költött el, ez nyolcz év alatt közel kilencszáz ezret fog tenni;* e pillanat-

* Léonce de Lavergne (*Économie rurale de la France depuis 1789.* 38. l.) egy millióra becsüli a háborúban meghalt franciaók számát 1792-től 1800-ig. — «Hitelt érdemlő tisztviselők, kiknek kezein egy éve átmentek a hadügyi irodák kimutatásai, biztosítottak, hogy a katona-állítások maximuma 1794-ben és egész 1795 közepéig 900,000 emberig ment, kik közül 650,000 a csatában, a kórházakban és szökések által veszett el.» (Mallet-du-Pan, 1798. decz. 10-iki szám.) — (U. o. 1799. márczius 10-iki sz.) «Dumas azt állítja a törvényhozó testületben, hogy a nemzetország háromszor újította meg a haza védőinek csapatait... Bebizonyított tény a kórházak méltatlan kezelése, hol tábornokok, biztosok és képviselők vallomása szerint a katonák elvesztek az élelem és orvosságok hiányában. Ha hozzáteszszük a tékozlást, melylyel e hadseregek vezetői az embereket ölették, könnyen felfoghatjuk e háromszoros megújítást hét év lefolyta alatt. — «Van falu, melynek 1789-ben 450 lakója volt s 15 hónap alatt (1792. és 1793.) ötven katonát

ban az öt director és támogatóik befejezik a felnőtt és férfinépeségnek, a nemzet virágának és erejének lekaszá-
lását,* s tudjuk, mily indokokból, mily czélből. Nem his-
szem, hogy polgárosult nemzetet valaha ily módon áldoz-
tak fel ily igénynek és ily kormányzók: a párt és fele-
kezet béna maradéka, néhány száz prédikáló, ki nem hisz
többé dogmájában, ép oly megvetett, mint gyűlölt bitorlók,
jött-ment felkapaszzkodók, kiket nem képességök és érde-

szolgáltatott. (Campenon: *Histoire du village de Croissy, Seine-et-Oise, pendant la Révolution.*) — A Vendée feneketlen gödör
volt, mint később Spanyol- és Oroszország. «Egy jó republikánus,
ki tizenöt hónapon át a vendéi hadsereg élmezésével volt meg-
bizva, azt erősíté előttem, hogy a 200,000 emberből, kiket ez ör-
vénybe látott rohanni, nem került vissza több 10,000-nél.» (Meissner:
Voyage à Paris, 338. l. 1795. utolsó hónapjai.) — A következő
számok (*A megyefőnökök statistikái*, IX—XI. évig) szabatosak.
Nyolcz megye (Doubs, Ain, Eure, Meurthe, Aisne, Aude, Drôme,
Moselle) kimutatja önkéntes, behajtott és összeirt ujonczainak összes
számát, mely 191,343-ra megy. Már pedig e nyolcz megyének
(Arthur Young: *Voyages en France*, II. 317.) 1790-ben 2.446,000-nyi
népessége volt; az arány azt mutatja, hogy 26 millió francia közül
két milliónál több állt a zászlók alá. — Más részről öt megye (Doubs,
Eure, Meurthe, Aisne, Moselle) nemcsak katonáinak (131,322), ha-
nem halottainak számát is (56,976) kimutatja, azaz a hadsereg
számára adott 1000 emberre 435 halottat. Az arány azt mutatja,
hogy két millió katonából 870,000 halt meg.

* A megyefőnökök statistikái s a főtanácsok jegyzőkönyvei
a IX. évből egyhangúlag megállapítják a felnőtt és férfi népesség
jelentékeny csökkenését. — Már 1796-ban ugyane megjegyzést tette
Lord Malmesbury (*Diaries*, 1796. okt. 21. és 23. Calaistól Párisig.)
«Gyermekek és nők dolgoznak a mezőkön. A férfiak száma látha-
tólag megcsökkent. Több ekét asszonyok hajtanak, legtöbbet aggas-
tyánok és fiatal legények. Világos, hogy a férfi népesség megcsök-
kent; mert a nők száma, kiket útközben láttunk oly arányban

mők, hanem a forradalomnak ingása emelt magasra, kik súly hiján a víz színén maradtak s piszkos tajték gyanánt az utolsó hullám ormára jutottak: ime a nyomorultak, kik megkötözik Franciaországot azon ürügy alatt, hogy erőssé teszik, meghódítják a népeket azon ürügy alatt, hogy felszabadítják, kifosztják a népeket azon ürügy alatt, hogy ujjaszülik, és Bresttől Luzernig, Amsterdamtól Nápolyig nagyban, rendszeresen ölnek és lopnak, hogy meg-erősítsék durvaságuk, képtelenségök és romlottságuk összefüggéstelen dictaturáját.

IX.

A diadalmas jakobinizmus ezúttal is nyilvánította társadalom-ellenes természetét, rombolási képességét, építésre való tehetetlenségét. — A legyőzött és elcsüggedt nemzet nem áll neki többé ellen; de csak úgy viseli el, mint a dögvészt, és deportálásai, közigazgatási tisztogatásai, a városokat ostromállapotba helyező végzése, mindennapos erőszakoskodásai csak jobban elkeserítik a néma ellenzenvet. «Mindent megtettek, mondja egy jóhiszemű jakobinus,* hogy a forradalomtól és a köztársaságtól elidege-

múlta fölül a férfiakat, mint négy az egyet.» — Ott, hol az összes népességben támadt ür fedezve van, a gyermeki és női népesség gyarapodása által történik. Csaknem valamennyi megyefőnök és főtanács kijelenti, hogy a kora házasságokat túlságosan megszaportította az ujonczozás. — Hasonlókép Dufort de Cheverny (*Mémoires*, 1800. szept. 1.): «Az ujonczozás megkimélvén a házas embereket, minden fiatal ember megnősült tizenhatodik évétől fogva. A gyermekek mennyisége a községekben kétszeres és háromszoros a hajdanihoz képest.»

* Sauzay, X. 471. (Briot képviselő beszéde, 1799. aug. 29.)

nítsék a polgárok roppant többségét, s még azokat is, kik hozzájárultak a monarchia megbuktatásához . . . A mily mértékben előre haladtunk a forradalmi úton, a helyett, hogy szaporodni láttuk volna a forradalom barátait . . . sorainkat ritkulni s a szabadság első védőit ügyünktől elszakadni láttuk». Lehetetlen a jakobinusoknak magokhoz fűzni Franciaországot, kiengesztelni gyakorlataikkal vagy dogmáikkal, és erre nézve minden csalódásukat eloszlatják ügynökeik. «Itt, írja a troyesi ügynök,* a közszellemnek nemcsak fölélesztésre, hanem *ujjáteremtésre* volna szüksége. A polgároknak alig ötödrésze van a kormány mellett . . . és ez ötödrész a nagyobb rész gyűlöletének és megvetésének tárgya . . . Kik tartják meg és ékesítik a nemzeti ünnepeket? Azok a köztisztviselők, kiket a törvény oda szólít, és gyakran még ezek közül is többen fölmentik alóla magokat. Ugyanez a közszellem az, mely nem engedi meg a tisztességes embereknek, hogy részt vegyenek ez ünnepekben és az ott elmondott beszédekben, s mely távol tartja a nőket, kiknek fő ékességökül kellene szolgálniok . . . Ugyanez a közszellem csak közömbösen és megvetéssel nézi a színpadra vitt köztársasági hős cselekményeket, s elragadtatással fogad mindent, a mi czélzással lehet a királyságra és a régi uralomra». A boltosok szántszándékkal kinyitják boltjaikat a décadin és bezárják vasárnap, «nem, hogy vallásuk gyakorlásával foglalkozzanak, a polgárok nagyobb része nem szenved ez előítéletben, hanem mert a jó modorhoz tartozik, nem látszani köztársaságinak». — A forradalom által felkapaszkodott emberek magok is, tábornokok, képviselők

* Albert Babeau, II. 466. (Milony levele, 1798. júliusban, és Pont jelentése, VI. messidorban.)

undorodnak a jakobinus intézményektől;* gyermekeiket csak kápolnás és gyóntatószékes iskolába adják, és a képviselők, kik 92-ben és 93-ban legjobban föltámadtak a papok ellen, nem tartják leányukat jó nevelésűnek, míg el nem végezte első áldozását». — A kicsinyek még ellenségesebbek, mint a nagyok. Szerencsétlenségre nagyon is bizonyos tény, írja egy mezei canton biztosa,** hogy a néptömeg semmit sem látszik akarni intézményeinkből... A jó modorhoz tartozik, még a falvak népénél is, megvetni mindazt, a mi a köztársasági szokásokhoz tartozik... Gazdag földműveseink, kik legtöbbet nyertek a forradalomban, a forradalmi formák legátalkodottabb ellenségeinek mutatják magokat: azt a polgárt, ki a legcsekélyebb dologban tőlök függne s a *polgár* minősítését mernék nekik adni, rögtön kikergetnék házokból». A *polgár* név bántalom, s a *hazafi* még durvább bántalom; mert e név azt jelenti, hogy jakobinus, párthíve a gyilkosoknak, tolvajoknak s mind annak, a mit akkoriban «emberevőnek» neveztek.*** — A mi még rosszabb, addig hamisították a

* Schmidt, III. 374. (Jelentések Seine megye helyzetéről. VII. ventőseban.) — Dufort de Cheverny: *Mémoires*, 1799. okt. 22.: «Ma indul el a mozgó hadoszlop; nem számlál többet hatvan személynél; ezek is mind fizetett vagy nem fizetett hivatalnokok, kik a köztársasághoz tartoznak, a megye, a jószágigazgató, szóval minden hivatal alkalmazottjai.»

** Schmidt, III. 313. (Guyel, Pierrefitte canton (Seine) directoriumi biztosának jelentése, VI. germinal.)

*** Lafayette: *Mémoires*, II. 162. (1799. július 2-iki levél). «A napokban a szent Rókus-templom miséje alatt, egy ember kedves Grammontunk mellett buzgón így szólt: «Istenem, szánj meg minket, írtd ki a nemzetet!» Igaz, hogy ez csak annyit jelentett: «Istenem, ments meg minket a conventi rendszertől.»

szavat, míg elvették hitelét a dolognak. Senki sem törődik többé, mondják a jelentések,* a közérdekkel; senki sem akar nemzetőr vagy polgármester lenni. «A közszellem lethargikus álomba van merülve, mely féltővé tehetné megsemmisülését. Bukásaink vagy sikereink nem szülnek sem nyugtalanságot, sem örömet.** Ugy látszik, mintha a csaták történetét olvasva, más nép történetét olvasnák. A belföldi változások nem gerjesztenek többé izgalmat; kíváncsiságból kérdezősködnek egymástól; érdeklődés nélkül felelnek; közömbösen tudják meg a dolgokat». — «Páris élvezeteit*** egy pillanatra sem zavarják meg az egymást követő válságok, sem azok, melyektől félnek. A színházakat és nyilvános helyeket soha sem látogatták jobban.

Azt mondják egymásnak Tivoliban, hogy rosszabbul fognak lenni, mint valaha; a hazát (patrie) *patraque*-nak (lomtár) nevezik, és tánczolnak». — Érthető dolog ez: hogyan érdeklődjenek a közügy iránt, midőn nincs többé, midőn mindnyájok közös öröksége egy banda tulajdona lett, midőn belföldön e banda felfalja vagy elharácsolja azt, és a külföldön «fej vagy irás»-ra játszik vele? A jakobinusok végleges győzelmök által kiapasztották a haza-

* Schmidt, 298., 352., 377., 451. stb. (VII. ventôse, frimaire és fructidor.)

** U. o. III. (VII. prairial havi jelentések, Seine megye.)

*** Lafayette: *Mémoires*, II. 164. (1799. július 14-iki levél.)
 Tocqueville: *Oeuvres complètes*, V. 270. (egy kortárs tanúsága.) —
 Sauzay, X. 470., 471. (Briot és Echassériaux beszédei): «Nem tudom, mily ijesztő bénultság vett erőt a szellemeken; megszokják semmit sem hinni, semmit sem érezni, semmit sem tenni... A nagy nemzet, mely mindent legyőzött, mindent megteremtett maga körül, már csak a hadseregekben és néhány nemes lélekben látszik létezni.»

fiasságot, azaz a legbensőbb és mély forrást, mely az államnak állagát, életét és erejét szolgáltatja. — Hiába szaporítják a szigorú rendeleteket és parancsoló szabványokat; minden erős csapás félig eltompúl az önkéntes tétlenség és legyőzhetetlen undor egyetemes és tompa ellenállásán. Nem nyerik el alattvalóiktól a gépies engedelmességnek azt az adagját, a szenvedőleges közreműködésnek azt a fokát, mely nélkül a törvény holt betű marad.* Köztársaságukat, mely oly fiatal, «elfogta az a névtelen baj, mely rendszeren csak a régi kormányokat támadja meg, bizonyos neme az aggsági sorvadásnak, melyet nem lehetne másképp meghatározni, mint a *létezés nehézségét*; senki sem erőlködik megdönteni; de úgy látszik, elvesztette erejét a fennállásra».**

* Lord Malmesbury: *Diaries* (1796. nov. 5.): «Rondonneau-nál voltam, a ki minden törvényt és rendeletet kiadott... Igen fecsegő, de értelmes... 1789. óta tizezer törvényt adott ki, de csak hetven van érvényben.» — Ludovic Sciout, IV. 770. (VII. évi jelentések.) Puy-de-Dômeban «286 község közül 200 van, melyeknek ügynökei mindennemű hamisítást követtek el a polgári anyakönyvekben és okmányaik kiadásában, hogy kivonják az egyéneket a katonai szolgálat alól. Itt húsz-huszonkét éves ifjak vannak összeházasítva hetvenkét-nyolczvan éves vagy régen meghalt nőkkel. Ott igazolják egy ember halotti kivonatát, ki él és egészséges.» — «Hamis szerződéseket mutatnak be, hogy megmeneküljenek a katonaságtól; fiatal katonák nyolczvan éves nőkkel vannak megházasítva; egy nő, egész sorozat hamisítás következtében, tiz vagy tizenkét ujonczzal van összeházasítva.» (A roannei csendőrség csapatvezérének levele, VII. ventôse 9.)

** Tocqueville szavai. — Guizot: *Le duc de Broglie*, 16. l. (Broglie herczeg szavai): «A kik nem éltek ez időszakban, el nem tudnák képzelni a mély csüggedést, melybe Franciaország esett az időközben, mely fructidor 18-ika és brumaire 18-ika közt folyt le.»

Uralkodásuk nemcsak megbénítja az államot, a helyett, hogy éltetné, hanem saját kezökkel lebontják a rendet, melyet feállítottak. Akár törvényes, akár törvényen kívüli valami, mindegy nekik: az ő uralkodásuk mellett semmiféle alkotmány, még ha kényök-kedvök szerint is készült és ujjákészült, semmiféle kormány, még saját főnökeiké sem állhat fenn. Mihelyt Franciaország uraivá lesznek, vitáznak magok közt fölötte és mindegyikök a maga számára követeli az egész zsákmányt. A kiknek hivataluk van, meg akarják tartani, a kiknek nincs, el akarják venni. Így két párt képződik a pártban, és mindegyikök a maga során ismétli a másik ellen az államcsíny, melyet együtt követtek el a nemzet ellen. — A kormányzó párt szerint ellenfeleik csupa «anarchisták», hajdani septembrizálók, Robespierre hivei, Babeuf czinkosai, örökös összeesküvők. Már pedig, mint a VI. évben, az öt uralkodó még mindig erősen tartja a kard markolatát; kedvökre szavaztathatják meg a törvényhozó testületet; floréal 22-én a kormány 49 megyében, egészben vagy részben, megsemmisíti nemcsak a képviselők, hanem a birák, közvádlók és a nemzeti legfőbb törvényszék esküdtjeinek új választásait is; azután a megyékben és városokban leteszi a terrorista közigazgatóságokat.* — A kormányzott párt szerint a directorium és ügyvivői csupa álhazafiak, bitorlók, elnyomók, a törvény megvetői, elharácsolók és képtelen poli-

* Buchez et Roux, XXXVIII. 480. (A directorium izenete, VI. floréal 13. és Bailleul jelentése, floréal 18.): «Midőn a képviselők választása *rossz eredményt* tüntetett föl, kötelességünknek tartottuk megsemmisítését indítványozni... Azt fogják mondani: «Tervek valódi proscriptio-lajstrom.» — «Nem inkább, mint a fructidor 19-iki törvény.» — V. ö. a vidéki letételekre nézve Sauzay,

tikusok; mivel mind ez igaz és a VII. évben a directorium, melyet huszonegy hónapos mindenhatósága lejáratott, balsikerei megfosztottak hitelétől, melyet tábornokai megvetnek, a megvert és zsoldját nem kapó hadsereg gyűlöl, nem meri és nem tudja többé fölemelni kardját, a tulzók jakobinusok támadólag lépnek föl, megválasztatják magokat a hozzájuk hasonlók által, visszaszerzik a többséget a törvényhozó testületben és most ők tisztítják meg prairial 30-án a directoriumot. Treilhard-t, Merlin de Donait és Larevellière-Lépeauxt elűzik; korlátolt rajongókat tesznek helyökbe, Gohiert, Moulinst, Roger Ducost. A rémuralom hazajáró lelkei helyezkednek el a minisztériumokban, Robert Lindet a pénzügyi, Fouché a rendőri minisztériumban; mindenütt, a megyékben a «kizárólagosokat», azaz az elszánt semmirekellőket, kik kiállták a próbát, helyezik el vagy helyezik vissza a közigazgatási állásokra.* A

X., LXXXVI. fej. — Albert Babeau, II. 486. A négy év alatt, míg a directorium tartott, a troyesi helyhatóságot hétszer újjították meg, egészben vagy részben.

* Buchez et Roux, XXXIX. 61. (VII. prairial 30-iki ülés.) — Sauzay, X., LXXXVII. fej. — Leouzon-Leduc: *Correspondance diplomatique avec la cour de Suède*, 293. l. (Brinckmann báró levelei, 1799. július 1., 7., 11., 19., aug. 4., szept. 23.): «A hivatalnokok megtisztogatásának, melyről annyit beszélnek jelenleg, épenséggel nincs más célja, mint eltávolítani egyik párt híveit s a másikéit tenni helyökbe, a nélkül, hogy az erkölcsi jellemnek valami része volna benne... Ezek a választások a legfontosabb hivatalokra, melyek becsületesség, jogosság s bárminő tisztesség elvei nélkül való emberekre esnek, megremegettik, kivált e pillanatban, mind azokat, kik valóban ragaszkodnak a hazához.» — «A clubok megnyitását minden tekintetben baljóslatú eseménynek kell tekinteni... A társadalom minden osztályát valódi páni félelem ragadta meg, midőn a legcsekélyebb valószínűségét látták annak, hogy újra

lovagló iskola termében a jakobinusok újra megnyitják clubjokat régi nevök alatt; két director és a törvényhozó testület százötven tagja barátkozik ott azzal, «a mi leg-silányabbat és legundorítóbbat nyújthat a nép söpredéke». Dicsőítik ott Robespierret, magát Babeuft; a tömeges nép-fölkelést s a gyanúsak lefegyverzését kívánják. «A dárdák feltámadására! kiált Jourdan egy felköszöntőben; hadd törjék össze a nép kezében minden ellenségét!» Az ötszázak szószékén ugyanez a Jourdan indítványozza, jelentsék ki, hogy «a haza veszélyben van», és a habozó képviselők körül, a politikus és tanácskozó csőcselék, a hajdani utczaí és karzati kurjongatók úgy üvöltenek és fenyegetőznek, mint 1793-ban.

Vajjon az 1793-ki kormányzás fog újra gyökeret verni Franciaországban? — Még ez sem. Azonnal a győzelem után két ellenséges táborra oszlottak a prairial 30-ki győzők, kik fegyveres kézzel figyelik egymást, elszán-czolják magokat és kirohanásokat tesznek egymás ellen: egy részről az egyszerű banditák és a legalsó csőcselék, Marat uszálya, a javíthatatlan rögeszmések, a makacs gögösek, kiket bűneikhez csatol önszeretetők s kik inkább újra kezdenék, hogysesm bűnösöknek vallják magokat, a dogmaticus buták, kik mindig előre mennek, csukott szemmel, mindent elfeledve és semmit sem tanulva; másrészről azok, kiknek még van józan eszök s kik valami hasznot húztak tapasztalatukból, kik tudják, hova vezet a clubok és dárdák kormánya, kik féltik magokat s nem akarják,

felállítják az 1793-iki mintára a köztársasági kormányt.» — «E politikai gyujtogatók pártja még mindig az egyetlen Franciaországban, mely erélylyel és következetességgel követi célját.»

állomásról állomásra, újra kezdeni az örült pályafutást, melyen, mindegyik állomásnál, kicsibe mult, hogy el nem veszték: az egyik részen a directorium két tagja, az öregek kisebbsége, az ötszázak többsége és a legalsó párisi nép; a másik részen az öregek többsége és a directorium három tagja, kiknek szolgálatára áll végrehajtó személyzetök.* A két csoport melyike fogja eltiporni a másikat? Senki sem tudja; mert a nagyobb rész kész egyik táborból a másikba menni, a szerint, a mint ott a siker esélyei többé vagy kevésbé nagyok lesznek; az ötszázaknál, az öregeknél, a directoriumban valamely előre látott vagy váratlan elpártolás egy napról a másikra többséggé változtathatja a kisebbséget. Hol lesz holnap a többség? Honnan fog jönni a legközelebbi államcsíny? Ki fogja megtenni? Talán a tulzó jakobinusok, s egy megfordított thermidor 9-ke által «törvényen kívül» helyezik az enyhe jakobinusokat? Vagy talán az enyhe jakobinusok, s egy megfordított fructidor 18-ka által lakat alá helyezik a tulzó jakobinusokat? Sikerülni fog-e az egyik vagy másik csíny, ha megkísértik? És ha sikerül, lesz-e végre állandó kormány? — Sieyès jól tudja, hogy nem; előrelátó cselekedeteiben, ámbár elméleteiben chimerikus. Ő maga, ki hatalmon van,

* Léouzon-Leduc, u. o. 328., 329. (Szept. 19. és 23-iki sürgönyök.) — Mallet-du-Pan: *Mercure britannique*, 1799. okt. 25-iki szám. (Párisi levél, szept. 15.; a helyzet kifejtése s a pártok képe): «Hozzá teszem, hogy a háború, melyet a directorium sikerrel visz a jakobinusok ellen (mert ámbár a directorium maga is jakobinus termék, nem akarja többé mestereit), mondom, e háború kissé a kormányhoz csatolta a szellemeket, a nélkül, hogy bárkit a forradalom hívévé tett volna, vagy valóban megrémítette volna a jakobinusokat, kik meg fognak fizetni érte, ha idejök lesz rá.»

valódi director, tanácsadója és gyámja az értelmes köztársaságnak a buta köztársaság ellen, tudja, hogy mind; a hányan vannak, a két banda republikánusai, zsákutczába jutottak.* Barras szintén ezt véli és meg akarja előzni, jobbra fordul, megígéri XVIII. Lajosnak, hogy közreműködik a törvényes monarchia visszaállítására; cserében királyi leirattal teljes kegyelmet nyer, fölmentést minden jövőendő kereset alól és 12 millió ígérését. A mélyebben látó Sieyès ott keresi az erőt, a hol van, a hadseregben; előkészíti Joubert-t, tapogatózik Moreaunál, Jourdanra, Bernadottera, Macdonaldra gondol, mielőtt Bonaparténak adná át magát: «kardra van szüksége». — Boulay de la Meurthe röpiratában összehasonlítva az angol és a francia forradalmat, a katonai védnökség felállítását hirdeti és kívánja. «A III. évi alkotmány nem tarthat tovább», mondá Baudin, az ötszázak egyike, Cornethez, az öregek egyikéhez; csak azt nem látom, honnan vegyük a *végrehajtó kart*. A jakobinus köztársaság még él, és szolgálai, orvosai már fenhangan beszélnek temetéséről, mint idegenek, örökösök a haldokló szobájában, a ki elvesztette öntudatát, mint a halállal vívódó Tiberius környezete misenumi palotájában.** — Ha a haldokló nagyon késik meghalni, majd segít rajta valaki. A bűnökkel terhelt, gonoszságtól rothadt vén ször-

* Gohier: *Mémoires* (beszélgetés Sieyèsvel, a directoriumba való lépésekor): «Ime, mondá Sieyès, tagjai vagyunk oly kormánynak, melyet, nem tagadhatjuk, közeli bukás fenyeget. De midőn a jég megtörik, az ügyes hajókormányos kiszabadulhat a torlódásból. Az elbukó kormány nem ragadja magával mindig vesztébe azokat, kik élén vannak.»

** Tacitus: *Annales*, VI. könyv, 50. §.: «Macro, intrepidus, opprimi senem injectu multae vestis jubet discedique a limine.»

nyeteg bibor párnákon hörög; szeme zárva van, érverése eláll, lélekezete elmarad. Itt-ott, csoportokra oszolva, ágya körül, capreai kicsapongásainak és római gyilkosságainak eszközei, kerítői és hóhérai nyilvánosan osztoznak az új uralmon; a réginek vége van; holttest előtt nem szükséges vigyázni magokra, sem hallgatni. Egyszerre kinyitja szemét a haldokló és megszólal, enni kér. A katonai tribun, «*a végrehajtó kar*», meg nem rettenve kiüríti a termet; egész halmaz ágytakarót dob az aggastyán fejére, sietteti utolsó sóhaját. Erre szorítkozik a végső lendítés: egy óra múlva önmagától megállt volna a lélekezés.

X.

Ha a jakobinus köztársaság meghal, ennek oka nem csak az, hogy megvénhedett és megölik, hanem az is, hogy nem született életrevalónak: kezdetétől fogva megvolt benne a felbomlás oka, benső és halálos méreg, nemcsak mások, hanem maga számára is. — A mi valamely politikai társaságot fentart, az *tagjainak tisztelete egymás iránt*, különösen, a kormányzottak tisztelete a kormányzók iránt, és a kormányzók tisztelete a kormányzottak iránt, következőleg a kölcsönös bizalom megszokása; a kormányzottaknál az alapos bizonyosság, hogy a kormányzók nem fogják megtámadni a magánjogokat; a kormányzóknál az alapos bizonyosság, hogy a kormányzottak nem fognak a közhatalom ellen törni; ezeknél és amazoknál a benső megismerés, hogy e többé vagy kevésbé tág vagy megszorított jogok sérthetetlenek, hogy e többé vagy kevésbé tág vagy korlátolt hatalom tör-

vényes; végre a meggyőződés, hogy összeütközés esetében a pert a törvény vagy szokás által megengedett formák szerint fogják vinni, hogy vita közben az erősebb nem fog visszaélni erejével, és hogy a vita befejeztével a nyertes nem fogja tökéletesen eltiporni a vesztest. Csak e föltétel mellett lehet egység a kormányzottak és kormányzók közt, csak így működhetnek mindnyájan közre a közös munkában, csak így lehet benső béke, következőleg állandóság, biztosság, jólét és erő. A szellemek és szívek e benső és tartós hangulata nélkül hiányzik a kapocs az emberek közt. Ez alkotja a kiválóan társadalmi érdemet; lehet mondani, hogy ez a lélek, melynek teste az állam.

Már pedig a jakobinus államban elveszett a lélek; elveszett, nem előre nem látott véletlen következtében, hanem a rendszer erőltetett eredménye, a speculativ elmélet gyakorlati következménye által, mely minden embert absolut uralkodóvá emelvén, minden embert háborúba kever a többivel, s mely az emberi faj ujjászülésének ürügye alatt elszabadítja, feljogosítja és szentesíti az emberi természet leggonoszabb ösztöneit, a szabadság, önkény és uralkodás minden elnyomott vágyát. — Az eszményi nép nevében, melyet uralkodónak nyilvánítanak s mely nem létezik, a jakobinusok erőszakosan bitoroltak minden közhatalmat, kiméletlenül eltöröltek minden magánjogot, a valódi és élő néppel úgy bántak, mint igavonó barommal, sőt a mi rosszabb, mint automáttal, a legkeményebb kényszert alkalmazták ez emberi automátra, hogy gépileg megtartsák a rendellenes és merev állásban, melyet az elvek szerint reá szabtak. Ettől fogva eltört már köztök és a nemzet között minden kapocs; azt megtehették, hogy kifoszszák, vérét vegyék és kiéheztessék, visszahódítsák,

ha kisiklott kezökből, bilincsre verjék és betömjék a száját több izben; de azt soha, hogy kibékítsék kormányukkal. — Egymás között sem tarthatta össze őket semmi kapocs, ugyanazon okból, ugyanazon elméletnek más következménye, ugyanazon vágyaknak más hatása következtében. A párt bensejében mindegyik fél saját logikája és saját szükségletei szerint alkotván meg eszményi népét, az orthodoxia kiváltságaival a maga számára követelte a felségjog egyedárúságát;* hogy a mindenhatóság hasznát biztosítsa magának, kényszerített, meghamisított vagy megsemmisített választásokkal, fondorlatokkal és árulásokkal, leshányásokkal és erőszakosságokkal, a csőcselék dárdáival, a katonák szuronyaival támadta meg vetélytársait; azután lemészárolta, lefejezte, agyonlőtte, deportálta a legyőzötteket, mint árulókat, zsarnokokat vagy lázadókat, és az életben maradtak megemlékeznek erről. Megtanulták, meddig tartanak örökkévalóknak mondott alkotmányaik;

* Mallet-du-Pan: *Mercure britannique*, 1798. decz. 25. és 1799. decz. 10. — «A forradalom kezdetétől fogva, a hazafias nyilatkozatok zajában, a nép és szabadság ügyéért való ömlengések közepett, mindig csak egy alapfogalom volt a különféle pártokban, hogy megkerítsék a hatalmat, miután felállították, hogy minden eszközzel megerősítsék magokat benne és kizárják a legnagyobb részt belőle, hogy kiváltságolt bizottság körébe szorítsák... Mihelyt összetakolta alkotmány-cikkeit és megragadta az állam gyepplőjét, az uralkodó párt felhívta a nemzetet, hogy bizzék benne, és nem kételkedett, hogy az ész ereje létre hozza az engedelmességet... Hatalom és pénz, pénz és hatalom, hogy biztosítsák fejeiket s versenytársaik fejeivel rendelkezhessenek: minden terv ebben végződik. Az 1789-iki izgatóktól az 1798-iki zsarnokokig, és Mirabeautól Barrasig, mindenki csak azért dolgozott, hogy erővel felnyissa maga előtt a gazdagság és tekintély ajtaját, és becsukja maga mögött.»

tudják, mit érnek kiáltványaik, esküik, jogtiszteletök, igazságosságuk, emberiségök; annak ismerik egymást, a mik; Cain-testvérek,* mindnyájan többé vagy kevésbbé elaljasultak és veszedelmesek, munkájuktól beszennyezettek és elfajultak: ily emberek közt gyógyíthatatlan a bizalmatlanság. Nyilatkozványokat, rendeleteket, cselszövényeket, forradalmakat csinálni még tudnak, de megegyezni és szívből alárendelni magokat több vagy egy társok jogosult fölényének, elismert tekintélyének, — erre többé nem képesek. — Tíz évi kölcsönös merényletek után, a háromezer törvényhozó közt, kik az uralkodó gyülekezetekben székelték, egy sincs, a ki száz francziának tiszteletére és hűségére számíthatna. A társadalmi test felbomlott: milliónyi szétzüllött parányai számára nem marad többé egyetlen egy központ sem az önkéntes egyesülésre és állandó rendezkedésre. Lehetetlen a polgári Franciaországnak újra szervezni önmagát; épen oly lehetetlen ez rá nézve, mint a párisi Notre-Dame vagy a római Szent-Péter templomát az utcza sarából és az út homokjából fölépíteni.

Máskép van a katonai Franciaországban. — Itt az emberek kipróbálták egymást és odaadással vannak egymás iránt, az alárendeltek a főnökök iránt, a főnökök az

* Mallet-du-Pan, u. o. 1799. április 10. — A jakobinusokról: «Gyűlöletök forrása, dühöngésök rugója, államesínyeik oka állandóan a bizalmatlanság volt, melylyel jogosan át voltak hatva egymás iránt... A rendszerből erkölcstelen, szükségből kegyetlen és okosságból álnok pártosok mindig gonosz szándékot fognak egymásnak tulajdonítani. Carnot megvallja, hogy tíz tagot sem lehetett volna számlálni a conventben, kik becsületeseknek tartották volna magokat.»

alárendeltek iránt és valamennyien egy nagy munka iránt. Az erős és egészséges érzelmek, melyek az emberi akaratokat egy kötegbe fűzik össze, a kölcsönös rokonszenv, bizalom, becsülés, csodálat csordultig megvan, és az őszinte pajtáság, mely még fenmaradt az alárendelt és fölebbvaló közt,* a szabad és vidám bizalmasság, mely oly kedves a francziáknak, még egy végső csomóval fűzi szorosabbra a köteget. E világban, mely ment a politikai mocskoktól és megnemesült az önmehtagadás szokása által,** megvan minden, a mi szervezett és életrevaló társadalmat alkot; hierarchia, mely nem külső és festett, hanem erkölcsi és benső; kétségbe nem vont címek, elismert fensőségek, elfogadott alárendeltség, jogok és kötelességek, melyek a lelkiismeretekbe vannak vésve, szóval az, a mi mindig hiányzott a forradalmi intézményekből, *a szívek fegyelme*. Adjunk ez embereknek valami parancsot, nem fogják vitatni; ha csak törvényes vagy annak látszik, végre fogják hajtani, nemcsak idegenek, hanem francziák ellen is; így történt, hogy már vendémiaire 13-án kartácsal lőttek a párisiakra és fructidor 18-án megtisztították a törvényhozó testületet. Jöjjön csak egy kitünő

* Erre nézve olv. (G. Sand: *Histoire de ma vie*, II., III., IV. kk.) Sand atyjának levelezését, ki 1798-ban mint önkéntes állt be és Marengonál hadnagy volt. — V. ö. Marmont tábornagy *emlékiratit*, I. 186., 282., 296., 304.: «Ez időben becsvágyunk egészen másodrendű volt; egyedül kötelességeink vagy élvezeteink foglaltak el. A legőszintébb, legszívélyesebb egyetértés uralkodott mindnyájunk közt.»

** *Journal de marche du sergent Fricasse*. — *Les Cahiers du Capitaine Coignet*. — Maurice Dupin levelezése. (G. Sand: *Histoire de ma vie*.)

tábornok; föltéve, hogy megtartja a formákat, követni fogják s újra kezdik a tisztogatást. — Jön is egy, a ki három év óta nem gondol egyébre, a ki azonban ezúttal csak saját hasznára akarja végezni a műveletet; ez a legkitünőbb valamennyi között, és épen az, ki az előbbi két tisztogatást vezette vagy előmozdította, ugyanaz, ki saját személyében intézte vendémiaire 13-át, és alvezére, Augereau keze által fructidor 18-át. — Csak szerezze meg valami látszólagos rendelet jogositványát, s neveztesse ki magát valamelyik tanács kisebbsége által a haderő főparancsnokának: a haderő utána fog menni. — Csak bocsássa ki a rendes kiáltványokat, szólítsa maga mellé «bajtársait» a köztársaság megmentésére és az Ötszázak termének kiürítésére: gránátosai szuronyt szegezve fognak a terembe lépni s még nevetnek is,* látva a képviselőket, úgy öltözve, mint az operában, gyorsan kiugrani az ablakokon. — Tartsa meg az átmeneteket, kerülje a dictator rosszhangzású nevét, vegyen föl szerény és mégis classicus, római forradalmi czímet, legyen egyszerű consul két másikkal: a katonák, kiknek nincs idejük publicistáknak lenni s kiknek csak kergők köztársasági, nem fognak többet kérdezni; nagyon jónak fogják találni a franczia nép számára saját kormányformájokat, a hatalmi kormányformát, mely nélkül nincs hadsereg, az absolut

* *Les Cahiers du Capitaine Coignet*, 76. l.: «És azután vaskos urakat láttunk kiugrani az ablakon; a köpenyek, szép sipkák és tollak a földre hulltak; a gránátosok letépték a sujtásokat e szép köpenyekről.» — U. o. 78. Thomé gránátos elbeszélése: «Minden gatyás galamb kiszökött az ablakon s mi a terem urai voltunk.»

uralkodást egyetlen egy ember kezében. — Nyomja el a túlzó jakobinusokat, vonja vissza legújabb rendeleteiket a kezesekről és a kényszerkölcsonról, adja vissza a személyeknek, tulajdonoknak, lelkiismereteknek a biztosságot és nyugalmat, vigyen rendet, gazdálkodást, hatályosságot a közigazgatásba, viseljen gondot a közszolgálatokra, kórházakra, útakra, iskolákra : s az egész polgári Franciaország szabadítóját, védőjét, helyreállítóját fogja üdvözölni benne.* — Saját szavai szerint, a kormányzat,

* Dufort de Cheverny : *Mémoires*, 1800. szept. 1. : «Bonaparte szerencsésen a kormány élére állván, több mint ötven évvel előre vitte a forradalmat ; a bűnök kelyhe megtelt és kicsordult. Levágta a hydra hétszázötven fejét, egyedül magában központosította a hatalmat és megakadályozta az elsőd-gyűléseket, hogy egy harmadrész új gonosztevőt küldjenek azok helyére, kik ellábolni készültek... Mióta megszűntem irni, minden annyira megváltozott, hogy úgy látszik, mintha a forradalmi események több mint húsz évvel ezelőtt történtek volna ; nyomaik napról-napra enyésznek... A népet nem gyötrik többé a décade miatt, melyet már csak a hivatalok tartanak meg... Útlevél nélkül lehet utazni az ország bensejében... Az alárendeltség helyre van állítva a csapatokban ; minden újoncz beállít... A kormány pártot nem ismer ; királypárti van eszeveszett republikánus mellé helyezve, s úgyszólván egyik a másikat semlegesíti. Az első consul, ki inkább király, mint XIV. Lajos, tanácsába hívott minden tehetséges embert, nem törődve azzal, mi most vagy mi volt.» — Anne Plumtre : *A narrative of three years residence in France, from 1802. to 1805.* I. 326., 329. : «Az osztály, melyet népnek neveznek, egészben véve minden bizonyynyal kedvezően van hangolva Bonaparte iránt... Valahányszor elbeszélte ez osztálybeli ember egy siralmas vonást a forradalomból, mindig ezzel fejezte be : «De most nyugodtak vagyunk, hála Istennek és Bonaparténak.» — Szokott éleslátásával, Mallet-du-Pan (*Mercure britannique*, 1799. nov. 25. és decz. 10. sz.) rög-

melyet életbe léptet, «a bölcsészet és kard szövetsége». A bölcsészet, a mint akkoriban értették, az elvont elvek alkalmazása a politikára, az állam logikai összeállítása né- mely általános és egyszerű fogalmak szerint, egyenletes és egyenes vonalú társadalmi tervezet; már pedig, a mint láttuk,* az elmélet két ily tervezetet hoz magával, az egyik anarchicus, a másik zsarnoki. Természetesen az utóbbit fogadja el az új uralkodó, és e terv szerint épít, gyakorlati ember módjára, homokból és mészből szilárd, lakható, czéljához alkalmazott épületet. Az alapmunka egész tömege, polgári törvénykönyv, egyetem, concordatum, megyefőnöki és központosított közigazgatás, a berendezés és elosztás minden részlete, mind egy közös czélra működik közre, mely az állam mindenhatósága, a kormány mindenütt jelenléte, a helyi és magán kezdeményezés el- tőrlése, az önkéntes és szabad társulás elfojtása, a kisebb önkéntes csoportosulások fokozatos szétszórása, a hosszú öröklő művek előzetes eltiltása, s azon érzelmek kioltása, melyek által az egyén önmagán túl, a multban és jövő- ben él. Soha sem építettek ennél szebb, arányosabb és ékeesebb külsejű kaszárnyát, mely jobban eleget tenne a

tön felfogta ez utolsó forradalom jellegét és jelentőségét. «A jakobinus uralom lehetősége megdermesztett minden korú és állapotú embert... Semmit sem érne-e védve lenni, ha csak egy évre is, oly párt pusztításaitól, melynek uralma alatt senki sem aludt nyugodtan, és elűzve látni azt minden hivatalos helyről, azon pillanatban, midőn mindenki attól rettegett, hogy újra látja, mint árasztja el Franciaország területét fáklyáival, gyilkosaival, becslői- vel és agrarius törvényeivel?... Ez az egészen új rendű forrada- lom előttünk épen oly gyökeresnek látszik, mint az 1789-iki.»

* *L'Ancien Régime*, 319. l.

felületes észnek, elfogadhatóbb volna a közönséges józan észre nézve, kényelmesebb a korlátolt önzés számára, jobb karban tartott és tisztább volna, jobban el volna rendezve az emberi természet középső és alsó részeinek fegyelmezésére, az emberi természet magasabb részeinek elsatnyítására vagy megrontására. — E bölcsészi kaszárnyában élünk mi nyolczvan év óta.

TARTALOM.

Lap.

IV. KÖTET.

ELŐSZÓ..... 1—3

ELSŐ KÖNYV.

A FORRADALMI KORMÁNY FELÁLLÍTÁSA.

I. FEJEZET..... 7—78

- I. Az előbbi kormányok gyöngesége. — Az új kormány erélye. — A jakobinus absolutistikus dogmái és ösztönei. — II. Szavainak és tetteinek ellentéte. — Hogyan palástolja arczfordulását. — Az 1793. júniusi alkotmány. — Szabadsági ígéretek. — III. Az elsőgyűlések. — A távollevők aránya. — A szavazók egyhangúsága. — Indító okaik az alkotmány elfogadásában. — A szavazatokra gyakorolt nyomás. — Delegáltak kiválasztása. — IV. Párisba érkeznek. — Mily óvatossággal vannak irántok. — Kényszer és csábítás. — V. Jakobinus hitvallást tesznek. — Szerepök az augusztus 10-iki ünnepen. — Lelkesedésök. — VI. A hegypárt fogásai. — Az augusztus 11-iki este a jakobinusoknál. — Az augusztus 12-iki ülés a conventben. — A delegáltak megkezdik a rémuralmat. — A jakobinus dictaturát a nép szentesíti. — VII. E fogás eredménye. — A megyei fölkelés terjedelme és nyilvánulása. — Fő gyöngesége. — A nép nagy tömege bizalmatlan vagy tétlen marad. — A girondisták csekély száma. — Párthíveik lanyhasága. — A

menekülő képviselők és föllázadt hatóságok aggályai. — Nem állítnak föl központi kormányt. — A convent kezében hagyják a katonai tekintélyt. — Engedményeik végzetes haladása. — A megyék egymásután visszalépnek. — A mérsékelték családása. — A jakobinusok ellenkező jelleme. — VIII. Az utolsó helyi ellenállások. — A fölkelt városok politikai orthodoxiája. — Meghódolásukat csak egy föltételhez kötik. — Állam-okok ennek elfogadására. — Párt-okok ennek elvetésére. — IX. A lázadó városok eltiprása. — Bordeaux. — Marseille. — Lyon. — Toulon. — X. A girondista párt eltiprása. — A jobb oldali kövek proscriptiója. — Hetvenháromnak bebörtönzése. — Huszonegynek kivégzése. — A többiek kivégzése, öngyilkossága vagy futása. — XI. A forradalmi kormány felállítása. — Elve, tárgya, eljárása, eszközei, gépezete. — A jóléti bizottság. — A convent és minisztérium alárendeltsége. — A közbiztossági bizottság és a forradalmi törvényszék használata. — Közigazgatási központosítás. — Képviselők küldöttségei, nemzeti ügynökök, forradalmi bizottságok. — A felségsértési törvény. — A régi monarchia intézményeinek visszaállítása és súlyosbítása.

MÁSODIK KÖNYV.

A JAKOBINUS PROGRAMM.

I. FEJEZET.....79—135

- I. A jakobinus-párt programmja. — Az elmélet elvont elve és magától való kifejlődése. — II. A társadalom fogalma. — A társadalmi szerződés. — Az egyén teljes beolvadása a közösségbe. — Az állam a dolgok tulajdonosa. — Elkobzások és lefoglalások. — Az élelmiszerek és árucikkek elővétele és behajtása. — Személyek toborzása a katonai szolgálat számára. — Személyek toborzása a polgári szolgálat számára. — Az állam emberbarát, nevelő, theologus, erkölcstanító, bíráló, az eszmék és benső érzelmek igazgatója. — III. Az állam célja, az ember ujjászülése. — E munka két része. — A természeti ember visszaállítása. — A társadalmi ember alakítása. — A vállalat nagysága. — Végrehajtására az erőszak alkalmazása jog és kötelesség. — IV. A természeti ember két idomtalan-

sága. — A tételes vallás. — Az orthodox vallás eltiltása. — Rendszabályok az esküt nem tett egyháziak ellen. — Rendszabályok az orthodox hívek ellen. — Az alkotmányos vallás lerombolása. — Az esküt tett papokra gyakorolt nyomás. — Az egyházak bezárása és a szertartások megszüntetése. — Az üldözés folytatása a consulság koráig. — V. A társadalmi egyenlőtlenség. — A faji aristocrazia gonoszsága. — Rendszabályok a király és a nemesek ellen. — A vagyoni aristocrazia gonoszsága. — Rendszabályok a birtokosok és tőkepénzesek ellen. — A nagy vagyonok elpusztítása. — Rendszabályok megújulásoknak megakadályozására. — VI. A polgár képződésére megkivánt föltételek. — Tervek az inség megszüntetésére. — Rendszabályok a szegények javára. — VII. Az önzés elnyomása. — Rendszabályok a földmivesek, iparosok és kereskedők ellen. — Socialista tervek. — A federalismus elnyomása. — Rendszabályok a helyi, társulati és családi szellem ellen. — VIII. A szellemek és lelkek alakulása. — A polgári vallás. — A nemzeti nevelés. — Az egyenlőségi erkölcsök. — A kötelező polgáriság. — Az emberi természet újjáalakítása és megszorítása a jakobinus typusnak megfelelőleg.

II. FEJEZET . . . . . 136—177

- I. Az állam retrográd felfogása. — Ennek és a régi eszmének analogiája. — A régi és új világ különbsége. — Változás a körülményekben. — II. Változás a lelkekben. — A lelkiismeret és keresztény eredete. — A becsület és hűbéri eredete. — Az egyén ma megtagadja önmagának teljes elidegenítését. — Indítóokai. — Még több indítóok a jelenkori demokrátiában. — A választás jellege s a megbízott minősége. — III. A jelenkori állam eredete és természete. — Ténykedései, jogai, korlátai. — IV. Kisértetbe jó túllépni határain. — Előzmények és okok, melyekre hivatkozik. — V. A közvetlen közérdek. — A kényszer hiányában áll. — Két ok a szabadság javára. — Az ember egyéni jelleme általában. — A jelenkori ember megszerzett bonyolultsága. — VI. A közvetett közérdek. — Az önkéntes erők leggazdaságosabb és legtermékenyebb alkalmazásában áll. — Különbség az önkéntes és a felparancsolt munka közt. —

Az emberi cselekvés önkéntes forrásai. — Mily föltétel alatt ömlenek, dolgoznak és termelnek. — Indítóokok, melyeknél fogva tulajdonosaik kezében kell hagyni. — A magánterület terjedelme. — Az egyesek kedvök szerint kiterjeszthetik. — Az állam területe az a rész, melyről lemondanak. — Az állam kötelező ténykedései. — Az állam tetszése szerinti ténykedései. — VII. A társadalmi szerszámok gyártása. — Ugyanazon elv alkalmazása. — Hogyan képződnek minden nemben a hasznos munkások. — A szükséges és elégséges föltétel az önkéntes források tisztelete. — Az állam köteles azokat tisztelni. — Kikapadnak, ha egy kézbe halmozzák össze. — A hazafiasság vége. — Más nemes akaratok vége. — Minden termelő képesség elszegényedése. — A jakobinus-rendszer romboló hatása. — VIII. Ennek és más zsarnokságnak összehasonlítása. — II. Fülöp és XIV. Lajos. — Cromwell és II. Frigyes. — Nagy Péter és a szultánok. — A tömegnek, melyet fölemelnek és az erőnek, melylyel rendelkeznek, aránya. — A tömegnek, melyet a jakobinusok föl akarnak emelni és az erőnek, melylyel rendelkeznek, aránytalansága. — Vállalkozásuk képtelensége. — Kormányzási eszközül csak a physikai erőt tartották meg. — Kénytelenek azt kifejtteni. — Kénytelenek vele visszaélni. — Kormányuk jellege. — Vezérek megkivántató jelleme.

HARMADIK KÖNYV.

A K O R M Á N Y Z Ó K.

I. FEJEZET..... 178—247

A jakobinus vezérek lélektana. — I. Marat. — Tehetségeinek és igényeinek aránytalansága. — Az örült. — A becsvágyó őrjöngés. — Az üldözési mánia. — Az állandó lidércznyomás. — A gyilkos monómánia. — II. Danton. — Tehetségeinek bőrsége. — Állapotának és ösztöneinek aránytalansága. — A barbár. — Műve. — Bukása. — III. Robespierre. — Tehetségeinek közepszerűsége. — A pedáns. — Eszmék hiánya. — Frázisok tanulmánya. — A szenvedő önszeretet. — A megkeményült önszeretet. — A betölt önszeretet. — Elbizottsága. —

Áldozatnak adja ki magát. — Sötét regényei. — Miben lesz hasonló Marathoz? — Miben különbözik tőle? — Az őszinteségéről meggyőződött képmutató. — A legfőbb Lény ünnepe és a prairial 22-iki törvény. — Robespierre és a forradalom külseje és benseje.

II. FEJEZET ..... 248—324

A kormányzók. — I. A convent. — A Lapály. — A Hegy. — A lelkek sülyedése. — Mily parádéban kénytelen részt venni a convent. — II. Mily parádékat hajt végre. — Szolgasága és szolgáltsága. — Része a bűnökben. — III. A közjóléti bizottság. — A szakemberek. — Carnot, Prieur de la Côte-d'Or, Jean Bon Saint-André, Robert Lindet. — IV. Az államférfiak. Billaud-Varennes, Collot d'Herbois, Robespierre, Couthon és Saint-Just. — Mily föltételekkel uralkodnak. — Veszélyeik. — Egyenetlenségeik. — A félelem és az elmélet nyomása. — V. Hivatalos közegek. — Saint-Just és Barère jelentései. — Az előadók és a jelentések minősége. — VI. A kiküldött képviselők. — Mindenhatóságuk. — Veszélyeik és rettegésük. — Rokoni munkájoknak. — E helyzet eredménye. — VII. A durva ösztönök kitörése. — Duquesnoy Metzben. — Dumont Amiensben. — A részegesek. — Cusset, Bourbotte, Monestier, Bourdon de l'Oise, Dartigoyte. — VIII. Az őrültség közelsége. — A józan ész elvesztése. — Fabre, Gaston, Guiter a kelet-pyrenéi hadseregnél. — Baudot, Lebas, Saint-Just, elődjek és utódjaik a rajnai hadseregnél. — A dühös túlizgatottság. — Lebon Arrasban, Carrier Nantesban. — IX. A bűnök kifejlődése. — A hiúság és az élvezet szüksége. — Collot d'Herbois, Ysabeau, Tallien. — A tolvajok. — Tallien, Javogues, Rovère, Fouché. — A kegyetlenség két forrása. — Annak szüksége, hogy önmagok előtt bebizonyítsák hatalmokat. — Saint-Just Pas de Calaisban és Elsassban. — Collot d'Herbois Lyonban. — A képviselők nyomása a törvényszékekre. — A szenvedés és halál látásának gyönyöre. — Monestier, Fouché, Collot d'Herbois, Lebon és Carrier.

III. FEJEZET ..... 325—424

A kormányzók (folytatás). — I. A közigazgatási személyzet Páris-

ban. — Minő csoportból szedi embereit. — E csoport elfajulása. — Tisztogatás a sectiók gyűléseiben. — Tisztogatás a népgyűlésekben. — A kormány nyomása. — II. Az alsórendű vezetők minősége. — Hogyan kerítik magokhoz a helyeket és gyakorolják a hivatalokat. — III. Egy külügyminiszter. — Egy főparancsnok. — A párisi községtanács. — Egy forradalmi bizottság. — IV. A közigazgatási személyzet a vidéken. — A jakobinismus csekélyebb a megyei városokban, mint Párisban. — A jakobinismus csekélyebb a falvakban, mint a városokban. — A kis községekben nincsenek forradalmi bizottságok. — A helyhatóságok lanyhasága a falvakban. — A jakobinusok nagyon kis számúak a mezővárosokban és a kis városokban. — Kétes vagy kényszerített ügynökök a közép vagy nagy városok személyzetében. — A helyben szedett személyzet elégtelensége. — V. Idegen személyzet bevitele. — A párisi jakobinusokat a vidékre küldik. — A lelkes városok jakobinusai a mérsékelt városokba mennek. — A székhely jakobinusai előzönlük a kerületet. — A közvélemény ellenállása. — A valóban jakobinus ügynökök szétszóródása és csekély száma. — VI. Az így alakult személyzet minősége. — Az ügynökök társadalmi állapota. — Képtelenségek és garázdálkodásuk. — A közigazgatási tisztviselők Marneban és Aubeban. — Részegekedés és dorbézolás. — A bizottságok és helyhatóságok Côte-d'Orban. — Elharácsolások és zsarolások. — A kegyelem árusai Bordeauxban. — A pecsét-feltörők Lyonban. — A nemzeti javak vásárlói. — Az ingóságok eladásai. — Sikkasztások és csalások. — Egy jegyzőkönyv a strassburgi polgármesternél. — Az ingatlanok eladásai. — A nyilatkozati biztosok Toulouseban. — A közigazgatási személyzet és a vásárlók társaságai a Provenceban. — A nantesi forradalmi bizottság. — VII. A fegyveres erő, nemzetőrség, csendőrség. — Megtisztogatása és összeállítása. — A forradalmi hadseregek Párisban és a megyékben. — Az újonczok minősége. — Viselt dolgaik a falvakban és városokban, Páris és Lyon környékén. — A Marat-társaság, az amerikai huszárok és a német legio Nantesben. — A forradalmi kormánynak és a rémuralom személyzetének általános jelleme.

TARTALOM.

V. KÖTET.

Lap.

NEGYEDIK KÖNYV.

A KORMÁNYZOTTAK.

I. FEJEZET.....	2—92
Az elnyomottak. — I. A forradalmi irtás nagysága. — Az irtás négy művelete. — Kiűzés a kényszerített kivándorlás és a törvényes számkivetés által. — A kiűzöttek száma. — A test szabadságtól való megfosztás. — A megidézettek, az internáltak, az otthon elzártak, a bebörtönözöttek. — Számuk és helyzetök. — A gyilkosság ítélet után vagy ítélet nélkül. — Az ítélet után lefejezettek vagy agyonlőttek száma. — Más elpusztított életek számára vonatkozó újmutatások. — Terjedelmesebb rombolás szüksége és terve. — A fosztogatás. — Terjedelme. — Az elharácsolás. — A tiszta veszteség. — Az egyesek és az állam tönkrementje. — Legjobban az előkelők vannak elnyomva. — II. Az előkelők értéke a társadalomban. — Az előkelők különböző fokai és különböző fajtái 1789-ben. — A társadalmi táborok. — A nagyvilági emberek. — Jó modoruk. — Értelmi műveltségök. — Emberiességek és emberszeretetek. — Erkölcsi edzésök. — A gyakorlati emberek. — Ujonczozásuk. — Illetékességök. — Tevékeny jóságuk. — Ritkaságuk és becsök. — III. Az előkelők három osztálya. — A nemesség. — Testi és erkölcsi előkészít-	

tése a fegyveres életre. — Katonai szellem. — A tisztek viselkedése 1789-től 1792-ig. — Mily alkalmazásra való volt e nemesség. — IV. A papság. — Ujonczozása. — A hivatás vonzó tulajdonai. — Az egyháziak függetlensége. — Érdemök szilárdsága. — Elméleti műveltségök és gyakorlati jártasságuk. — Elosztásuk a területen. — Hivataluk hasznossága. — Viselkedésök 1789-től 1800-ig. — Bátorságuk. — Áldozatra való képességök. — V. A polgárság. — Ujonczozása. — A régi uralom alatti és a modern hivatalnok különbsége. — A hivatalok birtokolása. — Testületek. — A hivatalnok függetlensége és biztossága. — A becsvágyak korlátoltak és ki vannak elégítve. — Nyugalmas, tisztos és józan erkölcsök. — Becsülést keresnek. — Értelmi műveltség. — Szabadelvű eszmék. — Tiszteletreméltóság és közbuzgalom. — A polgárság viselkedése 1789-től 1800-ig. — VI. A fél-előkelők. — Ujonczozásuk. — Falusi és czéhbéli syndikusok. — Választóik illetékessége. — Választóiknak érdekekben áll, hogy jól válaszszanak. — Képességök és tiszteletreméltóságuk. — Az emberek megrostálása a régi uralom alatt. — A fentartás és haladás föltételei egy család számára. — Örökösödési és személyi jog a vagyonra és rangra nézve. — VII. Az egyenlőségi socialismus elve. — Az állapot minden felsőbbsege törvénytelen. — Ez elv jelentősége. — A polgáriatlan előnyök és élvezetek. — Hogyan érintik a forradalmi törvények az alsó osztályt is. — A tömegestül sujtott népeiségek. — A nép embereinek aránya a proscriptált lajstromában. — Hogyan érintik a forradalmi törvények szigorúbban a nép előkelő embereit. — VIII. A szigorúság növekszik az osztály emelkedésével. — A sajátképeni előkelőket ezen minőségökben sujtják. — Taillefer, Milhaud és Lefiot végzése. — A közvezeclés Montargisban. — IX. A felsőbb osztály két jellemvonása: a vagyon és a nevelés. — E jellemvonások mindegyike vétség. — Rendszabályok a gazdag vagy jómódú emberek ellen. — Tömegestül és szakok szerint sujtják. — Rendszabályok a tanult és csiszolt emberek ellen. — A műveltség és kitünőség veszedelmes. — «A tisztos emberek» általános proscriptiója. — X. Kormányzottak és kormányzók. — A Sèvres-útczai foglyok s a Croix-Rouge forradalmi bizott-

sága. — A kis trónörökös és nevelője, Simon. — Bírák és bíráltak. — Trinchard és Coffinhal, Lavoisier és André Chénier.

II. FEJEZET ..... 94—193

Az élelmi szerek. — I. A gazdasági művelet bonyodalmissága, mely a közvetlenül szükséges tárgyakat a fogyasztó által elérhetőkké teszi. — A művelet föltételei. — A rendelkezés alá eső előlegek. — Mely esetekben nem lehet rendelkezni az előlegekkel. — Mely esetekben nem akar előlegeket nyújtani birtokosa. — II. A jakobinus politika gazdasági eredményei 1789-től 1793-ig. — Merényletek a tulajdon ellen. — Közvetlen merényletek. — A parasztlázadások, a tényleges elkobzások és a socialistikus dogma kikiáltása. — Közvetett merényletek. — A közvagyon rossz kezelése. — Az adók átalakítása és a bevételek semmisége. — A kiadások túlzása. — A hadi és élelmezési költségvetés 1793-tól fogva. — A papirpénz. — Túlságos kibocsátás. — Az assignáták hitelvesztése. — A közhitelezők s minden bármily hitelező tönkrementése. — A kamatláb a forradalom alatt. — A kereskedelem és ipar szünetelése. — Az új birtokosok rossz gazdálkodása. — A termelő munka csökkenése. — Egyedül a mezei kisbirtokos dolgozik hasznosan. — Miért utasítja vissza az assignátákat. — Nem köteles többé azonnal eladni termékeit. — Az élelmi szerek drágasága. — Nehezen és kis mennyiségben jutnak a piacra. — A városok drágán vesznek és olcsón adnak el. — A drágaság növekedése s az inség kezdete. — Az árak 1793. első felében. — III. A nyomor első és általános oka. — A forradalmi kormány socialistikus elve. — Kiegészítő rendszabályok a nagy vagy középbirtok ellen. — Az utolsó fenmaradt testületek kisajátítása, roppant sok papirpénz kibocsátása, kényszer-árfolyam, kényszer-kölcsön, az érczpenz és ezüstnémű beszédése, forradalmi adók, a nagyban való munka külön közegeinek megszüntetése. — Rendszabályok a kis birtok ellen. — Maximum, az élelmi szerek és a munka behajtása. — A boltos, földműves és munkás helyzete. — A kicsinyben való munka elleni rendszabályok eredménye. — Az eladás szünetelése. — IV. Az inség. — A vidéken. — Párisban. — Az élelmi szerekre várók

hosszú sora Párisban a forradalmi kormány alatt. — Az élelmi szerek minősége. — A nyomor és a fájdalom. — V. A forradalmi orvosszerek. — Szigorúság az engedetlenek ellen. — Rendeleték és végzések, melyek az államot teszik az élelmi szerek egyetlen letéteményesévé és osztogatójává. — Kísérletek a munka összeírásának behozatalára. — A földműves elcsüggedése. — Vonakodik dolgozni. — Rendeleték és végzések, melyek az aratásra kényszerítik. — Makacssága. — A földművesek ezrenként vannak bebörtönözve. — A convent kénytelen kiszabadítani őket. — Véletlen körülmények, melyek Franciaországot megmentik a végső éhségtől. — VI. A forradalmi kormány lazulása Thermidor után. — A maximum eltörlése. — A földműves új helyzete. — Ujra kezdi a földet művelni. — A mag behajtása az állam által. — A földműves a magánosokon szerez kárpótlást. — Az assignáták növekedő szaporodása és hanyatlása. — Mely osztályokra nehezül a teher. — Az inség és a nyomor a III. évben és a IV. év első felében. — A falukon. — A mezővárosokban és a kis városokban. — A közép és nagy városokban. — VII. Az inség és nyomor Párisban. — A kormány rendszabályai a főváros élelmezésére. — Mibe kerül ez havonként a kincstárnak. — A hideg és az élelemhiány az 1794—95-iki télen. — A kenyér minősége. — A napi adag csökkenése. — Leginkább a városi alsó nép szenved. — A physikai szenvedés és kétségbeesés túlsága, öngyilkosságok és kimerültségből való elhalások 1795-ben. — A kormányzók ebédjei és vacsorái. — A nyomortól elpusztult életek száma. — A socialismus eredményei a jólétre és halandóságra alkalmazva.

ÖTÖDIK KÖNYV.

A FORRADALMI KORMÁNY VÉGE.

I. FEJEZET..... 195—291

I. A convent thermidor 9-ike után. — Visszahatás a terroristák ellen. — Általános utálat a conventi tagok iránt. — Mily veszélyek fenyegetik őket, ha kibuknak a hatalomból. — II. Rendeleték a két harmad újrávalasztásáról. — A szavazók kis száma. — Mily fogásokkal akadályozzák a választókat, hogy a

rendeletek fölött szavazzanak. — Csalások a szavazatok összehátításában. — A rendeletek erőszakos fentartása. — A tape-dur-ök kiszabadítása és ujoncozása. — A katonaság és tüzérség felhasználása. — Vendémiaire 13-ika. — III. A directoriumot a királygyilkosok közül választják. — Ez a magához hasonlókból választja ügynökeit. — A fő anti-jakobinusokat megfosztják polgári jogaiktól. — A terroristákat szabadon bocsátják s visszahelyezik polgári jogaikba. — Bloisban látható a példája a kiszabadításoknak s az új közigazgatási személyzetnek. — IV. A köznélemény ellenállása. — A IV. évi választások Párisban és a vidéken. — A directoriumot tulzó jakobinusok fenyegetik. — A jakobinus közigazgatás kényszerű megennyhítése. — V. Az V. évi választások. — A választottak minősége és érzelmeik. — Az új többség a törvényhozó testületben; elvei és programmja. — A jakobinus kisebbség veszedelme és aggódása. — A mérsékelt párt határozatlansága, megoszlása, aggályai és gyöngesége. — A jakobinus párt határozottsága, lelkiismeretlensége, ereje és eljárásai. — Fructidor 18-ika. — VI. A directorium dictaturája. — Új kiváltságai. — A törvényhozó testület megtisztítása. — A közigazgatási és bírósági hatóságok megtisztogatása. — A katonai bizottságok a vidéken. — A hirlapok elnyomása. — A szavazási jogot egyedül a jakobinusoknak tartják fenn. — A directorium önkénye. — A rémuralom megújítása. — A nyaktilót a deportálás pótolja. — Hogyan bánnak a deportáltakkal útközben Guyana, Ré és Oléron szigetek felé. — A jakobinus hűbériség visszaállítása. — VII. A rémuralom törvényeinek alkalmazása és súlyosbítása. — Rendszabályok a polgári vallás erőszakolására. — A papok elfogása, deportálása, kivégzése. — Ostracismus terve az egész anti-jakobinus osztály ellen. — A ki nem vándorolt nemeseket vagy megnesemesítetteket idegenekül nyilvánítják. — Rendeletek minden osztályú kivándorolt ellen. — Más rendszabályok a birtokosok maradványai ellen. — Csőd, kényszerkölcsön, törvény a kezesekről. — VIII. A propaganda és hódítás politikája külföldön. — A béke követése és előnyei. — A fructidoriánusok indokai az Angolországgal való alkudozások megszakítására és a szomszéd országok

megtámadására. — Hogyan alapítanak új köztársaságokat. — Hogyan kormányozzák azokat, miután megalapították. — Külföldi rablásaik becslése. — A háborúban elveszett francia életek száma. — IX. A nemzet ellenszenve a fennálló uralom iránt. — Az állam benualtsága. — A jakobinus párt benső viszálykodása. — A VI. floréal 22-iki államcsiny. — A VII. prairial 20-iki államcsiny. — Lehetetlen életre való kormányt állítani fel. — Barras és Sieyès tervei. — X. A felekezet és párt társadalomellenes jellege. — A polgári és katonai Franciaország ellentéte. — Az ujjászervezés elemei a katonai intézményekben, szokásokban és érzelmekben. — A VIII. brumaire 18-án felállított uralom jellege.

